

Қ. СЕЙДАНОВ, Т. ҚАЛДЫБАЕВ,
Г. БАБАШЕВА

ӘДЕБИЕТ

Авторлар:

**Жалпы орта білім беретін мектептің
7-сыныбына арналған оқулық-хрестоматия**

Өңделіп, толықтырылған 4-ші басылымы

*Өзбекстан Республикасының Халыққа
білім беру министрлігі бекіткен*

«SHARQ» БАСПА-ПОЛИГРАФИЯ
АКЦИОНЕРЛІК КОМПАНИЯСЫНЫҢ
БАС РЕДАКЦИЯСЫ
ТАШКЕНТ-2017

Пікір жазғандар:

Мукаррам Темірбаева

Ташкент облысы Орта Шыршық ауданы, 28-мектеп мұғалімі

Өсербай Байқабылов

*Низами атындағы Мемлекеттік Педагогика университетінің
қазақ тілі және әдебиеті бөлімінің аға оқытушысы*

Шартты белгі:

– сұрақтар мен тапсырмалар

С – 38 **Сейданов Қ., т.б.**

Әдебиет: Жалпы орта білім беретін мектептердің
7-сыныбына арналған оқулық / Қ. Сейданов, Т. Қалдыбаев,
Г. Бабашева. – Т.: «Sharq», 2017. – 256 б.

ISBN 978-9943-26-648-3

УЎК: 821.512.122

КБК 83.3(5Ў-6Қ)

**Республикалық мақсатты кітап қорының
қаржысы есебінен басылды.**

ISBN 978-9943-26-648-3

© Қ. Сейданов, Т. Қалдыбаев, Г. Бабашева

© «Sharq» баспа-полиграфиялық акционерлік
компаниясының Бас редакциясы, 2005, 2009, 2013, 2017 ж.

АЛҒЫ СӨЗ

Әдебиет – өмір айнасы, халық өмірінің көркем шежіресі. Өйткені көркем әдебиетте халықтың өткен өмірі мен бүгінгі таңдағы тірлік-тынысы, қол жеткен табыстары, күйініш-сүйініштері, еселі еңбектері, әрбір дәуір келбеті, замана сыры жан-жақты көркем сипатталады. Адамдар арасындағы қарым-қатынастар мен олардың алға қойған мақсат-мұраттары, асқақ армандары, өмірге деген көзқарастары шеберлікпен суреттеледі.

Көркем әдебиет – тәрбие құралы. Өйткені әрбір талантты жазылған көркем шығармамен танысқан оқырман, өмірдің аса тамаша құбылыстарына сүйсіне отырып, ондағы қаһармандардың жақсысына сүйсініп, жаманынан жиренеді. Сондықтан, оқушы жастар тәрбиені де, білімді де көркем шығармалардан алатындығына дау жоқ. Осы орайда, Бірінші Президентіміз И.А.Каримов: «Білімді тәрбиеден, тәрбиені білімнен ажыратуға болмайды», – деп көрсеткен болатын.

Білімдік-тәрбиелік мәні терең көркем шығарманы оқыған оқырман кейде ерекше қуанып масаттана түссе, енді бірде қатты ренжіп, налиды да.

Сөйтіп, жастар көркем шығармаларды оқу арқылы өмірдің тамаша сырларын тани бастайды. Ол – балалардың ойына қозғау салып, пікірінің дами түсуіне жағдайлар жасайды. Бұл – көркем әдебиеттің тамаша құдіреті, өзіне тән негізгі сипаты. Белгілі сөз зергері Ахмет Байтұрсынов та: «Көркем әдебиет – оқушыға беймәлім өмірді танытатын қуатты құрал», – деген болатын.

Көркем әдебиет – өмірдің бейнелі көрінісі, оқырмандарға өмірді танытудың сенімді құралы. Сол үшін 7-сыныпта «Әдебиет» пәнін өтуде, ауыз әдебиеті

үлгілеріне айрықша мән бере отырып, білімдік-тәрбиелік мәні аса зор ақын-жыраулардың, жазушылардың көркем шығармаларына ерекше орын беріледі.

Халық ауыз әдебиетінен 7-сыныпта өтілетін ғашықтық жырлар – жастарды адалдыққа, шынайы махаббатты ардақтауға ұмтылдырса, батырлар жыры өз Отанын сүюге, ардақ тұтуға, ел-жұртын, халқын, салт-дәстүрлерін қастерлей білетін отаншыл болуға жетелейді.

Әрі ол, жастарды төзімділік пен халықшылдыққа, өз Отанын қорғай білетін батылдық пен батырлыққа, қырағылыққа баулиды.

Республикамыздың Бірінші Президенті И.А.Каримов: «Отанымыздың келешегі, халқымыздың ертеңгі күні, мемлекетіміздің абыройы, ең алғаш – перзенттеріміздің өсіп-өніп, ержетіп, қандай адам болып өмірде қалыптасуына байланысты» – дей отырып, одан әрі: «Біз мұндай өткір шындықты ешқашан ұмытпауымыз керек», – дейді.

Демек, көркем әдебиеттің жастарды нағыз адам етіп тәрбиелеуде, олардың өмірге, жарқын болашаққа деген көзқарастарын қалыптастыруда алатын орны ерекше.

Ал, білімдік-тәрбиелік мәні аса терең жыраулар поэзиясы, ауыз әдебиеті үлгілері, оқушылар бойына адалдық пен парасаттың, ынтымақ пен бірліктің дәнін егіп, өмірді тани білуге үндейді. Олардың бойларына қуат беріп, ойларына қозғау салады да, ақыл-ойының дамуына толық мүмкіндіктер туғызады.

Сонымен әдебиет – оқушылардың бүкіл болмыс-бітіміне, ой-қиялына, сезім түйсіктеріне игі ықпал етіп, өзіне баурай түседі. Жастардың нағыз адам болып қалыптасуында әдебиеттің атқарар қызметі аса мол.

ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ

Ауыз әдебиеті – сан ғасырлар бойы халқымыздың ауызша шығарған көркем шығармалары. Оның белгілі шығарушысы сақталмағандықтан әрі халық арасына ауызша тарап отырғандықтан, оны «Ауыз әдебиеті» деп атаймыз.

Жазба әдебиет пайда болғанға дейін, сан ғасырлар шенінде ауызша айтылып, сақталып келген ауыз әдебиеті халқымыздың асыл мұрасы саналады. Оны «фольклор» деп те атайды. Онда халқымыздың сан ғасырлар бойы бастарынан өткізген сан алуан өмір құбылыстары, тарихи бел-белестері, тәуелсіздік жолындағы ерлік күрестартыстары өзінің шынайы шешімдерін таба түскен. Әрі батырлығы мен батылдығы, салт-дәстүрі, әдет-ғұрыптары, асқақ армандары, алға қойған мақсат-мұраттары, кіршіксіз таза махаббаты, көсемдігі мен шешендігі жан-жақты сипатталады.

Халық ауыз әдебиеті үлгілерінде синтаксистік қайталаулар, тұрақты ұйқастар жиі кездесумен бірге, кейбір сөздер мен сөйлем қайталаулары да жиі ұшырайды. Оны біз «Қыз Жібек», «Қамбар батыр», «Қобыланды батыр» секілді т.б. эпикалық дастандарда, немесе ертегілерде: «Ерте, ерте, ерте екен, ешкі жүні бөрте екен», – деп басталатын сөздерден анық аңғарамыз.

Ауыз әдебиеті негізінен алуан түрлі болумен бірге, бірнеше жанрға бөлінеді. Оның мынандай түрлері бар: ертегілер мен аңыз әңгімелер, тұрмыс-салт жырлары, мақалдар мен мәтелдер, жұмбақтар, эпостық жырлар, лиро-эпостық жырлар, тарихи жырлар, шешендік сөздер, айтыс өлеңдер т.б.

ЛИРО-ЭПОСТЫҚ ЖЫРЛАР

Лиро-эпостық жырлар, негізінен, ғашықтық дастандар. Бірін-бірі шын сүйген екі жастың арасындағы мөлдір махаббаты, шынайы сезім негізінде кең өріс алған – сүйіспеншілігі, лиро-эпостық дастандарда шынайылықпен шебер суреттеледі.

Ғашықтық дастандарда халықтың тұрмыс-салты, әдет-ғұрыптары – құда түсу, атастыру, бесік құда, бел құда, өзара алыс-беріс, қалың мал сияқты т.б. қоғамдық өмірде кең қанат жайған өмірдің өзекті мәселелері бір-бірімен астасып беріледі. Негізгісі – өзара сүйіскен жастардың ғашықтық сырлары, шынайы сезімдері, іңкәрлік көңілдері жан-жақты сипатталады.

Ғашықтық дастандардағы жастар көп ретте бір-біріне тым адал берілсе де, олар бір-бірімен қосыла алмай, ең соңында қайғы-қасіретпен өмірден өтіп жатады. Сондықтан да белгілі ғұлама ғалым Мұхтар Әуезов ғашықтық жырлардың өзіне тән негізгі айырмашылықтары жайлы тоқтала келіп: «Қазақтың эпостық дастандарының ерекше бір бөлімі – ғашықтық жырлар. Ғашықтық жырлардың батырлық эпостан басты-басты үш ерекшелігі бар» – дей отырып, одан әрі үш ерекшелігін: «...ғашықтық дастандардың өзекті тақырыбы – екі жастың бақытқа жету жолындағы тартысы, қасіретзары, махаббаты» – дейді де, онан соң: «Екіншіден, батырлық дастандарда шешуші рөл атқара бермейтін рулық қарым-қатынастар, тұрмыс-салт, әдет-ғұрып ғашықтық жырлардың фабуласына заңды түрде қабысады» – деп, терең түйіндеулер жасайды. Сондай-ақ, Мұхтар Әуезов: «Бұл дастандардың батырлық жырдан үшінші айырмасы, соларда образдар реалистік түрде сипатталады», – деген ойды білдіреді.

Кез келген ғашықтық жырлардың идеялық мәніне тереңірек үңілсек, онда халықтың тұрмыс-салты, әдет-ғұрпы, тірлік-тыныстары көрінісінде – қаһармандарда шынайылық басым екені аңғарылады. Оған қазақ халқы

арасына кең тараған «Қыз Жібек», «Қозы Көрпеш–Баян сұлу», «Айман–Шолпан» секілді ғашықтық жырлар мен Шығыс поэзиясынан қазақ халқы арасына кең таралған «Ләйлі–Мәжнүн», «Фархад–Шырын», «Сейпұл–Мәлік», «Таһыр–Зұхыра» сияқты т.б. дастандарды жатқызуға болады.

«Қыз Жібек» жыры

«Қыз Жібек» – қазақ халқының ең көне мұраларының бірі, лиро-эпостық дастандардың ішіндегі ең көркемі. Жырдың негізгі кейіпкерлері – Төлеген мен Жібек бірін-бірі сүйген ғашықтар. Бірақ, әке батасынан аттап кеткен Төлегеннің өлімі мен Жібектің қайғылы тағдыры, талай жанарларға жас үйірілтпей қоймайды. Жібек бейнесі – сұлулық пен әсемдіктің символы.

«Қыз Жібек» жырында қазақ халқының өмірі, тұрмысы, кәсіп-тіршіліктері, салт-санасы, елдік, ерлік істері, ар-ожданы мен арман-мақсаты қызғылықты жырланады. Жыр мазмұнында Базарбай байдың Төлеген атты ұлы, 14 жасында өзіне жар іздеп, 210 сұлудың арасынан Сырлыбай ханның Жібек атты қызын ұнатқандығы айтылады. Үш ай Сырлыбай ханның елінде болған Төлеген, өз еліне бармақ болып сапарға шығып, өз еліне оралады.

Арадан біраз уақыт өткеннен соң, Сырлыбай еліне бармақ боп, әкесі Базарбайдан бата сұрайды. Әкесі тікелей қарсы болып батасын бермейді. Оған мән бермеген Төлеген, ғашығы Жібек еліне аттанады. Бірақ, Жібекті өзіне сүйікті жар етпек болған Бекежан, жол тори жүріп, қапыда Төлегенді өлтіріп, қазасын Жібекке өзі естіртеді. Сол үшін Бекежан өлім жазасына кесіледі.

Жырдың екінші бөлімінде хабарсыз кеткен Төлегенді іздеп шыққан інісі Сансызбай, қалмақ ханы Қоренді өлтіріп, Жағалбайлы елін жаудан азат еткендігі айтылады.

«Қыз Жібек» жыры екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімде Төлеген мен Жібектің махаббаты әңгімеленсе, екінші бөлімде Жібектің Сансызбаймен қосылғаны баян-

далады. Екі бөлім – екі оқиғаны жырлайды, бірақ сюжет біреу жігіттің үйленуі.

«Қыз Жібек» эпосын махаббат гимні деуге болады. Оның нағыз көркем туындыға айналу, XVI–XVIII ғасырлардағы қазақ қоғамында болған жеке бастың, сезімнің бас бостандығы. Махаббат еркіндігі туралы мәселе, дәл мұндай деңгейде ашық айтыла бермеген.

Ескі рулық заманның неке мен отбасына қатысты сүйск жаңғырту, қалыңмал, көп әйел алу, әмеңгерлік сияқты т.б. салттар үстем болған. Солай бола тұрса да, «Қыз Жібек» жыры сол дәуірде халықтың эстетикалық пайым-түсінігінде белгілі бір дәрежеде өзгеріс болғанын айғақтайды. Төлегеннің де, Жібектің де өзіне лайық жар іздеуі, сүйіспеншілікпен үйленуді көздеуі – сол кезеңдегі жастардың ойында, көкірегінде жүрген арманын, мұңын, тілегін аңғартады.

Төлеген – қазақ эпосы үшін жаңа кейіпкер

Төлеген – қазақ эпосы, тіпті бүкіл қазақ фольклорында жаңа кейіпкер. Ол Қозы Көрпештен де өзгеше. Қозының бейнесінде батырлық қасиет көп. Ал Төлеген – нағыз лирикалық кейіпкер. Ол бай болуды, батыр болуды көксемейді. Оның бар арманы – өзіне лайықты жар таңдап, сұлуды сүйу, соны өзіне өмірлік жар ету.

Жыршы да осыны айтады: «Батырлық, байлық кімде жоқ, ғашықтың жөні бір басқа». Демек, сол кездің қоғамында осындай ой-пікір болған, яғни ел ішінде махаббатты – өте таза, бәрінен ерекше, биік сезім ретінде бағалаған. Оны кез келген адам біле бермейді деген ұғым қалыптасқан. Нақ осындай ерекше сезім Төлегенді әкесінің бата бермегеніне қарамастан, алыс жолға жалғыз аттандырады. Төлеген үшін өмірдің мәні де, сәні де – махаббат. Махаббат үшін күресіп, сүйгеніне үйлену. Ол аң да ауламайды, мал да бақпайды, жастайынан ерлік мінез де танытпайды, батырлық өнерді де үйренбейді. «Періште сипатты ұл» боп тууының өзі – оның ерекше сұлу болғандығын білдіреді. Демек, ол батыр болмайды:

Төлеген кәдімгі батырларша «сағат сайын өспейді», боз-бала кезінде ешбір ерлік іс-әрекет жасамайды. Есесіне, он екі жасында өзіне пара-пар сұлу қыз іздей бастайды. Он алты жасқа толғанда, ат тұяғы жететін жерді түгел шарлайды. Қыз Жібек туралы ести сала ойланбастан жолға шығады.

Байқайтынымыз – Төлеген алыс елге шаршамай-талмай, еш қиналмай, аз-ақ күнде жетеді. Оның қызды таңдауы да өзгеше. Қызын көрсеткен әрбір адамға бір жорғадан береді. Тіпті, Төлегеннің өзі Жібекке құда түседі. Бұл да – оның өзіндік ерекшелігі. Оның құда түсу әдісі де айрықша. Алдымен жұртқа жорға таратып, Шекті еліне «мырзалықпен» танылады. Қаршыға арқылы Жібекті көруге мүмкіндік алады. Бұл жерде Төлеген тағы бір мінез көрсетеді. Ол Қаршығаның сөзіне сеніп қана Жібекке іңкәр болмайды, мақтаулы қызды өз көзімен көргісі келеді. Яғни Төлеген қызды өзі сынап, өзі тілдесіп қана бағаламақ. Жасынан өзіне қыз іздеген Төлеген сол әдетінен таймайды.

Көркем шығарма болғандықтан жырда Төлеген мен Жібектің бір-біріне деген сүйіспеншілігі бірден ашылмайды. Жібекке деген Төлегеннің ынтықтығы сатыланып көрсетіледі.

Қаршығадан озып, Жібектің күймесіне бұрын жетеді. Бірақ Жібек онымен «сөйлесуге намыстанады». Тек Қаршығаның үгітінен кейін ғана Жібек «бетін бір ашып, жарқ етіп көрініп, амандасады да, қайтадан бетін жауып, пәуескенің қақпағын түймелеп, жатып қалды» – дейді.

Жібектің ғажайып көркін көрген Төлеген: «Жиһанда бұл сипатты әйел көргенім жоқ еді, енді мұны алайын!» – деп шешеді. Осы сәттен бастап Төлеген енді белсенділік көрсетеді.

Тумысынан ерекше жаралған Төлегеннің мінезі, Жібекке деген ғашықтық сезімі пайда болғаннан кейін бұрынғыдан гөрі жұмсарып, оның болмысын байыта түседі. Ол өте сезімтал, нәзік жанды болып көрінеді. Бұл

қасиеті Төлегеннің Сансызбаймен қоштасқан сәтінде және әуелеп жүрген алты қазға зарын айтқанда кең ашылады.

Жібек – өз теңін іздеген ару

Жібек – өз теңін іздеген ару. Оның арманы – өзін құлай сүйген, махаббатқа адал адамға қосылу. Жібектің идеалы – бай да, батыр да емес. Оған керегі – өзінің жүрегін жалындата алатын, өзі сияқты жаны таза, ақылды әрі көрікті жігіт. Яғни, Жібектің өзі қалай сүйсе, жігіт те оны солай сүюі керек. Міне, Төлеген осындай жаны жайсаң жан. Оны Жібек алғашқы кездесуде-ақ сынап, байқаған. «Жалғыз атты» адамсың дей отырып, Төлегеннің сөзінен, өзін қалай ұстайтын мінезінен, оның бекзат жан екенін аңғарған.

Жалпы, Жібектің образы эпоста идеалды болып суреттеледі. Оның бойында қазақ әйелінің ең асыл қасиеттері жинақталған. Жырда ол екі бейнеде көрінеді: сұлу қыз және адал әйел. Жырдың алғашқы бөлімінің біраз жері – сол сұлу қызға арналған. Оның сұлулығы алыс жерлерге жетеді. Төлеген де, қалмақ ханы Қорен де ару қыздың даңқын есітіп келеді. Жібектің өз елінде де талай жігіт оған ғашық. Бірақ Жібекке жолай алмайды. Өйткені Жібек тірі жанды менсінбейтін өр мінезді.

Жібектің сұлулығына ақылы мен ақындығы сай. Алғаш кездескен сәттегі Төлегеннің сөзіне берген жауабы өте ұтымды, әрі әсерлі. Ол өзін жігітке үлкен шеберлікпен таныстырады. Өзінің кім екенін көрнекті ақындарша баяндайды. Өзін халқы жоғары бағалап, сыйлайтынын айта келіп, Жібек Төлегенді әдейі кемсіте сөйлейді. Сөйтіп, оның жігіттік намысын сынайды. Жігіттің айтқан жауабына, көркі мен ұстамдылығына риза болған Жібек, енді өзі іздеген адам – осы Төлеген екеніне көзі жетеді де, соған тұрмысқа шығуға бел байлайды. Бірақ ол, жігіттің өзіне ұнағанын сездірмейді, іштей жақсы көріп қалса да, әліптің аяғын бағады. Себебі, әкесі қалай қарайды? Ол әлі белгісіз еді. Әкесінің бата-

сын алған соң ғана Жібек, өзінің сезіміне ерік береді. Төлегеннің шақыруын жылы қарсы алып, оның отауына өзі барады.

Жібек Төлегенге ғана адал емес, оның еліне, руына адал. Сүйген жарына деген махаббатын Жібек Төлегенді сегіз жыл бойы күтумен, ол келмеген соң, оның елінен біреу келуін тосу арқылы білдіреді. Күйеуінің елін Жібек – өзінің қорғаны деп біледі. Қалмақтың Қорен ханы күш көрсетіп, Жібекті зорлықпен алмақшы болғанда, ол Төлегеннің руын есіне алып, Сансызбайды күтеді.

Зарыға күткен Сансызбай келгенде, Жібек қайнысымен бірге қашуға бел байлайды. Өйткені ол біріншіден, Төлегеннің «өліп кетсем, артымда еш жаманға қор қылмас Сансызбай атты інім бар» деген өсиетін орындауы керек. Екіншіден, Жібек, өз заманының салты бойынша, өзін Жағалбайлының жесірімін деп есептейді, әмеңгерінің келуін күтеді. Үшіншіден, Сансызбай Төлегеннен аумайды. Сұқсырдай, сұлу жігіт. Сондықтан Жібек оны «Төлегеннің өзі» деп қабылдайды. «Сансызбайды көрген соң, Жібектің көңілі толады» – дейді жырда.

Демек Жібек оны өзі сүйіп қалады. Яғни Жібек, марқұм болған жарының өсиеті мен ата салтын орындау үшін ғана тимейді. Оның өзі де ғашық болады. Сөйтіп, оның Төлегенге деген іңкәрлігі Сансызбайға ауысады.

Сансызбай – нағыз азамат бейнесі

Жырда *Сансызбай* өзін нағыз батыр, елінің сүйеніші, Жібекті сүйе білген ер, азамат ретінде суреттеледі. Ол Төлеген секілді емес. Ерте жасынан ерлікке даярланып, ағасы дайындап кеткен тоғыз қабат сауытты, дулығаны киініп, найзасы мен садағын асынып, тұлпар атқа мініп, кәдімгі батырларша жолға шығады. Оның бұл сапары, бір жағынан, бұрынғы батырлардың қалыңдық іздеп, сапар шегуін еске түсірсе, екінші жағынан, батырдың жау қолына түскен әйелін (яки қалыңдығын) тұтқыннан

азат ету үшін күреске аттанатынын қайталаса, үшінші жағынан, болашақ батырдың алғашқы ерлігін ойға оралтады. Ал, мұның бәрі классикалық батырлық эпосқа тән. Демек, «Қыз Жібек» жырының екінші бөлімі – көне заманнан келе жатқан «жігіттің ерлікпен үйленуі» туралы сюжет болып табылады. Бұл сюжет батырлық ертегімен көне эпоста жиі кездеседі. Осы ежелгі сюжетті жыршылар әдемі пайдаланып, жырға шеберлікпен енгізген. Сөйтіп, екі сюжеттен тұратын өте көркем ғашықтық жыр тудырған.

Эпоста Сансызбай екі сипатта көрінеді: ағасын жанындай жақсы көретін бауыры және оның ісін жалғастырушы – інісі. Бірінші сипаттағы Сансызбай – әлі жас-өспірім, сондықтан оны бейнелеуде жыр лирикалық психологизмге орын берген. Қайын жұртына кетіп бара жатқан ағасымен қоштасқан сәттегі Сансызбайдың мінезі, ағасына айтқан сөзі – оның терең ойлы, ата-анасы туралы қам жейтін, келешегін ойлайтын балаң жігіт екенін дәлелдейді.

Мұңлы болған Сансызбайдың қайғыратыны: ағасы әкесінен бата ала алмай және жалғыз аттанып бара жатқаны, ол кеткен соң ата-анасының, ел-жұрттың халі не болатыны, өзінің тым жас екендігі, сол себепті әке-шешесін бағып-қағуға әлі жарамайтыны... Осының өзі-ақ Сансызбайдың ерекше жан екенін көрсетіп, оның келешекте нағыз азамат болатынын аңғартады. Ағайынды екеуінің қоштасу сөздерінен Сансызбайды алда үлкен де қатерлі сынақ күтіп тұрғаны сезіледі. Оны Төлеген де болжап, інісіне қажетті батырдың сауыт-сайманын дайындап қойғанын айтады және өзі мерт болса, Жібекті іздеп табуды, ешкімге қор қылмай, жар етіп алуды тапсырады.

Міне, осылай жырдың эпилогі іспетті көрінетін Сансызбай мен Жібек жайындағы қосымшаның пайда болуы аяқталады. Бүкіл жыр біртұтас көркем дүниеге айналады. Жырдағы осы екінші сюжет эпосқа мейлінше қазақы сипат дарытқан. Халқымыздың ғасырлар бойы қалыптасқан салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы жарқын көрінеді.

Егер бірінші бөлімде Төлеген Қыз Жібекті алу үшін, екі жүз елу жылқы сатып алып, қалыңмал берген дәстүр көрінсе, екінші бөлімде бір істі бастарда үлкендердің батасын алу ғұрпына үлкен мән берілген. «Ата қарғысы – оқ» деп түсінген халық, Төлегеннің мерт болғанына аянышпен қараса да танданбаған, қайта оны заңдылық деп қабылдаған. Ал «баталы ұл арымас» деген ұғымды ұстанған жыршы да, тыңдарман да Сансызбайдың ақжолтай болғаны – әкесінің батасын алғандықтан деген ой ұсынады. Жібектің әмеңгерлік салтымен Сансызбайға қосылуы да – ел үшін оғаш емес, керісінше оны орынды деп білген.

Сонымен Сансызбай Жібекті алады, бірақ тек әмеңгерлік жолымен ғана алмайды. Сансызбай, кәдімгі қаһармандық эпостағы батырларша, ерлік жасап алады. Ол бұл жерде – Жібекті құтқарушы, әділеттік орнатушы. Сондықтан да оның іс-әрекеті толығымен құпталады.

Дей тұрғанмен, «Қыз Жібек» жырында басты қаһармандармен қатар, басқа да кейіпкерлер оқиғаларға араласып, шығарманы мазмұн жағынан байыта түскен. Олар екі топқа бөлінеді. Бірі – басты қаһармандардың жана-шыр достары болса, екіншісі – олардың қарсыластары. Достары Жібек пен Төлегеннің, содан соң Жібек пен Сансызбайдың махаббатын қоштап, оларға әрдайым жәрдем етіп жүреді. Бұлардың арасынан Қаршыға мен Шегені ерекше бөліп алуға болады.

Бекежан мен Қорен бейнесі

Жырға үлкен серпін беріп, оған көркем шығармаға қажетті қасиеттерді дарытып тұрған нәрсе – кейіпкерлердің бітіспес тартысы. Оны күшейтіп, ширықтыруда бас қаһармандарға қарсы қимыл жасап жүрген Бекежан мен оның жолдастары және қалмақтардың ханы Қорен.

Алайда, Бекежан мен Қорен бір-біріне ұқсамайтын дұшпандар. Бекежан – романдық эпостағы дәстүрлі кейіпкер, яғни екі ғашықтың ортасында жүрген қастангер (жігіт пен қыз – қастаншы).

Ал Қорен – хан. Ол Бекежаннан өзгеше дұшпан. Қорен – елдің ішіндегі қаскүнем емес, сырттан келген жау. Жау болса да, ол – нағыз батыр. Өз ойын ашық айтады, күшіне сенеді. Жібекті күшпен алатынын да жасырмайды. Сырлыбайға: «қызынды бермесең, еліңді шабам» – деп, бүкіл ауылды қамап, тұтқында ұстайды (әлбетте, адамгершілік тұрғысынан келгенде, бұл да – зорлық). Сансызбаймен жекпе-жекте өзін нағыз батырша көрсеткен Қорен, жай күнде мақтаншақ, әрі өз айтқанынан қайтпайтын, ешнәрсенің байыбына бармайтын, тек өзінің қара күшіне сенетін дүлей бейнесінде көрінеді. Эпос оны, бір жағынан, асқан ержүрек батыр етіп бейнелесе, екінші жағынан, анайы ақымақ етіп суреттейді.

Егер Қорен мен Бекежанды салыстыра қарасақ, екеуі де – жағымсыз кейіпкер, бірақ олар бір-біріне ұқсамайды. Эпос оларды бір-біріне қарсы қоятын секілді. Қорен – ашық жау, ол – қазақ елінің ата жауының өкілі. Оның бүкіл ойы мен іс-әрекеті – күллі ел жауының әдеткі ісі. Яғни, оның мақсаты – шапқыншылық жасап, Шекті руын жаулап алу. Күш көрсетіп, мал-мүлкін талау. Еркектерді қырып, әйелдерді күң ету. Қорен Жібекті сүйгендіктен алайын демейді, оны «салық» деп қарайды. Өмірде де, сыртқы жау қашанда жеңген елінен алым-салық талап етеді, Қорен де осылай істейді.

Ал Бекежан – сырттан келген жау емес, іштен шалған қаскүнем. Былай қарағанда, Бекежанның Жібекке ғашық болуында еш сөкеттік жоқ. Ол да жігіт, ол да сұлу қызды алуға құқылы. Бірақ, жыршы оны қызды ұнатқаны үшін жек көрмейді, керісінше, оны өз сезімін қызға жеткізе алмағаны үшін, қыздың жүрегіне жол таба алмай, зұлымдыққа барғаны үшін жексұрын етіп көрсетеді.

Бекежан өз махаббаты үшін адал күреспей, жауыздық жолын таңдайды. Ал бұл жолда ол өзін арам пиғылды адам ретінде танытады. Сол себепті ол, өзінің жымысқы тірлігін жасырын істейді, ойын құпия ұстайды.

Жырда Бекежанның қалай өмір сүріп жүргені, бұрын кім болғаны айтылмайды. Эпос оны тек «қарақшы» деп атайды. Ал қарақшының болмыс-бітімі белгілі. Қоренге қарағанда Бекежан – айлакер, қу, бәрін алдын ала ойластырып қояды. Әрбір арам ісін залымдықпен жүзеге асырады. Сондықтан ол Қореннен де қауіпті. Сол себепті жыр да, жыршы да, тыңдаушы да Қоренді емес, Бекежанды қарғайды, оны ит өлімге қияды. Бекежан – адам табиғатындағы ең жағымсыз қасиеттердің, зұлымдықтың, жауыздықтың белгілерін бойына жинақтаған, солардың символына айналған образ.

«Қыз Жібек» – ауыз әдебиетіміздің айшықты үлгісі

Бізге жеткен «Қыз Жібек» жыры – таза сөз өнерінің дүниесі. Сондықтанда ол, көркем шығарма деп түсініледі. Олай болса, мұнда жүйелі композиция, қызғылықты сюжет, бітіспейтін тартыс, кестелі тіл, яғни көркем шығармаға не керек, соның бәрі болуға тиіс және олар жырда айтарлықтай көрініс тапқан. Әрине, бұл әлі жазба әдебиеттің үлгісі емес. Мұнда көпқатпарлы іс-әрекет жоқ, шытырман оқиға баяндалмайды. Кейіпкерлердің мінез-құлқы, психологиясы, характері динамикалық түрде дамымайды.

«Қыз Жібек» жырынан таза көркем фольклордың айшықты үлгісі байқалады.

Қазақтың классикалық түрдегі «Қыз Жібек» жыры, ежелгі рулық заманда пайда болған, «жігіттің үйленуі» туралы сюжеттің негізінде, орта ғасырларда үлкен эпос болып қалыптасқан түрі.

Бұл сюжет қазақ хандығы тұсында көркем фольклордың тамаша үлгісіне айналған. Талантты ақындар мен жыршылар «Қыз Жібек» жырын романдық эпос етіп жырлаған. Соның арқасында ол біздің заманымызға жетіп отыр. Жетіп қана қойған жоқ, қазіргі мәдениетіміздің ажырамас бір бөлігіне айналды.

ҚЫЗ ЖІБЕК

(Жырдан үзінді)

Кешегі өткен заманда,
Дін, мұсылман аманда,
Кіші жүздің ішінде,
Жағалбайлы елі бар,
Жағалбайлының мекені –
Ақ теңіз деген көлі бар.
Жаз жайлауын сұрасаң –
Қара теңіз жағасы,
Ұлан, Шәмбіл белі бар.
Жағалбайлы елінде
Базарбай атты байы бар.
Байлығын оның сұрасаң –
Өлшеу қылып айтуға
Есеп жетпес жайы бар...

* * *

Базарбай сексен жасқа келген шақта
Тауыпты кіші қатын бір ұғылды.
Оны тапқан қатыны қырық төрт жаста,
Бала жоқ өзгесінде мұнан басқа.
Періште сипатты бір ұл берді құдай,
Жүргенде көзі толып қанды жасқа.
Төлеген деп қойыпты ұлдың атын,
Құдай артық жаратқан оның затын.
Базарбай баласына көңілі толды,
Қайғыны ішіндегі бәрін жойды.
Тоғыз жылда артынан бір ұл туып,
Жұрт жиып, Сансызбай деп атын қойды.
Жүріпті екеуіне қалың бермей,
Дұспанның әр не деген тіліне ермей.
«Тірі жүрсе, өздері алар бір қыз,
Өліп қалса, күйігін тағы көрмей.
Алса да патша қызын, малым жетер,
Жазым болса, күйермін онан бетер».

Төлеген сонда он екі жасқа келді,
Қыз іздеп аралады тәмам елді,
Он алты жасқа шейін қыз жаратпай,
Ат жетер жерді арылтып тәмам қылды.
Еліне бір саудагер келді – дейді,
Қыз жақпай өз еліңнен жүрсе саған,
Төлеген, сүйінші бер, енді маған!
Елі бар Ақжайықта Алты Шекті,
Аласың жақсы сұлу артық ел бар,
Ерінбей қыз іздесең сен соған бар.
Шетінен-ақ аласыз бір сұлуды.

* * *

Әлқисса, Төлеген мұны іздеуге көңілі кетті,
– Жолы бар неше күндік онын? – депті.
Саудагер айтты жолын жүз күндік деп,
Төлеген іздемекке талап етті.
Аз емес бір тәңірінің берген бағы.
Қорасанға қой айтып,
Шыбын жанға жан айтып,
Артынан қуып келіпті
Өлгенде көрген шешесі.
Шешесі сонда сөйлейді,
Сөйлегенде бүй дейді:
– Келгін, балам, қайт-сана,
Әкең сырың айт-сана,
Патша қызын алсаң да,
Өз елінде жат-сана!
Біреудің тілі тимей ме?
Қартайған әкең Базарбай
Сенің үшін күймей ме?
Ел ішінде тентек көп,
Жиһан кезіп жүргенде,
Тентіреген демей ме?
Ата-анасын зарлатып,
Бір қыз үшін кетті деп,
Дос-дұшпаның күлмей ме?

Төлеген сонда сөйлейді:
– Айналайын, шешеке-ау,
Қай құнан қой қаңғырып,
Бұралқы болар қораға.
Бір сұлу алмай, шешеке-ау,
Сірәда, көңілім тына ма?
Талап қылған ісінен
Ат басын ерлер бұра ма?
Жаман, жақсы болса да,
Алланың болар өмірі,
Өз айтқаның бола ма?
Тілімді алмай кеттің деп.
Ғамкүн болып жылама!
Мен Жайықтан келгенше,
Жүзінді аман көргенше,
Тапсырдым ата-анамды,
Жаратқан қадір құдайға!
Анасы сонда сөйлейді:
– Өлкенің көркі тал болар,
Өзеннің көркі жар болар,
Жігіттің көркі мал болар.
Малың болса, қарағым,
Қара басың хан болар.
Алуа асап, іштің бал,
Жая шайнап, жедің жал,
Кетер болсан, қарағым,
Жылқыдан тандап қырық жорға ал!
Сансызбай болса жас еді,
Сен кеткен соң, қарағым,
Сүйеніп кімге күнелтер
Артыңда қалған кемпір, шал?
Төлеген сонда сөйлейді,
Сөйлегенде бұй дейді:
– Мінгенде атым аламын,
Сенен туған баламын,
Көңіліме түсіп бір қиял,
Сапар шегіп барамын.

Алла нәсіп айласа,
Бір сұлуды аламын.
Алла нәсіп қылмаса,
Ендігі сөздің қысқасы
Меккеге таман барамын.

Әлқисса, сонда анасы ойлады. «Менің балам бұл сапардан қайтпайын деп талап қылған екен. Бұған ризалық батамды беріп жіберейін» – деп, Аллаға, екінші әнбия, әулиелерге тапсырып мінәжат қылғаны:

Анасы ғаріп жылайды,
Жылайды да толғайды.
Қой, десе де баласы
Оған сірә болмайды.
Бір сұлу қыз алмай Төлеген
Дүниеге көңлі толмайды.
Шешесі сонда сөйлейді:
– Аһ дедім, Құдая,
Дарғаһына бас ұрдым,
Сөзді-сөзге әпкеліп,
Күйгенімнен жапсырдым.
Кетер болсаң, қарағым,
Әуелі Құдай мен сені,
Кәміл пірге тапсырдым.
Баба түкті шашты әзиз,
Баламды Сізге тапсырдым!

Әлқисса, бұл сөзді айтып анасы қайтып кетті. Онда Төлеген қасындағы жігіттерге айтты:

– Анамның маған не айтқанын білдіңіздер ме? – деді. Жігіттер айтты:

– Ешнәрсе білмедік, – деп. Төлеген айтты:

– Мен кірекеш емеспін, болмаса көп жігіттер ертіп баратын, жортуылшы болмасам, мұным жарамайды екен, «жылқыдан жорға ал» – деп, ол жерге тоқтап, қайтып келіп жылқыдан екі жүз елу жорға алып, бірнеше күн

жол жүріп, Шекті деген елге келіп, шатырды тігіп, жорғаларын жайып салып, жұртқа жар салды.

– «Әркім жақсы қызы болса әкеліп көрсетсін. Өзі әкеліп көрсеткен адамға қызын алсам да, алмасам да беремін бір жорға», – дейді. Жұрт есітіп қыздарын жиып, келіп көрсетті. Бір жорғадан алып қайта берді. Ешбірін жаратпады. Бірнеше күнде екі жүз он қыз көрді, екі жүз он жорға берді. Сонда қасындағы сексен жігіт ойлап кеңесті:

– «Бұл Төлеген малды бекер ысырап қылды, ендігі қыздарды өзіміз көрелік. Асқан сұлу қыз болса, Төлегенге көрсетелік, болмаса, «Төлегенді білмейміз» – деп, жасырып, көрсетпелік. Әйтпесе Төлегенге қырық жорға біткен соң, біздердің астымыздағы атымызды да берер. Онан соң жаяу қалып, елден жүген алып, ат іздегеніміз жарамас» – деп, келген қыздарды даладан қайтарды.

Сонда Төлеген: «Бұл елдің қыздары сұлу деп, саудагер шал бекер айтқан екен», – деді.

Сол уақытта Алты Шекті елінің ханы Сырлыбай деген бар еді. Ханның алты ұлы және ең кенжесі Жібек сұлу деген жалғыз қызы бар болатын. Ханның Қаршыға жыршы деген ақын-уәзірі де бар еді. Қаршыға сенімді болған соң, ханның тоғыз мың жылқысын шығарып, Қаршығаны жылқышылардың басы қылып қойған еді. Сол Қаршыға Төлегенді естіп, бармақ болды. Қаршыға ойлады: «Мен Төлегенді көрейін, Төлеген маған ұнаса, Қыз Жібек те ұнатар», – дейді. Мұны ойлап, бір бедеу атты алдырып мініп, Төлегенді іздеп келеді.

Отарда жатқан Қаршыға
Бір бедеуге мінеді,
Алладан пәрмен тіледі,
Ойпаң жерден ырғытып,
Тегіс жерден сырғытып,
Аяндамай желеді.

Сексен жігіт елшіге
Келіп сөйлей береді:
– Асу да асу бел, – дейді,
Аса бір соққан жел, – дейді,
Сексен жігіт ішінде,
Базарбайдың баласы
Төлеген мырза кім? – дейді.
Басыр, басыр, басырды,
Аққа құлпы жасырды.
– Мінген де атын дөнен-ді,
Көкек тойған көбенді,
Біз білмейміз Қаршеке-ау,
Төлеген мырза дегенді.

Сонда Қаршыға бұлардан жол болсын сұрап айт-
қаны:

– Ассалаумағалейкум, көп жігіттер,
Сайланған бәрің бірдей ер жігіттер,
Сайланып шыға қапсыз тобыңыздан,
Сөйлей тұр сөзің болса, ей жігіттер!
– Келеміз елімізден біз жолаушы,
Бет алып шыққан жерім Көкбояушы.
Үйірін қысырақтың жауға алдырып,
Келеміз сұрау салып біз сұраушы.
– Күн көріп жүруші едім өнерменен,
Төтелеп келдім сізге кемерменен.
Көрдім де қараларың, жанай шаптым.
Баласы Базарбайдың дегенменен.
– Келіпсіз бізді көріп қарамызға,
Жауапқа жауап таппай қаламыз ба,
Сыртынан Базарбайды естуші едік,
Төлеген біздің жоқ-ты арамызда.
– Әр жерде асып туған тегім деп ем,
Төлеген – жұрттан асқан бегім деп ем.
Сұрасам жолаушыдан сіздер не дейді,
Жасырдың Төлегеннің несін менен?

Осынша осы Төлеген жасырынып,
Ол өзі кімнің ұрлап ақын жеген?

Әлқисса, сонда Төлеген шатырда жатыр екен,
Қаршығаның сөзін естіп, – бұлар мені неге жасырып
тұр, – деп сығалап қараса, Қаршығаның түрі жақсы адам
екен. Шатырдың іргесін көтеріп шығып, Қаршығаға өзін
танытып, бір сөз деді.

– Ассалаумағалейкум, Қаршеке!
Мен едім Базарбайдың Төлегені,
Қозының ерте туған көбегені.
Қаршекем араз ба еді бұрын маған,
Қасыма танып тұрып келмегені?
Мен едім Базарбайдың үлкен ұлы,
Алланың шыныменен сүйген құлы.
Қаршекем сәлем берсем қарамайды,
Бар еді Төлегеннің неден міні?

* * *

Осы келген Қаршыға
Табынан асқар ер еді.
Шетте тұрған Қаршыға
Төлегенге келеді,
Келіп сөйлей береді.
– Ауыл алды бел, – дейді,
Белден көшкен ел, – дейді,
Сексен жігіт ішінде
Базарбайдың баласы –
Төлеген мырза – сен, – дейді.
Нәсіліңе қарасам,
Хас патшамен тең, – дейді.
Мен жайымды айтайын:
Алты Шекті елінде
Сырлыбай ханның уәзірі,
Қаршыға жыршы мен, – дейді.
Төлеген болсаң сен, – дейді,

Жұртқа берген олжаңнан
Білдірмей маған бер, – дейді.
Мен бір сұлу табайын,
Патшамыздың жалғызы.
Аты Жібек сұрасаң,
Кереметім көр, – дейді.
Базарбайдың Төлеген,
Қаршығадай ақынның,
Бұл сөзін мақұл көреді.
Айдап жүрген жорғадан
Екі жорға береді.
Сексен жігіт елшіден,
Бес жігітті бөледі.
Өзгесін елге қайтарып,
Қаршығамен ілесіп,
Ақжайыққа жөнеді.
Дәл сегіз күн жол жүріп,
Аз ғана емес, мол жүріп,
Қыз іздеген Төлеген,
Көшкен бір елге жолықты.

Әлқисса, онда Қаршыға айтты: – «Біздің ел жайлауға қарай бұзыла көшкен екен, мен енді Төлегенге көш-жөнекей көрсетейін», – дейді. Қасындағы бес жігітті сол жерге тастап кетеді.

– Сіздер асықпай, түстеніп, артымыздан жай келі-
ніздер – деп, екеуі қалың көшті аралап, аттарына қамшы
басып, «шүү!» деді.

Базарбайдың Төлеген
Талай көштен өтеді,
Сонда бір көшке жетеді.
Көш алдына қараса,
Бір қыз кетіп барады.
Шытырма көйлек етінде,
Нұр сәулетті бетіне,

Бұралып кетіп барады
Перінің қызы секілді.
Өзі он төрт жасында,
Жарқыратып маңдайын,
Айырып қойған кекілді.
«Осы екен – деп, – Қыз
Жібек»,

Жетіп келді қасына
Базарбайдың Төлеген.
Артынан келіп Қаршыға:
«Жібек емес» – деген соң,
Онан бір өтіп жөнеген.

Әлқисса, Төлеген талай қызды көріп, оның ешқайсысын ұнатпайды. Енді Төлеген менен Қаршыға Жібектің көшінің алдына шығады. Жібектің арбасының ізі мен көш басшыларының ізінен басқа ешкімнің ізі жоқ екен. Оны көріп, аттарына қамшы басып, «шүү» деді.

Найзасы аумай қолынан,
Желі тұрып оңынан,
Төлеген сонда жөнелді
Кеткен Жібек соңынан.
Базарбайдың Төлеген
Енді біліп түйінді,
Асыл киім киінді.
– Бағымды Алла ашқын! – деп,
Пірлеріне сыйынды.
Тұлпардан туған Көкжорға ат
Ор қояндай секірді.
Төлеген сынды еріңіз
Қаршығамен ілесіп
Атқа қылды өкімді.
Ертеңгі күн бесінде,

Қыз Жібектің ізімен
Келе жатқан секілді.
Солқылдайды қара жер
Көкжорға ат басса былқылдап,
Құйындай шаңы бұрқылдап,
Алмас қылыш белінде,
Қолында найза қылтылдап,
Жеті қырдан асқанда,
Гүлдірлеген қоңырауды
Есітті сонда құлағы.
Нелер келіп, не кетпес
Ер жігіттің басына!
Қоңырау даусы келгенсін,
Ер Төлеген мырзаңыз
Көкжорға атты ағызып,
Жетіп бір келді қасына.

Әлқисса, Төлеген (арбаның) қасына келіп, алдына бір шықты, артына бір шықты. Жібекті бір көре алмады, пәуескенің қақпағы жабулы. Үш қара жорға атты тройкеге жетіп бара жатыр екен, қайтерін білмей, артына қараса, Қаршыға көзінің ұшында қалған екен. Тақат қылып тұра алмады. Сонда Төлеген қызды шақырып айтқаны:

– Кім бар? – деп бұл күймеде дауыстады,
Ақылын ашуланып тауыспады.
Төлеген үш қайтара шақырса да,
Қыз Жібек сөйлесуге намыстанды.
Төлеген сонда тұрып қапа болды,
Өзінің елін ойлап іші толды.
– Қыз түгіл, өз елімде еркек қорыққан,
Қайран басым, бұл жерде бекер болды.
Өз елімде тең едім хан затымен,
Алдыма келмеуші еді жан атымен.
Мынау қыз жауап бермей қапа қылды,
Жүргенсіп өз елінде сәулетімен.

Төлеген қапа болып, қалды тұрып,
Атының кейін қарай басын бұрып.
Сол уақта Қаршыға да жетіп келді,
Сөйлеспей Жібек кетті, құдай ұрып.
Қаршыға Төлегенге келді жетіп,
Атына қамшы басып екпіндетіп.
Төлеген Қаршығаға сөз сөйлейді:
– Кетті – деп, – жауап бермей, қапа етіп.

Әлқисса, онда Төлеген айтты:

– Бұл Жібек маған шақырсам жауап бермейді, ақымақ
адамдарға ұқсап, бұл қалай? – дейді. Сонда Қаршыға
айтты:

– Мұның бектігі бар, ешкім бұған ондай дауыстап
сөйлескен емес. Енді мен сөйлесейін – деп, Қаршығаның
Жібекке келіп айтқаны:

– Ұядан ұшқан балапан,
Қанаттарын тарайды.
Асыл туған анадан
Әрбір іске жарайды.
Сенің үшін.. Қарағым,
Тігемін алтын сарайды.
Данышпан адам дүниенің
Парасатын қарайды.
Ақы алып қызмет қылғанды, –
Оны да іске санайды.
Көтергін Жібек басыңды,
Ертіп келем бір жігіт
Тап өзіңе лайық,
Жақтырмап едім талайды.
Басыңды көтер, Жібекжан!
Құлағың сал сөзіме,
Қасымда тұр бір жігіт
Тап лайық өзіңе.
Нұр жігіттей жүзі бар,
Бал шекердей сөзі бар,

Талай бекзат көріп ем,
Мыңын жисам осының
Жетпейді басқан ізіне.
Қаршыға сынды Көкенді
Қапа қылмай, қарағым,
Бір қарашы жүзіне!
Сонда Жібек сөйлейді,
Сөйлегенде бұй дейді:
– Көке болмай жерге кір,
Салмаймын құлақ сөзіңе,
Бай тауып маған әпкел – деп,
Қашан айттым өзіңе?
Жөндеп баққын малыңды,
Бет алдыға сандалмай.
Жолама менің ізіме!
Екі тайға ұялмай
Мені сатып сыртымнан,
Не бетіңмен сөйлейсің,
Көрінбей жөнел, көзіме!
Қаршыға сонда сөйлейді:
– Расым, менің, Жібекжан,
Екі жорға алғаным.
Неге айтайын сөзімнің
Расын айтпай жалғанын.
Мақұл ма екен, Жібекжан,
Сөздің жөнін байқамай,
Өтірік жанжал салғаның?
Екі жорға мен алдым,
Төлегенге дос болып.
Нан қарағым, сөзіме,
Көңілім маған қош болып.
Жолыңа сенің басымды
Бәйгіге тігіп мен келдім,
Сегіз күн ұдай жол жүріп,
Ерте көшіп, кеш қонып,
Басыңды көтер, Жібекжан,
Қайтпасын еңбегім еш болып.

Әлқисса, сонда Жібек ойлады: – бұл Қаршыға адам-
сынып келген екен. Бұған көрінбесем, ұят болар және
әбден бетімді ашып отырсам, тағы жарамас деп, бетін
бір ашып, жарық етіп көрініп, амандасады да, қайтадан
бетін жауып, пәуескенің қақпағын түймелеп, жатып
қалады. Қасында үш қызы бар екен. Сол уақытта
Жібектің сипаты Төлегенге көрінді.

Әлқисса, сондағы Жібектің порымын баян қылалық:

Қыз Жібектің құрметі,
Жиһаннан асқан сәулеті,
Ләйлі-Мәжнүн болмаса,
Өзгеден артық келбеті.
Үш қызы бар қасында-ай,
Өзі он төрт жасында-ай,
Кебісінің өкшесі –
Бұхардың гауһар тасындай.
Ақ мандайы жалтылдап,
Алтын шашбау шашында-ай!
Қыз Жібектің дидары –
Қоғалы көлдің құрағы,
Көз сипатын қарасаң –
Нұр қызының шырағы.
Дүр жауһар сырғасын,
Көтере алмай тұр құлағы.
Бой нұсқасын қарасаң,
Бектер мінген пырағы.
Қыз Жібектің ақтығы –
Наурыздың ақша қарындай.
Ақ бетінің қызылы –
Ақ тауықтың қанындай.
Екі ауыз сөз сөйлескен,
Мұратына жеткендей.
Қыз Жібекті Төлеген
Ақылменен танып тұр,
Көз мейірі қанып тұр,

Тартқан сымнан жіңішке
Үзіліп кетпей нағып тұр?

Әлқисса, енді Төлеген ойлады: «Жиһанда бұл сипатты әйел көргенім жоқ еді, енді мұны алайын», – дейді. Оған бір-екі ауыз сөз сөйлесіп кетейін, бекер кеткенім жарамас деп, жамандауға тал бойынан тарыдай мін таба алмай, байлығынан және кемдік таба алмай, «кесірлі екенсің» – деп, Төлегеннің айтқан жауабы:

– Басыр, басыр, басыр-ау,
Аққа құлпы жасыл-ау,
Басыңды көтер, ай, Жібек,
Төлеген келді қасыңа-ау!
Қыз Жібек мінген күймесін,
Күймеге тағып түймесін,
Қыз басыңмен алшақтап,
Бүйте берме, ай Жібек,
Кесірің жұртқа тимесін.
Жібек сонда сөйлейді
Сөйлегенде бүй дейді:
– Олай болса, Төлеген,
Мен жайында айтайын:
Ағыным судай ағады,
Халқым малдай бағады,
Жұртым қойдай қағады.
Менің қылған кесірім,
Саған кесір болса да,
Өзіме майдай жағады.
Жалғыз атты жолаушы,
Жақындамай, арман тұр,
Ат байлаған шағыр тас,
Арқама біткен қолаң шаш,
Қайдан келіп кез болдың,
Қаңғырып өскен бір қу бас?
Жалғыз атты жолаушы,
Кесірім ұрып кетпесін,

Жібек пен Төлеген.

Қасыма келмей аулақ қаш!
Төлеген сонда сөйлейді
Сөйлегенде бүй дейді:
– Қыз Жібек мінген күймесін,
Күймеге тағып түймесін,
Қайдан білдің, Жібек-ау,
Іздеп келген Төлеген
Мал беріп, сені алмасын?
Сонда Жібек сөйлейді:
– Жақсы айтасын, Төлеген,
Сіздей-сіздей әр жерден.
Неше жігіт келмеген?
Бәрі де айтқан: «Жібек-ау,
Сені алмасам» дей берген.
Көбісі келмей шеніме,
Бидарха болып жөнеген.
Келсең кел, шындап қасыма,
Алуа шекер беремін
Ішетұғын асыңа.
Келсең келгін, Төлеген,
Құрметім мұндай, мінеки,
Келмесең, арман кете бер.

Әлқисса, енді Төлеген айтты:

– «Олай десең, мен саған жеңген жерде сөйлесейін» – деп, атының басын бұрып алып, қайтып келіп, Қаршығаны басшы қылып жүріп, екі жүз елу ат сатып алды. «Осының бәрін бата аяққа берсем де, құда болармын» – деп, екі жүз елу жылқыны алдына салып айдап, Сырлыбай ханның артынан қуалап келе жатыр еді, алдынан он шақты жасауыл шыға келді. Сәлем берісіп, жол сұрасты. Сонда жасауылдар айтты:

– «Біздің ханымыз ашу қылып жатыр, Қаршығаның қылып жүргені немене?» – деп.

– «Менің сыртымнан билеп, Жібегімді бір қаңғырған жалғыз атты жолаушыға көрсетіп жүр» – дейді.

«Басын базарға салып, бұл қалай, ұялмай масқара қылып, ол Қаршығаны жігітіменен алып кел, екеуінің де жазасын берейін» – деп, біздерді жіберді – дейді.

Сонда Қаршыға айтты: – «Олай болса жүріңдер, өзіміз де келе жатырмыз» – деп. Заулап ауылға жақын келген соң, қараса хан бектеріменен төбенің басына шығып отыр екен. Оны көріп Қаршыға айтты:

– «Біздер жасырынып тасада тұралық, жолдастарыңмен өзің бар. Төлеген екенінді біліп, өзі де жөнделіп қалар. Бізді көрген соң ашуланып отырғаны жарамас» – деді. Сонда Төлеген жылқыны ауылының үстіне жая салып, төбенің басында отырған хан мен бектерге келіп, сәлем берген соң, Төлегеннің айтқан жауабы:

Төлеген:

Болғанда айдай әлем, күндей күлем,
Аузымды ашсам, денемнен қайнайды өлең.
Отырған мәслихат қып ақсақалдар,
Сіздерге Төлеген кеп берді сәлем.

Сонда олардың Төлегенге берген жауабы:

Хан:

– Уағалейкум ассалам, жаным балам,
Жүріпсіз ат жаратып бәрің тәмам.
Келіпсіз ат сабылтып алыс жерден,
Сөйлей тұр сөзің болса, шыраққанам!

Төлеген:

– Ойлаймын келе жатып ақыл, айла,
Ойлаған ақыл, айла жанға пайда.
Ат сабылтып келеміз алыс жерден
Жібек сұлу дегеннің аулы қайда?

Хан:

– Бәріңіз бір-бір бедеу мініпсіңіз,
Ойын, күлкі сәулетпен жүріпсіңіз.

Жібек сұлу дегеннің аулы жақын,
Бар еді, балам, қандай жұмысыңыз?

Төлеген:

– Көріп ем Қыз Жібектің бұрын түсін,
Бітпеген еш бендеге ондай пішін.
Қыз Жібек Төлегенге тимек болған,
Қаршекем арасында жүрмек болған,
Келемін ат шаршатып соның үшін.

Хан:

– Тіккені саудагердің қосы ма еді?
Айып Иран қырық шілтен досы ма еді?
Кешегі Төлегенді жамандаған
Көп дұшпан көре алмаған қасым ба еді?
Жібегім тисе тисін, өз теңі екен?
Кешегі айтқан Төлеген осы ма екен?
Жібегім Төлегенді көрген екен,
Жібекжан енді өлмесін білген екен.
Ризамын Қаршығаға, не қылса да
Кемітпей тең – құрбыдан жүрген екен.

Әлқисса, енді Төлеген айтты:

– Хан, мен көп сөзді білмеймін, батааяққа не ала-
сыз? – дейді. Онда хан айтты:

– Батааяққа осы айдап жүрген жылқыңның бәрін ала-
мын, – деді. Төлеген айтты:

– Енді осындай жылқы қос деп айтады екен деп едім,
бұған разы болсаңыз, үйіңе бар тойынды қыл, – деді.
Хан той қылмақ болып, үйіне барды. Төлеген жігіттерімен
бір төбенің арғы жағына барып, шатырын тігіп, қанша
өнерлі жігіттерді жиып алып, ойын, күлкі қызықпен
жата берді.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Халық ауыз әдебиеті дегеніміз не?
2. Халық ауыз әдебиетінің түрлерін атап беріңдер.
3. «Қыз Жібек» жырының тақырыбы не?
4. Жырдағы ұнамды кейіпкерлер кімдер?
5. Жырдағы ұнамсыз кейіпкерлерді табыңдар.
6. Қыз Жібекке мінездеме жасандар.

ЭПОС

Эпос – грекше – «eros» «сөз», «әңгіме» – мағынасын білдіреді.

Эпос – көркем әдебиеттің негізгі жанрының бірі. Әдебиеттің басқа жанрларына (тектеріне) қарағанда, эпос жанрына жататын көркем шығармаларда оқиға, адамдардың араларындағы қарым-қатынастар, күрес – тартыстар біртіндеп дамиды.

Қандай өмір құбылысын суреттесе де, әр жағдайдағы адамдардың арасындағы тартысты баяндаса да, не олардың мінез-құлық, іс-әрекеттерін сипаттаса да, жазушы өзінің оларға қалай қарайтынын аңғартпайды. Тек көруші, бақылаушы, біреулерден естіп, сол естігенін, объективтік қалыпта суреттеп айтып беруші дәрежесінен аспайды.

Міне, осы әдіс негізінде берік сақталып жазылған көркем шығармалар, мейлі өлеңмен, мейлі қара сөзбен жазылсын, **эпостық жанрға** жатады.

ТИПТІК БЕЙНЕ

Тип дегеніміз – бүкіл бір топ адамдарға тән қасиеттерді, бір адамның басына жинақтап, нанымды етіп көрсету деген сөз.

Жазушы бар нәрсені көркем образ арқылы суреттеп, басқаларға жеткізу үшін, ылғи да шығармашылық қиялға сүйенеді.

ШЕШЕНДІК СӨЗДЕР

Ауыз әдебиеті үлгілерінің ең көне түрлерінің бірі – шешендік сөздер. Шешендік сөздер сан ғасырлар бойында ауыздан ауызға өтіп, бізге дейін жетіп келген.

Қазақ халқы арасында табан астында тауып айта білетін, тапқырлығымен көзге түскен, аса үлкен ақыл-ойдың иелері аз болмаған.

Бұл ретте – Жиренше шешен, Төле би, Қаз дауысты Қазыбек, Әйтеке, Сырым Датұлы, Досбол датқа, Әнет баба секілді т.б. сөзге дес бермейтін – шешен, ақыл-ой иелерін атай аламыз.

Шешендік сөздер – көркем әдебиетіміздің бастау бұлағы, қайнар көзі деуге болады. Онда – ұтымды ой, қысқа да нұсқалы сөздер – өз шешімін табумен бірге, оның негізінде үлкен бір қоғамдық мәнге ие күрестартыстар, жанжалдар, жер дауы, жесір дауы, барымта мәселелері көтеріліп, өзара бітімге келіп жатады.

Шешендік сөздерде қиял болмайды. Оның негізінде үнемі шындық жатумен бірге, табан астында тауып айта білетін тапқырлық жатады. Адамдар арасындағы қарым-қатынастар барысында – өзара келіспеушіліктер, кереғар қақтығыстар туындаған сәттерде, оны ақыл – есі бүтін, пайым парасаты аса мол, сөз тапқыр шешендер, өздерінің ойлы, ділмәр да тапқыр, әділ сөздерімен, оларды бітістіріп отырған. Өйткені, қазақ халқы – аталы сөз, жүйелі ойға, орынды сөзге тоқтай білген, зейінді де, зерделі, кеменгер халық.

ЖИРЕНШЕ ШЕШЕН

Жиреншенің әкесі ерте дүниеден өтіп, жетім қалған кезі екен. Бір күні әз-Жәнібек хан нөкерлерін ертіп, мал өрісінде жүрген, өрімдей жас – Жиреншеге кез келіпті.

Жанына сәлем бергелі келген балаға хан:

– Әй, балам! Елсіз жерде неғып жүрсің? – депті.

Оған бала:

– Жалғыз түйем бар еді. Содан айрылып қалып, соны іздеп жүрмін, – депті.

Сонда әз-Жәнібек оған:

– Түйенді тұсап қойсаң болмай ма? – дегенде, бала:

– Ей тақсыр, түйемнің тұсауы үзіліп қалған еді, – дейді. Яғни, әкем дүниеден өткен еді – деудің орнына, астарлай сөйледі.

Баланың тапқырлық сөзіне таңдана түскен әз-Жәнібек, одан соң:

– Әй, балам, алдымыз кеш болып барады. Аулында қайсы үйге түссек жөн болады? – деп сұрайды. Бала қолма-қол:

– Бір қой жеймін десеніз, қай үй болса, сол үйге түсе беріңіз. Ал, екі қой жегіңіз келсе, біздің үйге түсіңіз, – дейді.

Баланың тапқырлығына тәнті болған әз-Жәнібек хан:

– Әй, мынау бір мырза бала екен. Осының үйіне түсейік – деп, баланың үйіне барыпты.

Бала дереу қорасына кіріп, бір буаз саулығын ұстап алыпты да, қонақтар алдына әкеліп:

– Кәне, союға рұқсат етіп, бата беріңіздер, – дейді. Сонда хан:

– Әй, балам-ау! Немене, бойдақ қойың жоқ па еді, – дегенде, бала:

– Мен сіздерге айттым ғой. Бір қой жегіңіз келсе, кез келген үйге түсе беріңіздер. Ал екі қой жеймін десеніздер, біздің үйге түсіңіздер, – деп.

– Енді екі қой жейсіздер – деп, буаз саулығын ұсына түскен екен.

* * *

Тарихи деректерге қарағанда өз-Жәнібек ханның, алпыс екі биі болған көрінеді. Ол өз билерін сынағысы келіп: «Дүниеде не өлмейді?» – деп сұрағанда, билерінің бірі:

Ағын су өлмейді.

Асқар тау өлмейді.

Аспандағы ай мен күн өлмейді.

Әлемде қара жер өлмейді, – депті.

Хан биінің бұл ойына қосылмаған Жиренше:

Ағын судың өлгені –

Алты ай қыста қатқаны.

Асқар таудың өлгені –

Басын бұлттың жапқаны.

Ай мен күннің өлгені –

Еңкейіп барып батқаны.

Қара жердің өлгені –

Қар астында жатқаны.

Ажал деген атқан оқ,

Бір Алланың қақпаны.

Дүниеде не өлмейді?

Жақсының аты өлмейді,

Ғалымның хаты өлмейді, –

деп, табан астында тауып айтқан екен.

ТӨЛЕ БИ

(1663 – 1756)

Төле би Әлібекұлы – қазақ халқының Әз Тәуке, Әбілмәмбет, Жолбарыс, Абылай сияқты хандары тұсында жасаған, әрі оларға ылғида ақыл – кеңес айтып отырған дала данышпаны. Сөзге дес бермейтін – аса шешен, халық көсемі болған.

Ол 1663 жылы бұрынғы Жамбыл облысы, Шу өңіріне қарасты «Керегетас» деген елді мекенінде дүниеге келеді де, 1756 жылы 93 жасында дүние салады.

Төле би негізінен Әз Тәуке хан құрған «Билер кеңесінің» белгілі бір мүшесі болумен бірге, ұлы жүздің төбе биі болған. Әрі, Әз Тәукенің «Жеті жарғы» деп аталатын «Зандар» кодексіне өзінің ақыл – кеңестерін айта білген, дархан дарын иесі.

Ол – Ұлы жүз Дулат тайпасының Жаныс руынан. Тарихи мәліметтерге назар аударсақ, тоғыз ұлды Құдайберді әулетінен Төле биге дейін, бірде бір бай да, шешен де шықпаған. Бәрі де, жәй ғана қарапайым, шаруа адамдары болған.

Жастайынан – ақ аса зерек боп өмірге келген Төле, өз бетінше оқып, үйреніп, халқының ақындық, шешендік өнерінен тәлім – тәрбие алып, жан – жақты жетіле түседі. Нәтижеде, жас кезінен бастап – ақ ел арасында билікке араласа жүріп, ел – елде, жер – жерлерде болған дау – дамайларды шешуде, өзінің асқан тапқырлығымен, әрі әділдігімен көзге түсе бастайды.

Тіптен, Әз Тәуке ханның тұсында «Билер кеңесінің» белсенді мүшесі ретінде, Орта жүз биі – Қазыбекпен,

Кіші жүздің айтулы биі – Әйтекемен етене араласа жүріп, Түркістанды бүкіл қазақ халқының орталығы етуге өз үлесін қосады.

Әрі, үш жүз ұлыстарын бір орталыққа бағынатын іргелі елге, сөйтіп қазақ хандығын нығайтуға айрықша мән береді. Ел басқару істерінің оң шешілуіне өзінің айтарлықтай ықпалын тигізе түсіп, келе – келе қоғам және халық қайраткері дәрежесіне көтеріледі.

Дәл осы кезде Қазақ хандығы мен Жоңғар хандықтары арасында шиеленіс әбден белең алып тұрған кезең болатын. Оның үстіне, Тәуке хан өлгеннен соң, қазақ хандығы да іштей іріп, бір жөн әлсірей бастайды. Осы тұста, Төле би ұлы жүзді билеп тұрған кезде, жоңғар басқыншылары Жетісу өңірін жаулап алғандықтан, біраз уақыт оларға тәуелді болады. Дегенмен Төле би, жоңғарларға бір жөн алым – салық төлеп тұрғанымен, саяси билігін өз қолынан бермейді.

Сондықтан да, 1723–1725 жылдар аралығында болған «Ақ табан шұбырындыдан» соң, Төле би қазақ халқының басын қосып, оларды жоңғар үстемдігінен құтқаруда, ерен еңбек сіңіреді.

Ел арасында сақталған аңыз – әңгімелердің айтуына қарағанда, жоңғар шапқыншылығы кең өріс ала түскенде, қазақ халқы бет – бетімен үдере көше бастайды. Сонда Төле би тапжылмай, алты қанат ақ үйінде отыра берген көрінеді. Оны өз көздерімен көрген жоңғар нояндары келіп; «Жұрттың бәрі үдере көшіп жатқанда, Сіздің бұл отырысыңыз қай отырыс?» – деп сұраған деседі.

Оларға Төле би, алты қанат ақ үйінің маңдайшасындағы, балапан ашқан қарлығаш ұясын көрсетіп; «Міне, көрмейсіңдер ме? Мен көшсем, мына балапандардың ұясы бұзылады ғой. Біреудің ұясын бұзу, берекесіздіктің бірден – бір белгісі» – деп жауап бергенде, жоңғарлықтар Төле бидің тапқырлығына тәнті қалып; «Бұл бір киелі, данышпан адам екен ғой» – деп, кері қайтып кеткен екен.

Сондықтан да Төле би, ел арасында «Қарлығаш әулие» деп те аталады.

Оның үстіне Төле би, Абылай хан, Барақ сұлтан, Шақшақ ұлы Жәнібек батырмен де жақын қарым – қатынаста бола жүріп, Қоқан хандығымен болған байланысын да үзбейді.

Сөз орайы келгенде ерекше айта кетерлік жағдай Төле би мен Абылай хан өзара тіл біріктіре отырып, жоңғарлардың кейбір нояндарын қолдаған боп, ең соңында жоңғар хандығының құлауына өздерінің игі ықпалдарын тигізеді.

Әрине бұл, Абылай хан мен Төле бидің бірлесе жүргізген сыртқы саясатының тамаша жемісі десек, ол артық айтқандық емес, бірден – бір шындық.

Рас, Төле би тұралы ел арасында сақталған неше түрлі аңыз – әңгімелер, тарихи мәліметтер аса мол. Тіптен, оның есіміне байланысты өмірге келген сан алуан нақыл сөздер, бір жөн мақал – мәтелдер, кесім сөздері ел арасында баршылық. Мәселен оның; «Жүзге бөлінгеннің – жүзі күйсін» – деген нақыл сөзі, күні бүгінгі дейін өзінің мәнін жоғалтқан емес.

Қорыта айтқанда, Төле би Әлібек ұлы тек ұлы жүздің биі ғана емес, кіші жүз бен орта жүздің де, өзара бітісе алмай жатқан дау – дамайларын, жер дауы, жесір дауы, барымта мәселерін де әділ шешіп отырған.

Қазақ халқы; «Тура биде – туған жоқ, бұрған биде – иман жоқ» – дей отырып, ылғида Төле биді - әділін ашық айтып, тура төрелік жасайтын төбе би ретінде, ерекше құрмет тұтқан.

Сондықтан да, Төле бидің замандасы Қаз дауысты Қазыбек би, «Төле би дүние салды» – деген суық хабарды есіткенде; «Төле өлді дегенше, дүниеден әділет өлді десейші» – деген екен.

Ел арасында тараған тағы бір аңыз - әңгімеде, Төле биге Түлкі деген бір жігіт;

– Ата! Алты Алаш деген кімдер? – дегенде Төле би;

– Алты Алаш, Алаша ханның ұрпақтары. Олар – қазақ, өзбек, қарақалпақ, қырғыз, түрікмен, жайылған – деп, жауап берген екен. Соңыра;

– Үш жүз деген кімдер? – дегенде, оған да Төле би мүдірместен;

– Үш жүз, қазақтың – Ақарыс, Бекарыс, Жанарыс деген үш ағайындының ұрпақтары – деп, жауап берген екен.

Тағы бір жиында Төле биден; «Бай күшті ме? Батыр күшті ме? Жоқ әлде, ғұлама ғалым күшті ме? – деп сұрағанда, Төле би оларға;

– Бай да, үш жұтта байлық қалмайды. Байлық қолдың кірі. Бір де бар, бір де жоқ. Ал, батыр деген барақ ит. Ол – бір оқтық. Оны екі әйелдің бірі тууы мүмкін. Ал, ғұлама ғалымды, ілуде бір – ақ әйел табады. Ғұлама ғалымның бір езуі – алтын, бір езуі – күміс. Оның әрбір айтқан ұлағатты сөздері, ұрпақтан – ұрпаққа өтіп, ол халқымыздың рухани игілігіне, мәдени байлығы айланбақ» – деп, жауап берген екен.

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Неліктен Төле биді төбе би дейді?
2. Оның мәнісін қалай түсіндіңдер?
3. Төле би қай жылы туылып, қай жылы өмірден озған?
4. Төле би қай хандықтар тұсында жасаған?
5. Төле би бай, батыр, ғұлама ғалым жайлы қандай ой айтқан.
6. Неліктен Төле би «Билер кеңесінің» мүшесі болған?
7. Үйлеріңе барғаннан соң, ата – аналарыңнан Төле би жайлы не білетінін сұраңдар!
8. Сыныпта Төле би болып, төрелік айтып көріңдер!
9. Төле бидің кемеңгерлігін қалай түсіндіңдер?
10. Жоңғар нояндары Төле биге қалайша тәнті қалады?

ҚАЗЫБЕК БИ

(1665 – 1765)

Қазыбек Келдібек ұлы да қазақ халқының Әз Тәуке, Сәмеке, Болат, Әбілмәмбет, Абылай хан сияқты хандар тұсында өмір сүрген, пайым – парасаты аса мол, сөз шебері, қоғам және мемлекет қайраткері болған – кемеңгер тұлға. Әрі, Орта жүздің төбе биі болумен бірге, кезінде Әз Тәуке құрған «Билер кеңесінің» белгілі мүшелерінің бірі болған.

Оның үстіне ол, 1684 жылы «Жеті жарғы» деп аталатын «Заңдар» кодексінің өмірге келуіне де, аса мол сүбелі үлес қосқан, кемеңгер ойдың иесі. Қазыбек би негізінен – Орта жүз Арғын тайпасының Қаракесек руынан.

Тарихи мәліметтердің айтуына қарағанда, Қазыбектің анасы – Тоқмейіл, қанатты сөздер мен мақал – мәтелдерді аса көп білетін, ерекше зейінді де зерек, сөзге шешен әйел болған деседі.

Сөйтіп Қазыбек, жастайынан – ақ анасының сөздерін ести жүріп, оны жүрегіне зерделей түседі де, ержете келе, өзі де солай сөйлей бастайды. Ел арасында болып жатқан дау – дамайларға қатысып, ылғи да өзінің әділ сөзін айтып отырады. Әз Тәуке хан тұсында ел басқару ісіне де араласып, оның ішкі – сыртқы саясатына, бүкіл қазақ халқының ынтымақ – бірлігіне ерекше көңіл бөледі. Нәтижеде ол «Алты алаштың ардағы» – деген атаққа ие болады.

Тіптен, жоңғар басқыншылығына қарсы халық күресін ұйымдастыруда да, Қазыбек би ерен еңбектер сіңіреді. Мәселен; Абылай сұлтан жоңғарлар қолына түсіп

қалғанда, оны Қалдан Сереннің тұтқынынан босатып алу-
да, өзінің ділмәр тапқырлығымен ерекше көзге түсіп, ерен
ақылдылығымен орынды сөз айтып, босатып алады.

Міне сөйтіп, қаракесек Қазыбектің, алғаш рет 18 жа-
сында елшілікке ат қосшы боп барып, ел басшы боп
қайтқаны, күні бүгінге дейін халқымыз арасында аңыз –
әңгіме ретінде жиі – жиі тілге алынады.

Сондай – ақ, Қазыбек би қазақ халқының Ресей, Бұхар,
Хиуа хандықтарымен болған қарым – қатынастарын
жақсарту жолында да елеулі еңбек етеді. Әрі, Абы-
лай ханға, Қытай – Чин империясымен тығыз қарым –
қатынаста, байланыста болуы керектігін де ылғида
ескертіп отырады..

Шынында да Қаз дауысты Қазыбек би, үш жүз арасын-
да шешуі аса қиын, тым күрделі де өзекті мәселелердің
басы – қасында бола жүріп, хандардың ақылшысына ай-
налады.

Сөйтіп, халықтың ханға бергісіз биі ретінде айрықша
көзге түседі. Ылғи да өзінің ерен ақылымен ел бірлігінің
емшісі, бірден – бір ұйтқысы ретінде жан – жақты та-
нылады. Мәселен, ол Абылай ханды өлтіріп, ел бірлігіне
сызат түсірген Бараққа қарап; «Сылтаулатып сыты-
ла алмайсың, не өліп тынасың, не жөніңмен жеңіп
құтыласың!» – деп, өктем үн қатып, кесе сөйлейді.

Шынында да, ел арасында болған талай – талай дау –
дамайларды әділ шешіп, төрелік айта білген Қазыбек би
жайлы, халқымыз арасында сақталған аңыз – әңгімелер
аса көп. Солардың кей біреулерін ғана тілге тиек етуді
жөн көрдік. Мәселен, Төле би 90-ға келіп, сырқаттанып
жатқанда, қаз дауысты Қазыбек арнайы хал – жағдайын
сұрағалы үйіне барыпты. Елдегі игі жақсылар жина-
лып, әңгіме – дүкен құрыпты. Сонда Төле би мамық
жастықтан басын көтеріп отырады да сөз арасын-
да; «Менің сендерге айтар 10 жұмбағым бар. Соны
шешіндерші?» – депті.

Жиылған жұртшылық та Төле биге қарап; «Ия, айтыңыз ақсақал, Айтыңыз!» – депті. Сонда Төле би; «Бір, екі, үш, төрт, бес, алты, жеті, сегіз, тоғыз, он» – депте де, «Осының мәнін шешіндерші?» – дегенде, күллі жұртшылық; «Бұл не деген жұмбақ? Осындай да жұмбақ болады екен – ау!» – деп, не деудің ретін таппай аңтарылып қалыпты.

Бір сәт үнсіздіктен соң Қазыбек би; «Би аға! Егер рұхсат етсеңіз, жұмбағыңызды мен шешейін?» – депті. Төле би оған: «Ия, рұхсат, айта ғой!» – дегенде, Қазыбек би 10 жұмбақтың мәнісін былай өрбіткен екен: «Бір – дегеніңіз, бірлігі кеткен ел жаман. Екі – дегеніңіз, егесіп өткен ер жаман. Үш – дегеніңіз, үш бұтақты шідерден шошыған ат жаман. Төрт – дегеніңіз, төсектен безген жас жаман. Бес – дегеніңіз, белсеніп шыққан жау жаман. Алты – дегеніңіз, асқынып кеткен дерт жаман. Жеті – дегеніңіз, жас келіншек жесір қалса сол жаман. Сегіз – дегеніңіз, серпілмеген қайғы жаман. Тоғыз – дегеніңіз, торқалы той, топырақты өлімге қайрылмаған, сол жаман. Он – дегеніңіз, оңалмас кәрілікке дауа болмас!» – деп, жұмбақтың шешімін дәл тапқанда, күллі жұртшылық та, Төле би де дән риза болып; «Бәрекелде, бәрекелде! Атаңа мың да бір рахмет!» – деген екен.

* * *

Халық арасында әбден танымал болып, ел ерекше қадір – құрмет ете бастаған шағында, Қазыбек биге екі әйел келіп, бір бала үшін таласып, дауласа бастапты. Әйелдің бірі; «Мына баланы мен есін билмейтін, сәби шағында жоғалтқан ем. Соны мына әйел ұрлап алды ма, жоқ әлде тауып алды ма, әйтеуір, асырап алыпты. Бұл бала – менікі. Сұрасам, бермейді!» – десе, екінше әйел; «Жоқ! Бала өзімдікі. Өзім туғам. Мынау, бекерден – бекерге жармасуда!» – деп, ашына сөйлепті.

Сонда, бір сәт ой үстінде отырған Қазыбек би; «Дұрыс! Бірің жоғалтқаныңды, екіншің тапқаныңды ай-

тып отырсың. Басқа куә жоқ. Сол үшін мен мынандай шешімге келдім!» – дейді де, баланың екі қолын екі әйелге кере ұстатады да, қолына балта алып;

«Мен баланы екіге қак бөлемін де, бір жағын біреуіңе, екінші жағын біреуіңе бөліп берем!» – деген де, балаға иелік етіп жүрген әйел; «Жарайды! Біреуге тірі кеткенше, жартылай болса да, өзімде қалсын. Бөлсеңіз бөліңіз!» – дегенде, «жоғалттым» деген әйел; «Ойбай аға! Олай етпеңіз. Қайда болса да, әйтеуір аман жүрсе болғаны! Баланы шаба көрмеңіз» – деп, еңіреп жылап қоя беріпті.

Сонда Қазыбек би: «Бала, мына жоғалтқан әйелдікі. Өйткені ол, ішін жарып шыққан баласының тек қана амандығын тілеп отыр!» – деп, барынша әділ үкім шығарған екен.

* * *

Шынында да, қазақ халқы арасынан шыққан билер мен сөзге дес бермейтін шешендер, қандай мәселелер болса да, барынша шындықты шыңғырта айтып, әділ шешім шығарып отырған. Сондықтан да халқымыз арасында: «Тура биде – туған жоқ, бұрған биде – иман жоқ» – деген қанатты сөздер, күні бүгінге дейін өзінің мәнін жоғалтпағаны соншалық, жиі – жиі тілге алынады.

ҚАЗЫБЕК БИДІҢ ТОЛҒАУЫ

Өркенім өссін десең,
Кекшіл болма –
Кесепатың тиер еліңе.
Елім өссін десең,
Өршіл болма –
Өскенінді өшіресің.
Басына іс түскен пақырға,
Қастық қылма –
Қайғысы көшер басыңа.

Жанашыры жоқ жарлыға,
Жәрдемші бол асыға.
Қиын – қыстау күндерде,
Өзі келер қасыңа.
Бүгін сағы сынды деп,
Жақыныңды басынба.

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Қазыбек би қашан туылып, қай кезде дүние салған?
2. Қазыбек би қай хандықтар тұсында жасаған?
3. Әз Тәукенің «Жеті жарғасы» қай жылы өмірге келген?
4. Неліктен Қазыбек би «Билер кеңесінің» мүшесі болған?
5. Қазыбек Төле бидің он сұрауына қалай жауап берген?
6. Екі әйелдің таласын қалай шешкен?
7. Сыныпта Қазыбек би секілді, бір нәрсені шешуде төрелік айтып көріңдер!
8. Сыныпта бір – біріңе Қазыбек жайлы ой толғап, сұрау беріңдер.
9. Үйлеріңе барып ата – аналарыңнан Қазыбек би жайлы не білетіндерін сұраңдар!

ÄЙТЕКЕ БИ

(1644–1700)

Äйтеке би Бәйбек ұлы да, қазақ халқының әз Тәуке, Болат, Сәмеке, Әбілмәмбет, Абылай сияқты хандар тұсында жасаған – ерен ойдың иесі, дала данышпандарының бірі.

Өйткені ол аталмыш хандардың ел басқару істерінде, ылғида өзінің ақыл – кеңестерін айтып, үнемі жол – жорықтар көрсетіп отырған – шын мәніндегі қоғам және мемлекет қайраткері дәрежесіне көтерілген ірі тұлға.

Кіші жүздің төбе биі саналған Äйтеке де, кезінде Әз Тәуке құрған «Билер кеңесінің» белді мүшесі болумен бірге, «Жеті жарғы» деп аталатын «Зандар» кодексін шығарушылардың да бірі болған.

Äйтеке би, күні бүгінгі – Өзбекстан Республикасындағы Науаи облысына қарасты, Нұрата тауының, Бұхара облысына қарай созылып жатқан «Қыз бибі» деп аталатын тау етегінде, 1644 жылы дүниеге келеді.

Сөйтіп ол, 1700 дүние салады да, Нұрата елді мекеніндегі, Сейтқұл бабасының жанына жерленеді. Қазіргі таңда оларға арнап аса үлкен Кесене де салынған. Оған күллі жұртшылық оқта – текте барып, ылғи да зиарат етіп тұрады.

Äйтеке бидің шыққан ата тегі – Кіші жүздің Алшын тайпасының Әлім руынан. Ол өнген – өскен елден шыққандықтан, халқымыз арасында; «Тобықты – Әнет бидей баталы бол, Кіші жүз – Äйтекедей аталы бол!» – деген қанатты сөз, халқымыз арасында күні бүгінге дейін жиі – жиі тілге алынады.

Өйткені, Әйтекенің арғы атасы – бабасы Сейітқұл Жәдік ұлы, кезінде Шығай ханның бірден – бір жан серігі болумен бірге, Бұхар ханы Абдолламен де жақын қарым – қатынаста болады. Сондықтан да, өзінің Сыр-дария сағасындағы ата қонысын тастап, Самарқан қаласының теріскейіндегі Нұрата тауының етегіне, күллі ел – жұртымен көшіп келіп, сонда қоныстанады.

Міне сол Сейітқұл кәрияның 8 ұлының бірі, Әйтеке бидің әкесі – Ақша болса, екіншісі, кезінде сол Самарқан қаласының билеушісі болған, белгілі қазақ ханы Салқам Жәңгір болғандығы да тарихтан аян.

Нәтижеде, Әйтеке алғаш атасы Ақша ханнан тәлім – тәрбие алған болса, есейе келе Ұлықбек медресесінде оқып, білімін одан әрі жетілдіре түседі. Атасы өлгеннен соң, кезінде Самарқан қаласының әкімі болған Жалаңтөс баһадүрдің де тәрбиесінде болып, ел басқару ісінің қыр – сырын терең меңгереді. Нәтижеде, Әйтеке би Әз Тәуке ханның кеңесші биі болған кезінде, сол Жалаңтөс баһадүрден алған тәлім – тәрбиесін, өзінің игі жұмысында өнімді пайдаланады.

Оның үстіне, Мәртөбе мен Күлтөбеде болатын келелі жиын, бас қосуларда, өзінің өткір тілді, орақ ауызды шешендігімен, әділдігімен көзге түскен Әйтеке би, үнемі Төле бимен, Қазыбек бимен ылғи да бірге болады. Сөйтіп, халықтың ынтымақ – бірлігіне айрықша мән берумен бірге, елді, жерді қорғау ісіне де белсене араласады. Мәселен ол: «Елінен айрылған – ер бақытсыз, жерінен айрылған – ел бақытсыз» – деген терең ойды алға тартады.

Нәтижеде, талай жылдар бойы бір мақсатта, бірге күресе білген Әйтеке, кездейсоқ дертке тап болғандықтан, талай жыл бірге болған Төле би мен Қазыбек секілді зерделі де зерек серіктерін тастап, өзінің ата жұрты – Нұрата тауының етегіне оралады да, 1700 жылы, 56 жасында бақилыққа аттанады.

Бірақ, ел арасында Әйтеке бидің әділ шешкен үкімдері, күні бүгінге дейін өз мәнін жоғалтпағандығы соншалық, халық арасында ол ерекше құрметпен жиі – жиі тілге алынады. Мәселен, ел арасында айтылған бір аңыз – әңгімеде, Әлі деген сұлтанның есерсоқтау баласы бір кедейдің асқан сұлу, әнші, күйші, әрі ақын қызына ғашық болып қалады. Бірақ қыз оны жақтырмайды.

Үнемі қолына бүркіт ұстап, құс салатын сұлтан баласы, өз дегеніне жете алмайтындығына көзі жеткеннен соң, қызыл орамал тартып, үйден ұзай берген қызға, қызылға құмар бүркітін ұшырып жібереді. Ұшып барып, қыз басына қонған бүркіт, қыздың басын мылжалап, оның өліміне себепші болады.

Қыз өліміне әбден ашынған ағайын – туыстары, Әлі сұлтанның күн сұрайды. Бірақ, Әлі сұлтан оларды маңайына жолатпай, барған билерді қуып салады. Нәтижеде, ел арасы екі жақ болып, екіге бөлініп, оның ақыры аса үлкен дау – дамайға айналады.

Екі жақ болып, өзара бітісе алмаған соң, күн сұраушылар Әйтеке биге келіп, қыз құнын дұрыс шешіп беруді өтінеді. Сонда Әйтеке би қасына Сіргелі елінің батыры – Қазыбек ұлы Жабайды, Байбақтының батыры – Шоланды өзімен бірге ертіп алып, Әлі сұлтанға барады.

Әйтеке бидің қара қылды қақ жара айта білетін әділдігінен ығыса түскен Әлі сұлтан, баласының ақымақтық ісіне амалсыз күн төлеуге келісімін береді.

Алайда Әйтеке «Тура биде – туған жоқ, бұрған биде – иман жоқ» – дей отырып, қыз құнына қоса, оның өнерлі – әнші, күйші, ақын екендігін тілге алып, «өнер құнын», «сүйек құнын» төлеуге мәжбүр етеді.

Бұл екі құнның әр бірі, негізгі құнның жартысына тең екен. Сөйтіп, Әйтеке бидің қаһарынан қаймыққан Әлі сұлтан, әлігі қыз ұшын толық күн, әрі «өнер құнын» төлеуге өз келісімін береді

Қорыта айтқанда, халық арасында кеңінен тараған билердің әділдік істерімен, аса тапқыр шешендік сөздерінің қай – қайсысын алсақ та, оларда аса бір үлкен әлеуметтік мән, қоғамдық өмірдің терең ой сілтемелері – анық аңғарылумен бірге, өмірдің өзекті мәселері де кеңінен көтерілетіндігін де байқаймыз.

Әрине, ондай әділдік пен кемеңгер ой түйіндер, жастардың ойларына жан – жақты қозғау салумен бірге, оларды барынша әділ, зейінді де зерделі етіп тәрбиелеуде, бірден – бір нәрлі тыныс болары хақ.

Сұрақтар мен тапсырмалар;

1. Әйтеке би қай жылы, қай жерде дүниеге келген?
2. Әйтеке би қай хандықтар тұсында жасаған?
3. Әйтекенің ата-бабалары қандай адамдар болған?
4. Әлі сұлтанға қандай құн салығын салған?
5. Әйтеке бидің «қара қылды қақ жара білген» әділдігін қалай аңғардыңдар?
6. Әйтеке би жайлы ата – аналарың не біледі? Соны дәптерлеріңе жазып алыңдар!
7. Сыныпта Әйтеке би жайлы өзара сұрақ – жауап өткізіндер!
8. Әйтеке би боп, сыныпта сендер де әділ шешім айтып көріңдер!
9. Нұрата тауының етегінде Әйтеке кесенесі қашан салынған?
10. Онда Әйтекенің қайсы бабасы бірге жатыр?

ШӨЖЕ ҚАРЖАУБАЙҰЛЫ

(1808–1895)

Қазақтың атақты ақыны Шөже Қаржаубайұлы, қазіргі Көкшетау облысы, Қызылту ауданында кедей отбасында туып-өскен. Жастай екі көзінен айырылған Шөже, қобыз тартып, өлең айтуға машықтанады. Ақындық өнерімен күн көреді. Сондықтан оның бір топ өлеңдері жекелеген адамдарды мадақтауға құрылған. Сөйте тұра, Шөже ел билеуші би, сұлтандардың екі жүзді зұлымдығы мен озбырлығын, паракорлығын жұрт алдында батыл әшкерелейді.

Шөже негізінен даңқы жұртқа кеңінен тараған айтыс ақыны. Ол айтыста өзінің өткірлігімен де, шынайылығымен де, сыншылдығымен де көзге түседі. Бізге жеткен айтыстарында (Кемпірбай, Тезекбай, Жәмшібай, Қалдыбай, Балта, Орынбаймен айтыстары), ақынның қарсыластары жеңе алмасын біліп, оның басындағы жалғыз міні соқырлығын көлденең тарта береді. Бұған ол: «Соқыр қылды көзімді көрмесін деп, Жамандықтың соңына ермесін деп» – деген уәжді сөзбен орынды тойтарыс беріп отырады.

Шөже айтысқа түсіп қана қоймай, кезінде арнау өлеңдер де шығарған. Ақынның бізге жеткен «Арқадан шығып едім Ноғайға еріп», «Домбыра шыққан тыңқылдап», «Жиылған көп жамағат, отыр қоршап», «Асса-лаумағалайкум, қара Бәйтік», «Бәйтікке», «Қос құлақ-

қа», «Ерден батырға» сияқты т.б., толғауларында көбіне адамгершілікті сөз ете отырып, мейірімді, әділ болудыға шақыради.

Ақын пейілді, мейірімді, адамгершілігі мол, кемтарға қарасқыш, қысылған жерде қол берер, ағайыншылығы зор ерді арман етеді. Жағымсыз қара ниетті адамдарға қарата:

Пейілі кеткен адамда,
Еш береке болмайды.
Дәулеті қашқан байларға,
Ырыс келіп қонбайды.
Ата-енесін зарлатса,
Зарлатқан жігіт оңбайды, –

деп, шындық бетін шынайы аша түседі.

Дүние түбіне жетем деп, пендешілікке салынып, оны қуып жүргендерге ақын наразы. Ол – «дүние қызыл түлкі, оны қанша қусаң да өмірің өтпей қоймайды» – деп ескертеді.

Шөже – ірі эпик ақын. Әйгілі «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының ең көркем нұсқасы Шөженің айтуымен халық арасына кеңінен таралады. Оның халық ауыз әдебиетінің асыл үлгілері мен ел шежіресінің асқан білгірі екенін, кезінде Шоқан Уәлиханов атап көрсеткен болатын.

ДӘУКЕЙГЕ

Дәуке, осынша не қылды бейілің қашып?
Арқада жатыр едім мойным қашық.
Атағың Алатаудай болғаннан соң,
Құмар боп келіп едім болып ашық.
Бір тоғыз сіз бен бізге лайық емес,
Құрғақ кетіп қаламын амандасып.
Арғы атаң қыдыр қонған Дулат қожа,
Даңқыңа Дәулет деген келдім тасып.
Бергенің бір сөзіме татымайды,

Қалды ғой көңіл шіркін жаман сасып.
Арқаның өлең айттым беглеріне,
Жанғұтты жеті атаның дегдеріне.
Бәрін бірдей сипаттап айта берсем,
Таң-тамаша боларсың бергеніңе.

Ел босқа айтады екен дәріп қылып,
Келіп ем қайтарар деп қарық қылып.
Сондағы бір алғаным тоғыз қара,
Орнымнан тұрғызбадың арық қылып.

Дулаттың құдай қылған құтпаны едің,
Өңкей бек, серкердеңнің сұлтаны едің!
Жарқырап қарағанды жарық қылған,
Ішінде ұлы жүздің шолпаны едің.

Ай, Дәке, осы ма енді бергеніңіз,
Ақынды осы ма еді көргеніңіз?
Дәукемнің бергеніне ұялғаннан,
Бәрінен артық боп тұр өлгеніміз.

ШӨЖЕНІҢ БӘЙТІКТІ МАҚТАҒАНЫ

Ассалаумағалейкум, қара Бәйтік,
Арқадан Шөже келді өлең айтып.
Атаңыз Ай таңбалы Салты дейді,
Атаңнан қалған екен үлкен тәртіп.

Жауынгер бабаң Салты батыр еді,
Ел шетінде жау бағып жатыр еді.
Ақ сұңқар сол сықылды перзент едің,
Орының құтты болсын батыр енді...

Бергі атаң онан бергі Тілеуберді,
Артынан Тілеуберді төрт ұл ерді,
Жеті атаңнан билігің арымаған,
Саулаған тұла бойың ақыл еді.

Патша жақсы көріпті барған сені.
Бәйтікті мақтайды ғой мұндағы елі.
Бетіне ақ патшаның тура қарап,
Бәйтіктің батырлығын қарашы енді?

Бір бөрік тағы берді алтын тысты,
Құдайдың құдіреті қандай күшті!
Ақылға кенен болған бір кісісің –
Бітірдің ақылменен әрбір істі...

Ақылы жоқ кісіге ақыл болды,
Дүниенің бәріне мақұл болды.
Құдай берген иманды бір кісісің,
Медресе мен мешітке жақын болды.

Дабысың Алатаудай Бәйтік батыр,
Ай таңбалы көп салты былай жатыр.
Қанайдың көп ұлының ортасында
Бірің бек, бірің сұлтан – келе жатыр.

Қара Бәйтік жеткен соң он жетіге,
Қаріп пенен қасірге болдың қорған.
Дабысыңды сыртыңнан естуші едік,
Оқымай көкірегің нұрға толған...

Кім көнбеген Қанайдың жарлығына,
Жарлығының ішінде тарлығына,
Бәйбішенің баласы Бәйсейіт, Бошай,
Он бірінде-ақ көнбедің зорлығына.

Он бірінде қозыға салып еді,
Аулым менің алыста болса-дағы.
Сыртыңнан ақын Шөже қорып еді.
Қырық бір қозы сойыпсың өзенге айдап,

Қаріп бенен қасердің аузын майлап.
Құртар деп қара Бәйтік бұ қозыны,
Біреуге бақтырыпты енді жайлап...
Он жетіге келгенде,

Салған екен хан Бәйтік
Бақ деп сені жылқыға,
Бір көнбедің ырқына.
Жиырма бірге келгенде,
Таласыпсың жұртыңа...
Көп нөкердің қасында,
Дұшпанға қату ер едің,
Тауға біткен ырғайдай
Досыңа жақсы бек едің,
Алтын, күміс мырғайдай,
Сендей кісі туа алмас,
Бұ қырғыздың ұлынан.
Он жетіге келгенде,
Ақырып топқа жұлқынған.
Атты міндің жүйріктен,
Тегіс шықты сүйріктен.
Көрмеген бағың қалмады,
Жайдың атқан таңындай.
Ерегіскен дұшпанның
Еңсесін үздің жасылдай.
Келбеті келген сұңқарсың
Болатты кескен асылдай.
Арқадан келген Шөженің
Айтар сөзі осындай...

БӘЙТІКТІ ЖАМАНДАҒАНЫ

Кім өлсе соған түсер заман ақыр,
Өлмесе жол шетінде неғып жатыр?
Айраншы шешең күң деп естуші едім,
Түпсіз құл емес пе едің бауыры тақыр.

Сенің шешең – айраншы,
Бүтін көйлек кимеген,
Аузына өкпе тимеген,
Бетін жумай кір-кір боп,
Жылап өткен дүниеден...

Шапаны болған жамаулы,
Өткен өмір санаулы,
Күні-түні таяқ жеп,
Өмірі болған аяулы.

Көзінен жасы кеппеген,
Кет десе де кетпеген,
Жаман шолақ шапаны
Дізесіне жетпеген...

Бетін жумай ас берген,
Ер Қанайға қас келген,
Құр мойнына мас көрген.
Ел жайлауға көшкенде,
Далаға сенің шешенді
Ыстық құмға тастаған.
Саптыаяқтай қара күң,
Ауылға ұрыс бастаған...
Қойшы менен қоланда,
Жатады екен бас салып.
Атаң Тілеуберді, Қанай болған соң,
Арамнан батыр тусаң да,
Ақыры келдің орныңа...

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Шөже Қаржаубайұлының ақындығы жайлы не айтар едіңдер?
2. «Дәукейге» өлеңінің мәні неде?
3. «Бәйтікті мақтағаны» өлеңіндегі мысқылдарды санамалап өтіңдер.
4. «Бәйтікті жамандағаны» өлеңіндегі басты мәселе кім жайлы?
5. Бәйтіктің шешесі қандай жан болған?

ШАЛ АҚЫН ҚҰЛЕКЕҰЛЫ

(1748–1819)

Халық ақындары поэзиясының аса ірі өкілдерінің бірі – Шал (Тілеуке) Құлекеұлы.

Ол 1748 жылы қазіргі Солтүстік Қазақстан облысына қарасты Есіл өзені жағалауындағы, Октябрь ауданы, Қаратал аулында туып өскен.

Әкесі Құлеке, ағасы Байжігіт – әрі батыр, әрі би болумен бірге, сол кездегі түрлі жорықтарға қатынасқан белгілі адамдардан болған.

Ақынның шын аты – Тілеуке. Ол 1819 жыл 71 жасында дүние салады. Оның сүйегі Есіл өзені бойындағы «Қаратал» деген жердегі зиратқа қойылады.

Шал аталуының бірден-бір себебі, ол жастайынан-ақ үлкендерше сөйлеп, төрде отырып төрелік айтқан мінезіне қарай, жұрт оны «Шал» деп атап кеткен деседі.

Ақын өз өлең жолдарында, жастайынан кедейліктің азабын аса көп көріп өскенін еске ала отырып:

Кедейлік жабыстың ғой бала жаста,
Мені ұятты қылдың ғой қарындасқа.
Аш белімнен құшақтап айрылмадың,
Көз танысың жоқ па еді менен басқа, –

деп, ашық айтады.

Шал ақынның бізге жеткен өлеңдерін оқыған кез келген адам, оның адамгершілікті ерекше бағалап, биікке көтеріп, әманда әділ істі, ізгі ниетті жақтаған шыншыл ақын болғандығын анық аңғарады.

Ол кейбір зорлықшыл – үстем тап иелері болған

болыс – билерді ғана сынап қойған ақын емес, оған қоса, кәрі-жас, жарлы – жақыбай, бай демей, олардан жамандық іс – әрекеттерін көрсе, шаруасын, кәсібін мінеп – шенеп, түгел қамтуға тырысқан. Сондықтан ақын өлеңдерінің тақырып аясы кең де, халықтық беті барынша айқын.

Шал – өмір туралы кең толғаған ақын. Оның өлеңдерінде қазақтың шаруа жайы да, мал баққан елдің тұрмыс-тіршіліктері де молынан жырланады.

«Адамгершілікке тән қарапайымдылық, мейірімділік, басқа іс түскенде қол ұшын беріп, көмектесуге даяр тұру, өмірдің қызығын көріп, жақсы өткізу – жақсы адамның белгісі» – деген ойды алға тартумен бірге, өмірді қызғанышпен, жұмыссыздықпен өткізбей, бар қызығын көріп, бірлесе, көмектесе, бөлісе өмір кешу – адамгершілік парызы», – дейді ақын.

Ақын шығармаларынан, қоғамдық өмірдегі кез келген адам, өзінің шындық бейнелерін табады. Ол үмітті – талапты жастардан күтеді. Шал еш уақытта өмірден түнілмейді. Қайта: «Күшің барда аянбай еңбек етіп, келешек қамын ойла» – деп, ақыл кеңесін айтады.

Шал ақынның өлең өрнектері – мазмұны байлығымен ғана мәнді емес, соған қоса өлеңдері көркемділігімен де аса құнды.

Қысқасы, Шал – өз заманының аса белгілі де, беделді ақындарының бірегейі. Оның өлеңдері әр кезеңнің басты-басты мәселелерін көтеріп, халыққа адамгершілік ақыл-ғибрат береді. Ол – өзінен кейінгі ақындардың көркемдік және идеялық жағынан өсу жолында, белгілі дәрежеде ықпал ететін көркемсөз шебері.

Қорыта айтқанда, Шал ақын өлең түрлерін терең меңгерген, қара өлең, нақыл өлең, арнау өлеңдерді кең қолданған, өзіндік өрнегімен даралана көзге түскен ірі талант иесі. Мәселен:

ОН БЕС ДЕГЕН ЖАСЫМ-АЙ

Он бес деген жасым-ай,
Жорға ойнаған лақтай,
Жиырма деген жасым-ай,
Көлге біткен құрақтай,
Отыздағы жасым-ай,
Таудан аққан бұлақтай,
Қырықтағы жасым-ай,
Қырымға да көз салған,
Байлаулы тұрған құр аттай.
Елу деген жасым-ай,
Қайтып бір көшкен ел екен.
Алпыс деген жасыңыз,
Күзгі соққан жел екен.
Жетпіс деген жасыңыз,
Қап-қараңғы түн екен.
Сексен деген жасыңыз
Қазулы тұрған көр екен.
Тоқсан деген жасыңыз
Өлімнен басқа жоқ екен!

КӘРІЛІК

Ұлғайып қартаяды жастан адам,
Жас қартайса қалады астан адам,
Жеткенін кәріліктің ескермейді
Көңлі өсіп, мейманасы тасқан адам.

Кәрілік қартайғанда бастан келер,
Ағарып, басындағы шаштан келер,
Жасында қандай көркем болсаң-дағы,
Қыржиған қабақ, маңдай, қастан келер.

Кәрілік қартайғанда көзден келер,
Белгісі алжығанның сөзден келер,
Сыртылдап буындарың ебің кетіп,
Белгілі аяқ жақта тезден келер.

Қартайғанда мүкістеу болар құлақ,
Жас ағып екі көзден тұрар жылап,
Нәрсені басқа көрген көре алмассың,
О не деп көргендерден білер сұрап.

Бір жаман кәрілікте түссе тісін,
Ауыздан опырайып кетер пішін.
Жасында оймақ ауыз сұлулардың
Өзгертіп бұл кәрілік алар түсін.

Шалыңның екі көзі жайнап жатыр,
Кеудемде нәпсі шіркін қайнап жатыр,
Байлаулы арқаным жоқ, қазығым жоқ,
Қайтейін, кәрілік шіркін байлап жатыр.

БҰЛ ДҮНИЕНІҢ МЫСАЛЫ

Бұл дүниенің мысалы
Ұшып өткен құспен тең.
Өмірде көрген жақсылық,
Ұйықтап өткен түспен тең.
Атадан мирас ақылың,
Түзік айтқан мақалың,
Ләзім болған іспен тең.
Үлкеннен көрген зорлығың,
Жаманнан көрген қорлығың
Ойлап тұрсаң, бозбала,
Дұшпаннан көрген күшпен тең.
Ағайының көп болса,
Бірлігі оның бек болса,
Жамандық жер кез келсе,
Бір-біріне сеп болса,
Бүтін тұрған бұзылмай
Отыз екі тіспен тең.
Айдынды жақсы аймен тең,
Жомарт жігіт баймен тең,
Шешен жігіт дүрмен тең,
Ақылы жоқ надандар,

Іс бітірмес жамандар,
Жүз болса да бірмен тең.
Мектептен сабақ алсаңыз,
Алуа, шекер, балмен тең.
Саясы жоқ бәйтерек
Сазға біткен талмен тең.
Жаман туса балаңыз,
Бұғып өскен тазбен тең.
Қайғы ойлаған жігіттің,
Кең дүниесі тармен тең,
Уайымшыл адамның
Алды тұйық жармен тең,
Жетесі жаман бозбала
Тоқсандағы шалмен тең.
Жақсының айтқан ақылы
Қазулы сара жолмен тең,
Жаманға айтқан ақылың,
Ағып кеткен селмен тең.
Қас жаманның орны бар,
Кесек те болса көрмен тең.
Жомарттық қылған жігіттің
Ықыласын байқасаң,
Толқып соққан көлмен тең.
Жақындап келген кәрілік
Жайып қойған тормен тең.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Шал ақын қай жерде өмір сүрген?
2. Шал ақын өлеңдерінде қандай мәселелер қамтылған?
3. Ол неліктен «Шал ақын» деп аталып кеткен?
4. «Он бес деген жасым-ай» өлеңіндегі теңеулер жайлы әңгімелендер.
5. «Кәрілік» өлеңін жаттап алындар.
6. «Бұл дүниенің мысалы» өлеңінің бастан-аяқ нақылға құрылғанына назар аударындар.

БАЗАР ЖЫРАУ ОҢДАСҰЛЫ

(1841–1911)

XIX ғасырдың аса көрнекті ақындарының бірі – Базар жырау Оңдасұлы. Ол қазіргі Қызылорда облысы, Қармақшы ауданында 1841 жылы дүниеге келіп, 1911 жылы Өзбекстан Республикасы, Науаи облысының Үшқұдық ауданына қарасты, Қызылқұмның «Жалпақтау» елді мекенінде, 70 жасында дүние салады.

Ел арасындағы деректерге қарағанда, Керей еліндегі Өтеміс деген нағашысы, Базарды ата-анасынан сұрап алып, өз баурына басқан екен. Ол он алты жасқа дейін байдың малын бағып жүріп, өлең шығарып, «ақын бала» атанған.

Базар жырау, негізінен, әйгілі ақын Шернияз, Ешнияз, Нысанбай, Мұсабай сояқты т.б. аса талантты ақын-жыраулардың шығармаларынан рухани нәр алып, олардың дәстүрін одан әрі жалғастыра түседі.

Ол – қазақ әдебиеті тарихындағы Бұқар жыраудан кейінгі, жыр-толғау, терең ойлы өлеңдер шығарған жыр алыбының бірегейі.

Сонымен қоса, Базар жырау «кітаби» ақындар мен «сарай» ақындарына ұқсамайтын, өзіндік өрнегі бар ақын, әрі жырау. Тілі шешен, өзіндік өрнегі бар шығармаларында көтерілген негізгі мәселе – өз тұсындағы қазақ халқының өмір шындығы, үстем тап иелерінің озбырлығын мінеп-шенеу.

Базар жырау өз жанынан өлең шығарумен бірге, кей ретте жыршы – термеші ретінде, өз өлеңдерімен бірге,

өзге ақындардың да өлендерін домбырамен жырлай білген.

Ақын жігіттік шақты бос өткізуге, мәнсіз өмір сүруге қарсы. Дүниенің өткінші екенін ол әрдайым ескертіп, қуатты жастық шақты қапы өткізбеуге, халыққа пайдалы іс көрсетіп, жан аямай, азаматтарша парасатты өмір сүруге шақырады.

Ақын өзін, халық арасында аты аңызға айналған – Жиренше шешенге ұқсатады. Бұл жайдан-жай «ұқсату» емес, орынды байлам жасау.

Шынында да Базар жырау – өз заманасында аты аңызға айналған, сөзге дес бермейтін – шын мәніндегі шешен болған сөз шебері. Оны халық Жиреншеден кем көрмеген.

Базар ақындық өнердің негізгі мақсаты, бірден-бір мәні – халық үшін қызмет ету екенін терең түсінген. Ол өзін халқынан бөліп қарамайды. Ол ақындық өнерін де, сол халқының көңілінен орын алса деп армандайды.

Базар – сөз жоқ, өз кезінің белді де, аса беделді ақыны. Өз дәуірінің әлеуметтік мәселелеріне үн қоса білген, кең тынысты, кеменгер жырау.

Аса талантты жыраудың әдеби мұраларын жинап, жариялауда – Эбубәкір Дибасев, Сәкен Сейфуллин, Мағжан Жұмабаев, Әлкей Марғұлан сияқты т.б. ақын – жазушылармен бірге, ғұлама ғалымдардың еңбектерінің маңызы ерекше.

СӨЙЛЕ ДЕСЕҢ, СӨЙЛЕЙІН

Сөйле десен, сөйлейін
Көңліңді сөзбен делбейін.
Жез бұйдалы мен наршаң,
Қосынды артсаң жетелеп –
Елпендеп неге ермейін.
Көптен бері сағынып
Бас қосқан соң сіздермен,

Барымды бүгін сермейін.
Ықласыңмен тыңдасаң,
Сөзімді пұлдап несіне –
Бойымды балап кернейін.
Атасы тегін жел сөзден,
Бас-басыңа жетерлік,
Еншіңді неге бермейін.

ХАЛЫҚ ҮШІН ТУҒАН ҚАЙРАТТЫ ЕР

Жігіт жауға шаппай ма,
Толғауы найза, бір атпен.
Күдері баулы көк шыбық,
Сыпырма қылыш

қынаппен.

Халқы үшін туған
қайратты ер,

Айырмайды жақынын.
Бірдей көріп жарықпен.
Андасаң, ақыл тең болмас,
Алысқан жерден жығатын
Денеге біткен қуатпен.
Жаратқан өзі жар болса,
Тәңірі берген жігіттің –
Өтеді күні мұратпен.

Ләззатын сөздің парк
еткен,

Түсініп тындар құлақпен.

Топтан озған тұлпардай,

Егесті жерде бойымды –

Емеспін, сірә сынатқан.

Келіспесе, «қой» деңдер,

Келімін таппай сөз айтып,

Ретке келмес лаққан.

Барымды базар етейін,

Өлшеулі өмір біткен күн,

Нешеулердің жалғызын –

Жалынан тартып

құлатқан.

НЕ АРТЫҚ?

Қу қанжыға жүйріктен
Қаба жалды берік артық.
Жылуы жоқ тымақтан
Баса киген бөрік артық.
Жаман болса алғаның,
Мақтасы қалың көрпе артық.
Сөйлер сөзі болмаса,
Бір көруге көркі артық.
Қараға жауап бергеннен,
Аққа берген серт артық.
Жаманнан азар көргеннен,
Құдайдың берген дерті артық.
Түзелер еді бұл заман,
Пейілі бұзық пендені –
Кетсе астына жер тартып.

АТАСЫ ЖАҚСЫ ҚАНДАЙ-ДЫ

Атасы жақсы қандай-ды,
Асқар бір зәулім таудай-ды.
Анасы жақсы қандай-ды,
Арайлап атқан таңдай-ды.
Ағасы жақсы қандай-ды,
Асылсаң биік жалдай-ды.
Інісі жақсы қандай-ды,
Дұшпаның көзін салмайды.
Әйелі жақсы қандай-ды,
Жарқырап жанған шамдай-ды.
Баласы жақсы қандай-ды,
Көңілінде арман қалмайды.
Келіні жақсы қандай-ды,
Тындырып жаның жайлайды.
Құдасы жақсы қандай-ды,
Шырын мен шекер балдай-ды.

Тағасы жақсы қандай-ды,
Арқанды сүйер тамдай-ды.
Жиені жақсы қандай-ды,
Үзілгенінді жалғайды.
Жан досы жақсы қандай-ды,
Жоғынды сырттан қамдайды.
Осылар түгел сай болса,
Көңілің сүйтіп жай болса,
Береке, ырыс, бедел, бақ,
Ізіңнен қалмай қуалап,
Сен қашсаң да ол қоймайды!
Осылар түгел болмаса,
Өрісі ердің оңбаса,
Іші лайсаң, сырты сау,
Күнде жанжал, күнде дау,
Жігіттің соры қайнайды!

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Базар жырау қай ғасырда өмір сүрген?
2. *Жырау өлеңдерінде қандай мәселелер көтерілген?*
3. Ел үшін туған қайратты ер бейнесі, толғауда қалай суреттеледі?
4. «Не артық?» өлеңіндегі күйініш жайлы әңгімелеңдер?
5. «Атасы жақсы қандай-ды» өлеңіндегі жігіттің соры неліктен қайнайтыны туралы ой өрбітіңдер!
6. «Сөйле десең, сөйлейін» өлеңін жаттап алыңдар.
7. Сыныпта ақын өлеңдерін термелеп, домбырада айтып беріңдер.

МАХАМБЕТ ӨТЕМІСҰЛЫ

(1803–1846)

Махамбет Өтемісұлы XIX ғасырдың бас кезінде жасаған жауынгер ақын. Ол 1803 жылы бұрынғы Орал облысындағы Орда ауданында дүниеге келген.

1836–1838 жылдары Батыс Қазақстанда, орыс шапқыншылығының және жергілікті ел билеушілердің екі жақты езгісіне қарсы, Исатай Тайманов бастаған шаруалар көтерілісіне Махамбет те бас болып қатысып, аса үлкен ерлік көрсетеді. Оның жауынгерлік сипаты да, ақындық сарыны да жан-жақты ашыла түсіп, ел арасында аса өткір тілді ақын ретінде ерекше көзге түседі.

Дегенмен көтеріліс жеңіліске ұшырап, Исатай Тайманов қаза тапқаннан соң, Махамбет өз қаруын тастамай, жігіттер жиып, көтерілісті одан әрі жалғастыра түспек болады.

Нағыз реалист, қайсар ақын, патша үкіметінің қолшоқпары болған Баймағамбет сұлтанның жендеттерінің қолынан, үйде жалғыз отырғанда қолға түсіп, 1846 жылдың 20 қазанында, 43 жасында қапыда дүние салады.

Махамбет – қазақ әдебиетінде ең бірінші болып хан-сұлтандарға қарсы халық қарғысын, үстем тап иелерінің жауыздық істерін батыл да ашық жырға қосып, ерекше сын астына алады. Сөйтіп ол, нағыз реалист ақын дәрежесіне көтеріледі. Мәселен, оның «Ереуіл атқа ер

салмай», «Ұлы арман», «Толарсақтан саз кешіп», «Еңселігім екі елі», «Жәңгір ханға айтқаны», «Ерлердің ісі бітер ме?», «Исатай деген ағам бар», «Мұнар күн», «Тарланым», «Тайманның ұлы Исатай» деген сияқты т.б. өлеңдері – жауынгерлік сипаттағы көркем шығармалар.

Халық тілегі, елдің жері, жайлы қонысы, сарбаланың болашақ қамы – Исатай бастаған көтерілісшілердің алдарына қойған ең негізгі мақсаты болады. Ақын соны шабыттана жырлайды.

Халыққа қарсы күш көрсеткен ханға өз өлеңдерімен жауап беріп, тендікті талап етеді. Орынсыз өктемдіктерге, зорлық – зомбылыққа тыйым салуға тырысады.

Махамбет шығармаларын Исатай бастаған шаруалар қозғалысының деректі күнделігі, ұлы оқиғаның ерлік шежіресі десе де болады. Көтеріліс батырларын ақын тарлан, арыстан секілді т.б. күшті аңдармен салыстырып, олардың бойындағы ерлік қасиеттерін айқындайды.

Халық басындағы дертіне ем іздеген, ел қамқоры ретінде де ақын өзі сияқты аруақты ерлерді шынайы бейнелейді. Бұлай бейнелеудің де шындыққа сай екені талассыз. Махамбет пен Исатайлар – жеке басының қамын ойлағандар емес, ел қамын жеген нағыз ерлер.

Оның өлеңдері ақын ойына сай келіп, жымдасып жатады. Ақын шабыты, ой толқыны өлеңдерінің әрбір тармақтарында айқын байқалады. Бой кернеген арман мен ерлік екпінді асқақтата жырлап, ел намысын оятуды көздеген Махамбет, әрбір өлеңін ой толқынына сай құрады.

Қорыта айтқанда, үстем тап иелері мен хан-сұлтандардан қаймықпай, олардың ұсқынсыз іс-әрекеттерін, зорлық-зомбылықтарын беттеріне басып, ашық айта білген, аса қайсар, нағыз күрескер ақын Махамбет өлеңдерін, ХІХ ғасырдағы қазақ әдебиетінің жауынгерлік поэзиясының биік шыңы деуге болады.

МАХАМБЕТТІҢ ЖӘҢГІРГЕ АЙТҚАНЫ

Хан емессің, қасқырсың,
Қас албасты басқырсың,
Достарың келіп табалап,
Дұшпаның сені басқа ұрсын.
Хан емессің, ылаңсың,
Қара шұбар жылансың.
Хан емессің, аярсың,
Айыр құйрық шаянсың.

ЕРЛЕРДІҢ ІСІ БІТЕР МЕ?

Беркініп садақ асынбай,
Біртіндеп жауды қашырмай,
Білтеліге доп салмай,
Қорамсаққа қол салмай,
Қозы жауырын оқ алмай,
Атқан оғы жоғалмай,
Балдағы алтын құрыш болат,
Қасарысқан жауына
Қанды көбік жұтқызбай,
Халыққа тентек атанбай,
Ерлердің ісі бітер ме?!

ИСАТАЙ ДЕГЕН АҒАМ БАР

Исатай деген ағам бар,
Ақ кіреуке жағам бар.
Хан ұлымен қас болып,
Қара ұлына дос болып,
Хан үстіне барғанда,
Шабайық ханды дегенде.
Шапқандай ханды амал бар,
Амал барда хан шаппай,
Тәңірім қылды, не амал бар.
Ат туады байталдан,
Айт десең лебіз қайтарман.

Халық қайғысын айтуға
Хан ұлынан тайсалман.
Төрт-бес жылдай алысып,
Мына отырған Иса-екем,
Ханның бір тауын қайтарған.
Ат туар ма шұбардай,
Ер туар ма бұлардай
Мына отырған Иса-екем,
Дулығалы бас кесіп,
Дұшпанының қанына
Ақ алмасын суарды-ай.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Ақын қай жерде дүниеге келген?
2. Ақынның арманын, өкінішін қайсы өлеңінен байқауға болады?
3. Махамбет Исатайды сипаттау үшін, қандай көркем сөз айшықтарын қолданған?
4. Ақын жауларын суреттеу үшін, қандай сөздер мен ұғымдарды пайдаланған?
5. Махамбет Жәңгір ханға қалай сес көрсетеді?
6. «Ерлердің ісі бітер ме?» өлеңін жаттап алыңдар.
7. Ақын өлендерінің өзіндік ерекшелігі неде?

АССОНАНС

Ассонанс – французша – «assonance», латынша – «assono» – үйлесімдер. Өлең сөзде дауысты дыбыстардың үндесе қайталануы – «ассонанс» деп аталады. Ассонанс сөздің интонация – музыка мәнін экспрессивтік-эмоцияналдық бояуын күшейтіп, ерекше елеулі тұстарды дыбыстандырып, ой-сезімнің әсерлілігін арттырады.

Мысалы, өлеңде немесе прозада бір тектес дауысты қайталау, бұл әдеби тілдің өрнек-кестесіне әдемі ажар, айшық қосады. Сөздің айтылу әуезін, мәнін арттырып, бояу мен әсерлілігін күшейтеді.

АЛЛИТЕРАЦИЯ

Аллитерация (латынша – «allitera» – дыбыстас) – дауыссыз дыбыстардың қайталануы арқылы әдеби тілді ажарлап, сөздің реңін келтіре түсетін көркемдік тәсіл. Мысалы, Қасым Аманжоловтың «Иран шахқа мұңын шақпа Низами. Біздің жақта гүл құшақта, Низами...» деген өлең жолдарында аллитерация («Ш» әрпі қайталанып) өлең өмірін құбылтып, әсерін күшейтіп тұр.

Аллитерация – қазақ мақал-мәтелдерінде де ұтымды қолданылатын тәсіл. Мақалдар құрылысында дыбыс үндестігі, бір дыбыс немесе бір сөзді («Бейнет, бейнет түбі – зейнет») бірнеше қайталау, сөз ұйқасымы айрықша рөл атқарады. Қазақ жұмбақтарында аллитерация тәсілі жиі кездеседі («Әуеден күбі түсті, күбінің түбі түсті»).

Кеттің бе, аялдамай асқақ жолға,
Кеттің бе, мені санап әлсіз қорға.
Кеттің бе, Абайды ертіп, ата жау боп,
Кеттім де, ал енде ше қалың сорта!
Кеткен сен, жеткенің жөн ажалыңа
Кеткен сен, қос енгізбен адалыма,
Кеткенге көсер қылыш тақауыл сен,
Кескен сен, сендім бүгін амалыңа!

ТЕҢЕУ

Жазушы бір нәрсені көркемдеп суреттеу үшін, ол нәрсенің өзгешелік белгілерін көрсетпей-ақ, оны екінші, нәрсемен салыстырып та суреттей алады. Бұл салыстыру «теңеу» деп аталады.

Теңеудің өзіне тән ерекшелігі – белгісіз нәрсені, белгілі нәрсеге салыстыру арқылы көзге елестету.

Мысалы:

*Тотыдайын таранған,
Сұңқардайын сыланған,
Сұлу Жібек бар ма екен?*

(«Қыз Жібек» жырынан)

МЕТАФОРА

Әдеби тілді ажарлап, құбылту керек. Әдеби тілдің әсемдігі ғана емес, әсерлігі үшін де аса қажет тәсіл – құбылту, яки троп. Құбылтудың түрлері көп. Әдеби тілдегі ең басты құбылтудың бірі – ауыстыру, яки метафора. Сөз мәнін өңдендіре өзгертіп айтып, суреттеліп отырған затты не құбылысты айқындай түсу үшін, ажарландыра түсу үшін, оларды өздеріне ұқсас өзге затқа, не құбылысқа балау.

Сөйтіп суреттеліп отырған заттың не құбылыстың мағынасын үстемелеу, мазмұнын тереңдетіп, әсерін күшейту.

*Аш арыстан жолбарысым,
Ісімнің білдің оңбасын, –*

деп, Махамбет жолдасын арыстанға, жолбарысқа балайды.

Зейнолла Қабдолов

ШЕРНИЯЗ ЖАРЫЛҒАСҰЛЫ

(1807–1867)

Шернияз Жарылғасұлы – ХІХ ғасырдағы қазақ халқының белгілі ақындарының бірі. Ол 1807 жылы Ақтөбе облысы, Ойыл ауданында дүниеге келіп, сол жерде 1867 жылы 60 жасында қайтыс болады.

Шернияз – Исатай Тайманов бастаған Кіші жүз қазақтарының көтерілісіне қатысып, өзінің бойындағы азаматтық тұлғасымен көзге түскен ақын.

Исатай Тайманов қайтыс болған соң, Шернияз ақын Баймағамбет сұлтанның қудалауына түсіп, біраз қиындықтарға тап болса да, Махамбетпен қарым-қатынасын үзбей, елдің бас бостандығын, тәуелсіздігін аңсайды. Өз тұсындағы зорлық-зомбылық көрсеткен хан, сұлтандарды, жемқор билер мен үстем тап өкілдерін өз өлеңдерінде ащы тілмен сынап отырған.

Шернияз ақынның қазақ әдебиетінің даму тарихына қосқан жаңалығының бірі – ол бұрыннан келе жатқан ақындардың суырып салмалық дәстүрін одан әрі жалғастырып, кең өріс алдыра түсті. Ол – өзіне қарсы келген ақындардың кемістіктерін мінеп, шеней түскен талантты мысқылшыл ақын дәрежесіне көтеріле білген таланттардың бірі.

Шернияз өз өлеңдерін қазақтың байырғы өлең құрылысы, он бір буынды кара өлең үлгісімен жазған. Мәселен, ақын Баймағамбет сұлтанның алдына келгенде, төремен кездесіп қалады да, былай дейді:

– Ассалаумағалейкум, Алдияр хан,
Молдалар хат жазатын сауыт қалам.

Кешегі ел ұстаған ханзаданың
Сізді де ұрпағы деп бердім сәлем.
Ежелден шынжыр балақ, шұбар төс ең,
Кең көшіп, ең жайлаған қалың қазақ,
Қазірден түршіккен соң толықсыған
Толқынға алтын қазық тұтқа болып,
Тұрсың-ау жұрт шайқалтпай, Бәйкем сұлтан.

Қорыта айтқанда, Шернияз ақын – халықты жақсылыққа, адамгершілікке үндеп отырады. Ол әр уақытта әділетті өмірді аңсаумен болады.

ИСАТАЙ МЕН НАУША БАТЫР ТУРАЛЫ

Бірікпеді екеуі,
Осы айтылған кеңесте.
Сұлтан сиық берішпен
Ат құлағын теңесті.
Ерегіс қазақ еншісі,
Алалыққа кірісті.
Сұлтан сиық ұранды,
Наушаға кетті ел еріп.
Алты жүз адам бөлініп,
Қылмайсың деп айтқанды,
Кейін қалды шегініп.
Үш жүз кісі беріштер,
Исатайға бұл еріп,
Батыр туған Исатай,
Өз-өзінен желігіп...
Ақсұр атқа оқ тиіп,
Ақтобық атқа мінген соң,
Игерді қолды ұршықтай.
Түтіндеген шаң шықты-ай.
Талтүсте түсіп ұрысқа,
Исатай батыр қырсықты-ай...
Ұзамай-ақ ұрыстан
Ырысалды мен Қалдыбай,

Екі батыр тең өлді-ай.
Бұлар өліп қалған соң,
Бақсыз туған Байұлы,
Зулап қашып жөнелді-ай,
Қолы қашып кеткен соң,
Бұрынғыдай болмады.
Белдігіне оқ тиіп,
Ат үстінен қозғалды.
Қайратты туған арыстан
Тарқамай кетті арманы.

* * *

Сол уақытта арыстаным,
Отыздан асқан жасында,
Қайдағы бөркі басында,
Ақ балдақ белдік белінде.
Арғы атасы Ағатай,
Бергі атасын сұрасаң,
Есдәулет пенен Жағатай.
Өзінің атын сұрасаң,
Батыр туған Исатай.
Інісінің атын сұрасаң,
Ырысалды, Қалдыбай.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Шернияз ақын қай өңірде өмір сүрген?
2. Өлеңде тарихи шындықтың баяндалғанын ескеріндер.
3. Ақын Исатайдың ерлік тұлғасын, ата-тегін, өмір жолын қалай баяндайды?
4. Исатай мен Науша батырдың қолы не үшін екі жарылады?
5. Өлеңде батырлар жырының көріктеу құралдары бар екенін аңғарындар. Сол жолдарды тауып оқындар.

АБАЙ ҚҰНАНБАЕВ

(1845–1904)

XIX ғасырдың екінші жартысында, қазақ әдебиеті даму басқышына көтерілуі, көркемдік жағынан кемелденуі, жанрлық дамуы – ұлы Абай есімімен тығыз байланысты.

Қазақ халқының ұлы ойшылы, данышпан ақылгөйі, ұлтының данасы мен дарасы болған Абай Құнанбаев, ерен ақын, тамаша қоғам қайраткері ретінде, өз соңына өшпес мұра қалдырған ірі тұлға.

Халықтың нағыз ұлы бола білген ақын, ылғида елін жақсылыққа, әділетке, ғылымға, білімге, мәдениетке үндейді.

Ол Шығыс Қазақстан облысы, Абай ауданы, Шыңғыс тауы етегінде 1845 жылы дүниеге келді.

Болашақ ақын сабырлы мінезімен, кең пейілімен ел анасы атанған кәрі әжесі Зеренің таусылмайтын мол қазынадай аңыз – ертегілерін естиді. Абысын-ажынға аса жайлы, мінезі көнтерлі, әзіл-қалжыңға шебер, жөн-жобаға жетік өз анасы Ұлжанның тәрбиесінде өседі.

Оның шын есімі – Ибраһим. Жасында әжесі мен анасы: «Абай бол қалқам, абай бол» – деп жүріп, оны осылай еркелете, «Абай» деп атап кетеді. Абай әуелі ауылдағы Ғабитхан молладан сауатын ашады да, 10 жасқа толған соң, үш жыл Семейдегі Ахмет Риза медресесінде оқиды.

Бұл медреседе араб, парсы тілдерінде, негізінен, дін сабағы жүргізілетін болған. Құрбыларынан анағұрлым зейінді де зерек болып өмірге келген Абай, оқуға бар ықыласымен беріліп, үздік шәкірт атанады. Медреседе оқып жүріп, көптеген Шығыс ақындарының шығарма-

ларымен, араб, иран, шағатай (ескі өзбек) тілінде жазылған ертегі, дастан, қиссалармен танысады. Шығыстың Низами, Науаи, Сағди, Хафиз, Физули сияқты т.б. ұлы ғұлама, классик ақындардың шығармаларынан рухани нәр алып, оларды өзіне ұстаз санайды.

Қазақтың кемеңгер ақыны Абай, туған әдебиетіне жаңа, өрлеу дәуірін әкелді. Ол – ақын, дастаншы, көркемсөз шебері. Әрі аудармашы, сазгер, ғұлама-ойшыл, гуманист, ағартушы болды.

Абай қазақтың көркем жазба әдебиетінің негізін салды. Әдеби тілін құлпыртып, оны небір айшықты, бейнелі сөздермен байытты. Ақын тек қазақ әдебиеті тарихында ғана емес, әлем әдебиетінің биігіндегі жеке дара тұлға бола алды. Абай поэзиясы – имандылық, терең адамгершілік, ойшылдыққа баулитын көркем туынды.

Абай – халықшыл, сыршыл, шыншыл ақын. Қазақ әдебиетіне сыншыл реализм бағытын алып келді. Ол жас буынның қолын білімге, ғылымға, мәдениетке жеткізуді арман етті. Осының бәрін қауымына, замандастарына жеткізіп, мәлім естерлік негізгі құрал – «ақындық», «өлең» деп есептеді.

Қазақ өлеңіне жаңаша реңк берді. Ақынның жас шағындағы өлендерінен бөлек, табиғатты суреттеген лирикасы таңғажайып. Жылдың төрт мезгіліне арналған өлендері еуропалық классикалық лирика үлгісінде жазылды. Абайдың лирикасы: табиғатқа, достыққа, адамгершілікке, махаббатқа, ақынға, поэзияға арналды.

Оның философиялық лирикасы қоғам өмірін терең суреттейді. Ақынның басты ой-нысанасы «Адам бол» деген ұстаным болды. Өз дәуіріндегі өзімшіл, тәкаппар, зорлықшыл ел билеушілерін улы сатирамен түйреді.

Абай «Ғылым таппай мақтанба...», «Интернатта оқып жүр», «Жігіттер, ойын арзан күлкі қымбат», «Бір дәурен кемді күнге бозбалалық» деген өлендерімен 15, 18, 19, 36, 37, 39 сияқты т.б. қара сөздерінде әлеуметтік өмірде қандай нәрседен қашық болып, қандай мінез-құлық, адамдық қасиеттерге асық болу қажеттігін ескертеді.

Абай Құнанбаев үш поэма («Масғұт», «Әзім әңгімесі», «Ескендір»), қырық бес қара сөз жазумен бірге, жиырмаға жуық ән, екі күй шығарды. Орыс әдебиетінің ірі тұлғалары – М.Ю. Лермонтовтан, А.С. Пушкиннен, И.А. Крыловтан көркем аудармалар жасады. Неміс ақындары Гёте, Шиллердің, ағылшын ақыны Байронның өлеңдерін қазақшаға тәржімалады.

Қорыта айтқанда, Абай қазақ жазба әдебиетінің негізін салумен бірге, қазақ поэзиясын биікке көтерген нағыз дала данышпаны бола алды.

ҚАН СОНАРДА БҮРКІТШІ ШЫҒАДЫ АҢҒА

(Қысқартылып алынған)

Қансонарда¹ бүркітші шығады аңға,
Тастан түлкі табылар андығанға.
Жақсы ат пен тату жолдас – бір ғанибет²,
Ыңғайлы ықшам киім аңшы адамға.
Салаң етіп жолықса қайтқан ізі,
Сағадан сымпың қағып із шалғанда.
Бүркітші тау басында, қағушы ойда.
Іздің бетін түзетіп андағанда³.
Томағасын⁴ тартқаны бір қырымнан⁵,
Қыран құс көзі көріп самғағанда.
Төмен ұшсам, түлкі өрлеп құтылар деп,
Қанды көз қайқаң қағып шықса аспанға,
Көре тұра қалады қашқан түлкі
Құтылмасын білген соң құр қашқанға.
Аузын ашып, қоқақтап, тісін қайрап,

¹ *Қансонар* – анды жаңа жауған қардағы ізіне түсіп аулау.

² *Ғанибет* – бұл жерде: қызық, тамаша, көңіл көтеру мағынасында.

³ *Аңдағанда* – түлкінің ізіне түсушілердің жүрісі, жүріс бағыты, аңдағайлап – ұмтылу мағынасында.

⁴ *Томаға* – бүркіттің бас қабы.

⁵ *Қырымнан* – бұл жерде: алыстан деген мағынада.

Ол да талас қылады шыбын жанға.
Қызық көрер, көңілді болса аңшылар,
Шабар жерін қарамас жығылғанға.
Қырық пышақпен қыржындап¹ тұрған түлкі,
О да осал жау емес қыран паңға.
Сегіз найза² қолында, көз аудармай,
Батыр да аял қылмайды ертең таңға.
Қанат, құйрық суылдап, ысқырады,
Көктен қыран сорғалап құйылғанда.

Жарқ-жұрқ етіп екеуі айқасады,
Жеке батыр шыққандай қан майданға.
Біреуі – көк, біреуі – жер тағысы,
Адам үшін батысып қызыл қанға.
Қар – аппақ, бүркіт – қара, түлкі – қызыл

¹ *Қырық пышақпен қыржындап* – түлкінің тісін қайрап, айбат шегуі мағынасында.

² *Сегіз найза* – бүркіттің тырнақтары.

Ұқсайды қаса¹ сұлу шомылғанға...
Құсы да иесіне қоразданар,
Алпыс екі айлалы түлкі алғанда.
«Үйірімен үш тоғыз»² деп жымындап,
Жасы үлкені жанына байлағанда.
Таудан жиде тергендей ала берсең,
Бір жасайсың құмарың әр қанғанда.
Көкіректе жамандық еш ниет жоқ,
Аң болады кеңесің құс салғанда.
Ұқпассың, үстірт қарап бұлғақтасаң,
Суретін көре алмассың, көп бақпасаң³.
Көлеңкесі⁴ түседі көкейіңе⁵,
Әр сөзін бір ойланып салмақтасаң...

КҮЗ

Сұр бұлт, түсі суық қаптайды аспан,
Күз болып, дымқыл тұман жерді басқан.
Білмеймін тойғаны ма, тоңғаны ма,
Жылқы ойнап, бие қашқан, тай жарысқан.

Жасыл шөп, бәйшешек жоқ бұрынғыдай,
Жастар күлмес, жүгірмес бала шулай.
Қайыршы шал-кемпірдей түсі кетіп
Жапырағынан айрылған ағаш, қурай.

Біреу малма сапсиды, салып иін,
Салбыраңқы тартыпты жыртық киім.
Енесіне иіртіп шуда жібін,
Жас қатындар жыртылған жамайды үйін.

¹ *Қаса* – тілімізге арабтың «хас» – айрықша, ерекше, шын мәнінде деген сөзінен сіңіскен. Бұл арада айрықша сұлу деген мағынада.

² *Үйірімен үш тоғыз* – мәтел ретінде айтылатын сөз. Бұл жерде: бүркіт өстіп ала бергей еді, олжалы бола берейік деген мағынада.

³ *Бақпасаң* – қарамасаң, көрмесең мағынасында.

⁴ *Көлеңкесі* – бұл жерде: суреті, елесі, бейнесі мағынасында.

⁵ *Көкейіңе* – көңіліңе, ойына мағынасында.

Қаз, тырна қатарланып қайтса бермен,
Астында ақ шомшы жүр, ол – бір керуен.
Қай ауылды көрсең де жабырқаңқы,
Күлкі-ойын көрінбейді, сейіл-серуен.

Кемпір-шал құржың қағып, бала бүрсең,
Көңілсіз қара суық қырда жүрсең.
Кемік сүйек, сорпа-су тимеген соң,
Үйде ит жоқ, тышқан аулап қайда көрсең.

Күзей тозған, оты жоқ елдің маңы,
Тұман болар жел соқса, шаң-тозаңы.
От жақпаған үйінің сұры қашып,
Ыстан қорыққан қазақтың құрсын заңы.

ӨЛСЕМ, ОРНЫМ ҚАРА ЖЕР

Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма?
Өткір тіл бір ұялшақ қыз болмай ма?
Махаббат, ғадауат пен майдандасқан,
Қайран менің жүрегім мұз болмай ма?

Амалсыз тағдыр бір күн кез болмай ма?
Біреуге жай, біреуге жез болмай ма?
Асау жүрек аяғын шалыс басқан,
Жерін тауып артқыға сөз болмай ма?

Сонда жауап бере алман мен бейшара,
Сіздерге еркін тиер, байқап қара.
Екі күймек бір жанға әділет пе?
Қаны қара бір жанмын, жаны жара.

Жүрегімнің түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла.
Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім,
Мыңмен жалғыз күрестім, кінә қойма!

Жасымда албырт өстім, ойдан жырақ,
Айлаға, ашуға да жақтым шырақ.

Ерте ояндым, ойландым, жете алмадым,
Етек-басты көп көрдім елден бірақ.

Ой келгелі тимеді ерік өзіме,
Сандалмамен күн кешкен түспе ізіме.
Өзі ермей, ерік бермей, жұрт қор етті,
Сен есірке, тыныш ұйықтат, бақ сөзіме!

Ішім – толған у мен өрт, сыртым дүрдей,
Мен келмеске кетермін түк өндірмей.
Өлең шіркін – өсекші, жұртқа жаяр,
Сырымды тоқтатайын айта бермей.

ЖИЫРМА ТОҒЫЗЫНШЫ СӨЗ

Қазақтың мақалдарының көбінің іске татырлығы да бар, іске татымақ түгіл, не құдайшылыққа, не адамшылыққа жарамайтұғыны да бар.

Әуелі «Жарлы болсаң, арлы бол» дейді. Ардан кеткен соң, тірі болып жүргені құрысын. Егер онысы жалға жүргенінде жаныңды қинап еңбекпенен мал тап деген сөз болса, ол – ар кететұғын іс емес. Тыныш жатып, көзін сатып, біреуден тіленбей, жанын қарманып, адал еңбекпен мал іздемек – ол арлы адамның ісі.

«Қалауын тапса, қар жанады», «Сұрауын тапса адам баласының бермейтіні жоқ» деген – ең барып тұрған, құдай ұрған сөз осы. Сұрауын табамын, қалауын табамын деп жүріп қорлықпенен өмір өткізгенше, малды не жерден сұрау керек, не аққан терден сұрау керек қой.

«Атың шықпаса, жер өрте» дейді. Жер өртеп шығарған атыңның несі мұрат? «Жүз күн атан болғанша, бір күн бура бол» – дейді. Тәңірге жазып мінбей-түспей арып, шөмендеп, диуаналықпен бір күн болған буралық неге жарайды?

«Алтын көрсе, періште жолдан таяды» – дейді. Періштеден садаға кеткір-ай! Періште алтынды не қылсын, өзінің көрсеқызар сұмдығын қостағалы айтқаны.

«Ата-анадан мал тәтті, алтынды үйден жан тәтті» – дейді. Ата-анасынан мал тәтті көрінетұғын антұрғанның жанынан да малы қымбат екен. Ата-анасын малға сатпақ, ең арсыздың ісі емес пе? Ата-ана шамасы келсе, михнаттанып мал жиса да, артымда балаларыма қалсын дейді. Ол ата-ананы малға сатқан соң, құдайға дұшпандық іс емес пе? Осындай білместікпенен айтылған сөздеріне бек, сақ болу керек.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Абай Құнанбаевтың қазақ әдебиеті мен мәдениеті тарихынан алатын орны қандай?
2. Ақынның саятшылық өмірді шеберлікпен суреттегенін айтып беріңдер.
3. Ақынның көңіл-күйді жырлаудағы жаңашылығы неде?
4. «Өлсем орным қара жер» өлеңіне талдау жасаңдар.
5. Ақынның қара сөз жазудағы негізгі мақсаты не?
6. Ақынның қай мақалға айтқан сынына қосыласыңдар, қосылмайтындарың қайсысы? Себебін, дәлелді түрде түсіндіріңдер.
7. Қара сөздерден қандай тағылым, үлгі, ақыл-нақыл алдыңдар?
8. Абай сынаған мақал-мәтелдерді теріп алып, салыстыру жұмыстарын жүргізіңдер.

АНТИТЕЗА

Антитеза – шендестіру (грекше – «antithesis» – қарама-қарсылық) ұғымдарды, образдарды салыстыра, не қарама-қарсы қоя отырып, ой мен сезімді әсерлі жеткізуге ұмтылатын стильдік, эстетикалық бейнелеу құралы, көркемдік әдісінің бірі.

Қазақ әдебиетінде шендестірудің күрделі, көркемдік қуаты мол, эстетикалық әсері күшті үлгісін Абай жасаған:

*«Қар – аппақ, бүркіт – қара, түлкі – қызыл,
Ұқсайды қаса сұлу шомылғанға...»*

Абай реңі жағынан бір-біріне қарама-қарсы үш түсті алып шендестіру арқылы, негізгі образ – төртінші суретті қиыннан қиыстырып бере алған.

ПОРТРЕТ

Портрет – қатысушылардың кескінін, келбетін, пішінін, тұлғасын суреттеу.

Портрет (французша – «portrait») деген термин. Әдебиеттегі портрет пен живописьтегі портретті салыстыруды керек етеді. Шынында, әдебиетте адамның не басқа нәрсенің келбетіне кең тоқталып, суретін бұлжытпай қойған портреттер көп. Мысалы, Абайдың «Аттың сыны», «Қыз сыны» өлеңдері. Бірақ әдебиеттегі портрет пен живописьтегі портреттің үлкен айырмасы бар.

Живописьтегі портрет қимылсыз, қозғалыссыз, ал жазушы адамды қимыл, қозғалыста етіп суреттейді. Яғни ол, қаһарманның жүріс-тұрысын, даусын және қалай сөйлейтінін де суреттейді.

Жазушы – адам портретін жасау үшін, оны оқушыларына жеткізіп беру үшін – теңеу, эпитет, метафора тағы басқа бейнелеу құралдарын қолданады. Живописьтің портрет жасаудағы қолданатын құралдары бояу.

Ал, жазушының портрет жасаудағы бірден-бір құралы – сөз.

СҰЛТАНМАХМҰТ ТОРАЙҒЫРОВ

(1893–1920)

XX ғасырдың алғашқы жылдарындағы қазақ әдебиетінің дамуына аса мол үлес қосқан ерен талантты ақындардың бірі – Сұлтанмахмұт Торайғыров. Ол 1893 жылдың 28 қазанда, Көкшетау облысының Қызылту ауданында өмірге келіп, 1920 жылы 21-мамыр күні, небәрі 27 жасында дүниеден өтеді.

Сұлтанмахмұт алты жасқа дейін бай нағашысының аулында өседі. Ол үш жасында анадан жетім қалады да, әжесі Мұнтай бәйбішенің қолында тәрбиеленеді.

Сұлтанмахмұт 13 жасқа келгенде, Мұқан деген молдадан хат таниды. Мұқан молда кейде араб-парсы әңгімелерін, қисса-дастандарын қазақ тіліне аударса, енді бірде өз айналасындағы таныстарын мақтап-марапаттап, мінеп-шенеп, мысқылдап, өзі де өлеңдер шығарады екен.

Сұлтанмахмұт Баянауылға келіп, сонда ең алғаш медресе ашқан Әбдірахман деген молданың үйінде жатып оқиды. Жасы 19-ға келгенде, Троицкіде жаңаша оқып келген Нұрғали Таушыбаев деген адамнан сабақ алып, өмірге деген көзқарасы өзгере түсіп, 1912–1913 жылдардың қысын Троицкіде өткізеді. Ал 1913–1914 жылдары «Айқап» журналында хатшы болып қызмет атқарады.

Журналда бірнеше өлеңдері мен мақалаларын жариялайды. «Қамар сұлу» романын өлеңмен жазады. «Қымыз», «Тұрмысқа», «Айт», «Көшу», «Бір адамға», «Туған еліме», «Шәкірт ойы», «Неге жасаймын», «Алты аяқ» сияқты т.б. өмірлік мәні аса зор өлеңдер жазып халық арасына кеңінен таныла бастайды.

Қорыта айтқанда, XX ғасырдың алғашқы жылдарындағы қазақ әдебиетінің дамуына мол үлесін қосқан ақын, аз ғұмыр кешсе де, өз соңына өшпестей мұра қалдырды.

«Қараңғы қазақ көгінде» – жарық жұлдыздай жарқ еткен Сұлтанмахмұт, Абайдың демократиялық дәстүрін, жаңа жағдайда ілгері дамытқан, аса талантты ақын дәрежесіне көтеріле алды. Ол сонымен бірге, қазақтың алғашқы журнал шығарушыларының бірі, баспасөзді дамытушы ретінде де танылды.

БІР АДАМҒА

Бір үйде жиюлы екен қазына мал,
Көрсетті бәрін бізге ақсақал шал.
«Бұрынғы атамызға сыйға берген,
Біздерде мынадай бар, мынадай бар...»

Ол, рас, аталарың шенге алыпты,
Арзан қып, қымбат емес, кемге алыпты.
Апырай, қалай бұлдаған сатқандарын,
Оқа, түйме, сылдырмақ теңге алыпты.

Суреттер және көрдім жүзі жарқын,
Ойладым «Ондырған-ау баққан халқын!»
Соншама құны толық болды түйме,
Артында қалдырмас па жақсы даңқын?!

Дедім мен «Құтты болсын шекпеніңіз,
Артқыға қандай егін еккеніңіз?
Жусақ та денемізден кетер емес,
Сондағы тұқым шашып сепкеніңіз».

Көргенде күміс кесе, алтын аяқ,
Бір сөзді тамағыма қойдым таяп.
«Қай момынның малы бар бұл аяқта?»
Демейінше болмады, қарап жай-ақ!

Отырдым, көрсем жекіп тастар ма деп,
Шал айтты: «Көріңіздер, жасқанба!» деп.
Кесені қолыма алып қарай бердім
«Ішінде нақақ көзден жас бар ма?» деп.

ОҚЫП ЖҮРГЕН ЖАСТАРҒА

Үмітпенен жол қуған,
Талабы алда баламыз.
Басқалар жолын тапқанда,
Біздер қайтіп қаламыз.
Тәуекелге бел бусақ,
Көрдегіні аламыз.
Жеткізбей кетер жүйрік жоқ,
Қусақ бәрін шаламыз.
Іс істейік бір болып,
Ашылмасын саламыз.
Сұмдар салған жүректе,
Аз ба біздің жарамыз.
Тепкісіне басқаның,
Қор боп жүдеп барамыз.
Көріне көзге азапта,
Мәңгі қайтіп қаламыз.
Ойынды енді азат қыл
Қалсын былай балалық.

АРЫСТАН МЕН ТЫШҚАН

Ұйықтапты бір арыстан айдалада
Тыныштық алу үшін сай-панада.
Үстінде арыстанның ойнақтапты,
Бір тышқан іннен шығып сол арада.

Тышқан жүр сейіл құрып, ойнақ салып,
Бір уақыт жүгіріпті басқа барып.
Арыстан өлтіруге айналыпты,
Басын басқан тышқанды ұстап алып.

Жалынды сонда тышқан «өлтірме» деп,
«Ағатай, маған зиян келтірме», – деп.
«Бір қайтар менен-дағы бір жақсылық,
Азат қыл, байқамадым, өлтірме», – деп.

Арыстан күліп айтты «Сорлы тышқан,
Не жақсылық қайтады сен байғұстан.
Дүниеде саған қалған күнім құрсын,
Күшің кем жұдырықтай шымшық құстан.

Жатасың қорыққаныңнан қазып жерді,
Күлдірдің болмасты айтып мендей ерді.
Күлдіріп көңіл ашқан ақың үшін,
Азат қылдым», – деді де қоя берді.

Бір күні арыстаным торға түсті,
Үзем деп, ақырып, тулап, салды күшті.
Оралып шырматылды, шықпастай боп,
Басына құдай берді мұндай істі.

Күн қайда құтылатын торды бұзып,
Бақырып ызаланды жерді сүзіп.
Дауысын танып баяғы тышқан келіп,
Құтқарды торды қиып, тістеп үзіп.

БАЛАЛЫҚ ЖАСЫМ ӨТЕСІҢ

Балалық жасым өтесің,
Жігіттікке жетесің.
Орта таудан аса алмай
Бір шұқырға тығылып
Шыбын ұшып кетесің.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Ақын қай өңірде өсіп, қай жерде білім алды?
2. «Бір адамға» өлеңінің мысқылдап шенеу түрінде жазылғандығын аңғарындар. Мәтіндегі әжуа мағынасында қолданылған сөздердің ішкі мәнін ашындар.
3. «Оқып жүрген жастарға» өлеңін жаттап алындар.
4. Жастарды оқуға, білімге, өнерге үндеген өлеңдерінің маңызы неде?
5. «Арыстан мен тышқан» мысал өлеңіне талдау жасандар.
6. «Балалық жасым өтесің» өлеңін оқып, өзіңнің балалық кезің туралы әңгіме жазындар.

ИРОНИЯ

Сұлтанмахмұт Торайғыров 1914 жылы ел аралап жүріп, Павлодар маңының атақты шонжары Шорман аулына түседі. Байлығына масаттанған Шорман ұрпақтары, ата-тегінің патша өкіметінен алған шен-шекпендерін, езілген халықтың көз жасымен жиналған қазына-мүлкін көрсетіп мақтаныш білдіреді. Мұны жақтырмаған ақын, осыған байланысты «Бір адамға» деген өлең шығарады. Бай үйінің асыл жиназдарын көрген ақын:

Суреттер және көрдім жүзі жарқын,
Ойладым «Ондырған-ау баққан халқын!»
Соншама құны толық болды түйме,
Артында қалдырмас па жақсы даңқын?! –

дейді.

Бұл сөздер бір қарағанда мақтау сияқты көрінгенмен, олардың астарында зілді кекесін жатқанын байқау оншалық қиын емес. Келесі шумақтың мазмұны да осылайша астарлы келекеге негізделген.

Міне, осы сияқты сөздерді қарама-қарсы мағынада, кекесін ретінде қолдануды «ирония» дейміз.

САТИРА

Сұлтанмахмұт «Бір адамға» өлеңінде, еңбекші халықты аяусыз езіп келген үстем тап өкілдерінің жиіркенішті қылықтарын батыл әшкере етеді. Ақынның бұл сыны, ащы мысқыл, зілді кекесін түрінде беріледі.

Көркем шығармада өмірдің бір жағымсыз жақтары мен құбылысын осылайша күлкі ете мысқылдай суреттеуді «сатира» деп атайды.

САРКАЗМ

Сарказм грекше – «sarkasmus» – қинау, sar – дене деген мағынаны білдіреді.

Сарказм – иронияның ұлғайған түрі. Екеуінің де негізі – күлкі. Адамның не өмір құбылысының белгілі бір жағын күлкі ету, шенеу, мысқыл ету.

Бірақ екеуінің өзара жақындығымен қатар, айырмасы да бар.

Жазушы ирония арқылы не адамды, не бір нәрсені шенемек, әжуалап, күлкі етпек болса, сөз, сөйлемнің ішкі мазмұны кекесін шенеу, әжуалау болғанмен, олардың айтылу түрі, мақтаған тәрізді бүркемеленеді.

Ал сарказмде ондай бүркемелік жоқ. Кімді, немесе нені күлкі етіп, шенемек, мысқылдамақ болса, ашықтан-ашық шенейді. Сарказм иронияға қарағанда, анағұрлым өткір, анағұрлым улы. Кейбір авторлар: «**Сарказм** – иронияның ең жоғарғы сатыға көтерілген түрі», – деп қарайды.

МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВ

(1893–1938)

XX ғасыр қазақ поэзиясының дамуына ерекше үлес қосқан шынайы таланттардың бірі – Мағжан Жұмабаев. Ол 1893 жылы Солтүстік Қазақстан облысы, Булаев ауданында дүниеге келіп, 1938 жылдың 19-наурыз күні, 45 жасында қайтыс болады.

Мағжан Жұмабаев 1903 жылға дейін ауыл молдасынан хат танып, ауыл мұғалімінен дәріс алады. Онан соң Уфа қаласындағы Ғалия медресесінде оқып, білімін одан әрі жетілдіре түседі 1913–1917 жылдары Омбы қаласындағы мұғалімдер дайындайтын семинарияда оқиды. Соңыра, 1923–1926 жылдары Мәскеудегі М. Горкий атындағы Әдебиет институтында оқып, әдебиеттің өзіне тән ерекшеліктерін теориялық тұрғыдан меңгереді.

Оның алғашқы өлеңдер жинағы 1913 жылы «Шолпан» деген атпен жарық көреді. 1922 жылы Нәзір Төрекұловтың арнайы шақыруымен Ташкентке келіп, қазақ тілінде шығатын «Ақ жол» газетінде жұмыс істейді. Әрі осында ашылған қазақ педагогикалық институтында сабақ өтеді.

Аса талантты ақын, 1920–1927 жылдар аралығында өнімді еңбек етіп, халық арасында ақын ретінде кеңінен таныла бастайды. Осы жылдары ол, алғаш рет Ташкентте «Өлеңдер» жинағын бастырып шығарады. Әрі Ташкентте шығып тұрған «Ақ жол» газеті мен «Шолпан» журналында өз өлеңдерін жиі-жиі жариялап отырады.

1923–1926 жылдар аралығында ол, «Бастауыш мектепте ана тілін оқыту жолы», «Педагогика», «Бала тәрбиелеу жолдары», «Сауатты бол» деген сияқты оқулықтарын жазып, оны да Ташкентте бастырып шығарады.

Ақының «Батыр Баян» секілді т.б. дастандары мен «Түркістан», «Жазғытұры», «Қысқы жолда» сияқты т.б. өлеңдерін табиғат, махаббат тақырыбына арналған лирикалық шығармаларға жатқызуға болады.

Қорыта айтқанда, ХХ ғасыр қазақ поэзиясының жарық жұлдызына айналған Мағжан Жұмабаевтың поэмалары мен лирикалық туындылары, қазақ әдебиетінің даму тарихына қосылған сүбелі үлес болып саналады.

ЖАЗҒЫТҰРЫМ

«Болды, міне, дәл алты ай,
Жаттың ұйықтап, еркетай.
Ұйқың қанды, тұр, қозым,
Аш көзіңді, жұлдызым»
Деп маңдайдан ақырын
Жұмсақ жылы сәулемен
Сипап жерді Күн күлер.
Аяқтарын көсіліп,
Еркеленіп, есінеп,
Жер – нәресте жас бала
Жаңа оянып жатқанда,

Жұмсақ ыстық бетінен
Тәтті ғана сүйсем деп,
Күбірлеп жылы жел жүрер.
Дамыл таппай жылар қар,
Ақ шымылдық ашылар.
Сылқ-сылқ күліп сылдырлап,

Бірдеңе деп былдырлап,
Көрінгеннен сүйінші
Сұрайтын жас баладай,
Асығып сулар жүгірер.
Керіліп ерке жер тұрар,
Мөлдір сумен жуынар.
Үлде менен бұлдеге,
Түрлі түсті гүлдерге,
Ши жібекке оранып,
Қарағанда көз тоймас,
Бүлдіршіндей киінер.

Көріп сұлу баласын,
Көз ішінде қарасын,
Қуанып, тасып жүрегі
Қысып ыстық сүйеді.
Ұзын күнде ару жоқ,
Періштем деп айналып,
Алтын ана Күн жүрер.

Мұны көріп бұлттар,
Күңіреніп етер зар.
«Біздерде алтын ана жоқ,
Қысып сүйер бала жоқ,
Тұрақ та жоқ белгілі»
Деп тұнжырап күрсініп,
Әлсін-әлсін жас төгер.

ҚЫСҚЫ ЖОЛДА

Қараңғы түн. Сар дала,
Көрінбейді айнала.
Боран соғып тұр борап,
Жолды басқан құр сорап.
Астымдағы жануар
Құлағын қайшыландырып,
Зорға борт-борт желеді.
Ызғарлы жел долданып,
Екі иіннен дем алып,

Ішін тартып оқырып,
Кейде қатты ықырып,
Андай ұлып бір мезгіл,
Екі санын шапақтап,
Біресе сақ-сақ күледі.
Кейде кенет баяулап,
Жер бауырлап жаяулап,
Аузы-басы жыбырлап,
Асып-сасып сыбырлап,

Жерді жапқан кебінді,
Сүйіп ақырын құшақтап,
«Әпсүн» оқып үйіреді.
Барады үдеп бұл боран,
Жанымда жоқ тірі жан.
Тоңазыды денем де,
Адаспай дұрыс келем бе?
Қорқып жүрек ойнайды,
Көз алдыма елестеп,

Әлденелер келеді.
Боранын Тәңір ашпады,
Жол білінбей бастады.
Көрінген бір жарық жоқ,
Босаңсиды қаракөк...
Сардалада адасып,
Суық кебін жамылып
Қаларын, кім біледі?

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Мағжан Жұмабаев қайда оқыған?
2. «Жазғытұрым» өлеңін оқыған соң қандай әсер алдыңдар. Пікірлерінді айтыңдар.
3. «Қысқы жолда» өлеңінде қыс көрінісін қандай жаңа бейнемен көрсетіп тұр?
4. Өлең құрылысына назар аударыңдар.
5. Ақын өлеңдерінің негізгі ерекшеліктері неде?
6. «Батыр Баян» поэмасын оқып шығып, сыныпта мазмұнын айтып беріңдер.

ӨЛЕҢ ҚҰРЫЛЫСЫ

Ырғаққа негізделген, синтаксистік біткен бір ойды білдіретін шумақ жолдарында буын, бунақтары дәл қайталанып, жол аяқтары ұйқасқа құрылатын көркем шығармалардың бір түрін «өлең» дейміз.

Өлең құрылысының буын, ұйқас, дыбыстардың қолданылуына қарай – **метрикалық, тоникалық, силлабикалық** деген өлең құрылыстары бар.

Қазақ тілінде екпін сөздің аяғында, не аяғына жалғас буында келеді. Сондықтан да, қазақ өлең құрылысы силлабикалық өлең құрылысына жатады. Демек, қазақ тіліндегі өлең шығарудың негізгі шарты, буын санын бірдей келтірумен орындалады.

Қазақ өлең құрылысының негізі – **буында**. Өлең өлшеуіші – буын. Бірақ ол өзгермей қалған нәрсе емес, кейде өзгеріп, түрленіп отырады.

ЖАМБЫЛ ЖАБАЕВ

(1846–1945)

Қазақ поэзиясының алыбы Жамбыл Жабаев, қазіргі Жамбыл облысы, Жамбыл тауының етегінде, 1846 жылы дүниеге келіп, 1945 жылы дүниеден өтеді.

Ол жыр алыбы, ірі айтыскер ақын, әрі сазгер де болған. Бір ғасырға жуық ғұмыр кешкен ақын – екі дәуірдің, әр түрлі әлеуметтік өзгерістерін өз көзімен көріп, оны өзінің жыр жолдарына қосқан ірі тұлға.

Оның ақындық атағы 16 жасынан-ақ халық арасында белгілі бола бастайды. Жетісу өңірінің әйгілі ақыны Сүйінбайды таң қалдырады да, ол ақынға: «Балам, өлеңің жүректің терең түкпірінен жарып шығатын болсын. Жырларың жекелеген адамдарға емес, бүкіл халыққа жағатын болсын. Сенің өлеңдерің адамдарға ақиқат пен әділдікті айтатын болсын», – деп, батасын береді.

Сөйтіп, Жамбыл Жабаев өз өлеңдерінде халықтың мұңын мұндап, жырын жырлайды да, ірі ақын ретінде халық арасына кеңінен танылады. Ақын жыр-толғауларында әділетті, адалдықты, халықшылдықты дәріптеп, елін, жерін, халықтың ынтымақ-бірлігін мадақтайды.

1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісіне орай «Зілді бұйрық», «Патша әмірі тарылды» деген сияқты т.б. өлеңдерін шығарса, ел үшін еңбек еткен, ел қорғаны бола білген батырлар туралы «Өтеген батыр», «Сұраншы батыр» секілді дастандарымен бірге «Шаһнама», «Көрұғлы», «Ләйлі–Мәжнүн» сияқты дастандарды да жырлайды.

Жамбыл Жабаев кең тынысты, кемел айтыс ақыны ретінде – Айкүміс, Сарбас, Бақтыбай, Құлмамбет, Досмағамбет, Сары, Шашубай сияқты т.б. ақындармен айтысып, өзінің нағыз талант иесі екендігін таныта түседі.

Қорыта айтқанда, ірі тұлға, кемеңгер ақын Жамбыл Жабаевтың поэзиясы, айтыстары – қазақ әдебиеті тарихында ерекше орын алатын көркем дүниелер.

АТТАНДЫРУ

Атаңнан бата ал, балам,
Арғымақ атқа мін, балам!
Ақсақалым желбіреп,
Артыңнан қарап мен қалам.
Құлағыңда, құлыным,
Даусым жүрсін жырлаған.
Алғадайым арлы едің,
Ата сөзін сыйлаған.
Перзентімнің алды едің
Көңілімді қимаған.
Аттандырдым майданға,
Аман-есен жүр, балам!
Абыройға ие бол,
Ағат баспа бір қадам!
Атаң берген батаңа.
Ел қадірін, біл балам!
Ел ерлігі, бірлігі,
Сынға түскен бұл заман.
Саған айтқан сөзімнен,
Сабақ алсын тыңдаған.
Айтылған сөз деп ұқсын
Аңғарлы жан «бұл маған».
Хош, хош, балам, хош айттым,
Қолымды, міне, шошайттым, –

деп, өз баласы – Алғадайды соғысқа аттандырғанда бата-сын беріп, оны жігерлендіре түседі.

АТАНЫҢ ӘЛДИІ

Ал, Қуаныш, Қуаныш,
Сені етейін жұбаныш,
Алғадайым өлгелі,
Боп кетіп ем жылағыш.

«Ата, ата», – деп, келген соң,
Айналайын алайын.
Ақ бетіңнен өпкен соң,
Жүрегімді жамайын.

Ермек болып отырсың,
Мен бір әнге салайын,
Көңілімді шат қылсаң,
Көтеріліп қалайын.

АЛҒАДАЙ ТУРАЛЫ ӘРБІР ОЙ

Түнеу күні кеткеннен,
Ғали, жаңа келдің бе?
Алғадайдың мүрдесін
Жол-жөнекей көрдің бе?

Топырағың торқа боп,
Тыныш ұйықта дедің бе?
Қалай қиып қалдырдың
Қарт әкеңді дедің бе?

Елжірейді өзегім,
Ауырады белім де...
Қаза болып қарағым,
Халім қиын менің де.

Алатауды айналсам,
Алғадайды табам ба?

Сарыарқаны сандалсам,
Саңлағымды табам ба?

Өлім деген у екен
Мендей кәріп адамға.
Күнде үйімде күңіренем,
Көзіме жас алам да.

Темір өзек пенде жоқ,
Өлсем адам елде жоқ.
«Орынсыз деп өлімі»,
Ондай ойлау менде жоқ.
Көп жайланған жабының
Жал-құйрығы сұйылар...
Сол сияқты Жамбылдың
Жұқарыңқы түрі бар.

Көңілі бос кәрінің,
Көкейлерін ұғынар.
Көтермей жан жалынын,
Көзден жасы құйылар.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. «Аттандыру» өлеңі кімге арналады? Оны өлеңнің қай жолдарынан байқадыңдар?
2. «Саған айтқан сөзімнен, Сабақ алсын тындаған» деген жолдардың мағынасынан нені ұқтыңдар?
3. Бата және оның қазіргі жағдайда қалай орындалып жүргені туралы әңгіме өткізіндер.
4. «Атаның әлдіі» өлеңі кімге арналған деп ойлайсыңдар?
5. «Алғадай туралы әрбір ой» өлеңінің тақырыбы мен идеясын түсіндіріңдер.
6. Екі өлеңнің мазмұнынан ақынның қандай көңіл-күйін байқауға болады?

АҚЫН

Ақын – поэзиялық туындыларды өлең, жыр, дастан, поэмаларды ауызша айтып, не жазып шығаратын өнер иесі. Халықтың көркемдік дәстүрін қалыптастырып, жалғастыратын, дамытатын сөз шебері.

ЖЫРАУ

Жырау – өз жанынан жыр шығарып айтатын және эпикалық дастандар, не толғауларды орындайтын халық поэзиясының өкілі. Жырау аталуы «жыр» сөзінен туындайды.

Жыраулар жаугершілік заманда жорықтарға қатысып, ел қорғау, азаматтық тақырыптарға арналған өлең-жырлар туғызған. Жыраулық қызмет көшпенділер арасында ежелгі арий (абыздар) *сақ*, *ғұн* дәуірлерінен бастап жоғары бағаланған. Түркі қағанатының тарихын тасқа қашап жазған Иолық тегін, оғыздардың ұлы озаны Қорқыт Ата көшпелілер қоғамында үлкен рөл атқарған.

Ал кейінгі қазақ әдебиеті тарихында жыраулар шығармашылығы үлкен бір кезеңді қамтиды.

ЖЫРШЫ

Жыршы – жыр айтушы, таратушы. Қазақ ауыз әдебиетінде өлең, жыр шығаратын, қисса, толғау, дастан айтатын адамдарды «жырау», «жыршы», «өлеңші», «ақын», «термеші» деп атаған.

Жыршылар жырды домбыраның, не қобыздың сүйемелдеуімен, мақаммен, әнмен айтады. Сондай-ақ эпикалық шығармаларды да орындайды. Олар бұрыннан белгілі халық қисса – дастандарын, поэмаларды айтып таратады. Кейбір жыршылар өз жанынан өлең-жыр да шығарады.

ЖҮСІПБЕК АЙМАУЫТОВ

(1889–1931)

XX ғасыр қазақ әдебиетін дамытуға аса мол үлес қосқан қаламгердің бірі – Жүсіпбек Аймауытов. Ол 1889 жылы Павлодар облысының Баянауыл ауданында дүниеге келіп, 1931 жылы 42 жасында дүниеден өтеді.

Әкесі Аймауыт кедей болғанымен, оның арғы аталары – Дәндебай, Қуандар ел арасында қадірлі, білікті, ауқатты адамдар болған.

Жүсіпбек Аймауытов жастайынан арабша хат танумен бірге, ағаштан түйін түйген шебер де болған деседі.

Жүсіпбек 15–16 жасында Павлодар қаласында орысша-қазақша екі сыныптық мектепте оқыса, онан соң, Семей қаласындағы семинариядан тәлім-тәрбие алады.

Ол аса тамаша аудармашы ретінде А.С.Пушкин, Л.Н.Толстой, Н.В.Гоголь, В.Гюго, Г.Мопассан, В.Шекспир шығармаларын аударып, оларды қазақ халқының рухани игілігі, мәдени байлығына айналдырады.

Оның «Ақ білек», «Күнікейдің жазығы», «Қартқожа» секілді романдары, қазақ әдебиеті тарихында елеулі орын алатын көркем дүниелер.

Жүсіпбек Аймауытов аса талантты драматург ретінде «Қанапия – Шәрбану», «Рабиға», «Ел қорғаны», «Шернияз» секілді т.б. көркем шығармаларымен де, ел арасында кеңінен таныла түседі.

Қорыта айтқанда, XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиетінің дамуына өз үлесін қосқан белгілі прозашы, тамаша драматург Жүсіпбек Аймауытовтың көркем шығармалары, аудармалары – бүгінгі ұрпақтар үшін де тәлімдік-тәрбиелік мәні аса зор көркем туындылар.

Жетішатыр – жақсы қала.

Қаптап жатқан қазақ. Жазы-қысы – қымыз, ойын-сауық – «кататься». Айт, той, құдалық, ат жарыс, күрес. Үй қыдырған көлең-көлең ақ жаулық. Жаз шықса, паром, паром, желқайық, жасыл арал, қалың орман. Көкке шыққан, гулейт соққан, масайраған шат көңіл... Сырнай-керней... Қызық-қызық думан... Қайткенмен сергек қала.

Стипендиядан жырмалаған азды-көпті тиынның қызығын көрген адам сияқтанып, отыз тиынға бержабай¹ жалдап, жексенбі күні ар жаққа тарттық.

Келген жылымыз. Қаланың жай-жапсарына қанық емеспіз.

– Ағай, жақсы қымыз кімде бар?

Бержабай әйелдердің атын шұбырта бастады...

Бақсақ, «Әбуқанипа», «Имам ағзамшылап», қымызшылар қатындарының атымен айтады екен. Он минутта арғы қабаққа шықтық.

Ар жақ – қазақ даласы. Өзен өрлей салынған екі мешітті, бір шіркеулі, ағы-жығы тайпақ қала. Ағашы, кірпіші, төбесі, тоқалы жапырайған тәукеншік үйшіктер: «Бізді қазақтан басқа кім мекендесін?» дегендей, бет-аузы қисайып, көздері сығырайып, кемсендеп тұрған іспетті. Байлардың көк шатырлы салауатты сарайлары жаман-жұман баспаналарды басып кететіндей қоразданып, басын көкке созады. Көк шұға тысты, жанат құндызды көк құмыра бөрік киген маубас, бордақы байлар ат-тұрманы жарқырап, көкмойын жегіп, былқылдақ қашабада² шалқайып жатып, кататься соғады. Ескі-құсқы

¹ *Бержабай* – өзеннің бір жағынан екінші жағына баржамен (кемеге тірелетін кең тақтай) жүк, адам тасушылар.

² *Қашаба* – тарантас, жеңіл арба.

киім, етік-метігін қолтықтап, дорбасын, боқшасын арқалаған қаланың кедейлері жаяу-жалпы сүмендеп, сақалына сүңгі тұрып, базарға кетіп барады. Көпшілік тамақ тауып қайта ма? Әйтпесе сандалып, құрамай қауып қайта ма? Кім білсін?.. Жоқшылық қысып, еңсесі түсіп, мең-зең болған сорлылар неден мұндай болғанын қайдан білсін?..

– Балалар, қайда апарайын?

– Қай жақынына апар!

– Жақыны Аққатын... Шәкет те алыс емес.

– Қай қызы барына апар, – дейміз.

Бержабайшы қос терезелі тоқал үйдің алдына ойысып тұра қалды.

Тымақтарын шекесіне салған төрт-бес желбегей сал даурығып, итермелесіп, тәлтіректеп үйден шығып келе жатады.

Бізге оқшия қарайды да, «зиянсыз балалар» екенімізді білген соң, тұмсығын көтеріп жүріп кетеді.

Көптен күткен жеңешедей, ауыз үйдегі алтын сырғалы, аққұба, бидай өнді кербез жеңгей: «Балалар, жоғары шығындар!» деп майысып, төргі үйге қарай сілтейді.

* * *

Төсек-орын, дөңгелек үстелі, тегенесі, кесесі біріне-бірі сай шап-шақ қана бөлмеде екі-үш жігіт қымыз ішіп, томашадай аппақ қана Шәкет сырлы қасықтай сары ожаумен қымыз сапырып, орын беріп отырысымен кесесін ұсынады. Бұл қаланың бір жақсы жері – қазақтың оқыған балаларын сыйлайды. Балалары үлкендерін сыйлайтын болғаны ғой.

«Қымыз әкелейін бе?» дегендей, Шәкет көзі күлімдеп бізге қарайды.

«Бір шерік қымыз...» – деп аузыңнан шығуы-ақ мұң, Шәкет жылп етіп, бір үлкен бөтелкені алып келеді. Даярлап қояды-ау деймін. Кемешті сары тегешті алдына тақап қойып, төңкере лықытып, бұрап-бұрап шорылда-

тып, қымызын лезде құя қояды. Қою сары қымыз көбігі бұрқырап, быжылдап, иісі кеуденді жарады.

Әуілдекше кекіріп, қымыз кеңірдекке келіп, көзі қызарған қонақтар шүлеңгір¹ жігітсіп:

– Мә, қарындасым, өзің іш! – деп кезек-кезек Шәкетті сыйлайды. Шәкет ернінің ұшын тигізіп бір жұтады да, аяқ иесіне қылмындап бір қарап, қайта құйып береді. Қала жігіттері қалжыңға топас келеді ғой. Әзілі жараса алмай, қымыз ұсынуға зорлап отырғанда, арсаландаған бір жігіт кіріп келді. Өз үйінен жаңа келе бір кесені алып «құйшы» деп, Шәкетке сүйкене отыра кетті. Қонақтар: «Бәрекелді! Жақсы келдің!» деп аяқтарын ұсынды.

– Шәкет қарағым, гармоньды әперші!

– Ойбай уақытым жоқ, бержабай күтіп тұр...

– Барарсың, азырақ ән салып кет...

Жігіттер жабылып болмаған соң, әнші сандыққа отырды.

Шәкет сырнайын әперді. Әнші Шәкетке мырс етіп: «Болмас, болмас» деп гармонды қолына алды.

* * *

Ұшатын құстай қымтанып, қомданып алды. Отырғандар аузын ашып аңырды. Әнші жіберді. Бір-бір ауыздан ән салды. Аз болса да бірегей болды.

Сүмірейте, қылмита соқты; желдете құтырта соқты. Лебізі құлаққа жағып кетті, жүректі тербетті, тамырды желпіндірді; бойды шымырлатты.

– Өйт, шіркін!.. Па сабазым-ай!

– Ой-пәлс-ай!

Мидай жазық құла түзде ішің пысып келе жатқанда, көзіңе сұлу орман, сәулетті тау көрінісі, көріктен, оттан айрылған, қабағынан қар жауған қариялардың ортасында, кенеттен атқан таңдай сұлу сәулем қыз көрінсе, қараңғы түнде ел таба алмай сандалып келе жатқанда, аяғыңның астынан қиуадан от жылт етіп көрінсе, қандай

¹ Шүлеңгір – мырзасып деген мағынада.

қуанып, кенеліп қаласың. Жапатармағай жым болып томсарып, тоңторыс отырған жандарға әншінің әні де сондай әсер берді. Көңіл бір жадырап, шайдай ашылды. Өттең ауыздың дәмін ала алмай қалдық.

– Бұл қай әнші?

– Әнші Әмірқан осы, – деді.

– Әмірқанды жұрт мақтайтын. Бір естуге мен де ынтық едім.

– Әмірқанның үйі осында ма?

– Осында.

– Үйінен қашан табылар екен?

– Оны қайтесіңдер!

– Әншейін... Әнін бір естуге...

– Оны үйден ұстай алмайсыңдар. Ол – бір сағым.

– Өзі не кәсіп істейді.

– Әмірқанда кәсіп бола ма? Ән салғаннан басқа...

– Ақша тапса, жарайды ғой...

– Көп үстіндегі жігіт емес пе? Оған кедейлік бар ма?

– Өленді ақша сұрап айта ма? Жоқ...

– Аштан өлуге бейіл, өлең айтып ақша сұрағанын көргеніміз жоқ.

– Онысы қызық екен!..

– Өзі де қызық жігіт. Онсыз топтың ажары кірмейді. Әйтеуір жандырып жүреді.

Расында жандырып жіберді.

Әмірқанның жайынан аз әңгімелесіп, қымызға қанған соң пәтерімізге қайттық.

II

Наурызда қазақ шәкірттері сауық жасауға даярландық. Жастардың талабы, өнері, жігері, қызметке жарамдылығы сыналатын жер де сауық; шалағайлығы, салақтығы, қорқақтығы, мақтаншақтығы, өзімшілдігі байқалатын жер де сауық.

Спектакль қоюға лайықты кітабымыз да, әйелдеріміз де болмады. Бірлі-жарым оқыған әйелдер ұялды, бұл-

данды, көнбеді. Бір-екі рет шақырсақ та, «Басы ауырып» келмей қалды.

Сонымен, бір перделік күлкі, қалғанын декламация, хор, ән, домбыра, оркестрмен өткізбек болдық. Сауығымыз сары ала болсын деп, Әмірқанды да шақырып, ән салғызбақ болдық. Өз рөлдерімізді бір ыңғайлап, даярлап алған соң Әмірқанға кісі жібердік.

Әмірқан қол ұстасып, сыпайы амандасып отырды. Әнеугі Шәкеттікінде көрген Әмірқан емес, бұйығы, момақан жігіт.

«Бәленше қандай кісі?» деп сұрасаң, Бек деген қу түрін бұзып аудармай сала қоятын Нармамбет шешен бір құрбысын: «Май ауыз, май құлақ, тасбақа, талтақай» деп суреттеген екен. Егер мен Бек тәрізді қу болсам, мойнымды қыжырайтып, көзімді бадырайтып, «Әмірқан осындай жігіт» дер едім. Егер мен Нармамбеттей шешен болсам, Әмірқанды «Ербең құлақ, едірек, талтиған тәпек асық» дер едім. Олардай менің өнерім жоқ, Сондықтан мен Әмірқанды «Шәулі қаршығадай шап етер, киіктің асығындай тап етер жігіт» деп қана суреттей аламын.

Әмірқанның бес-алты әнін тандап алып, сауық күні келуге уәдесін алып, апарып салдық.

Сауыққа өз әлімізше жақсы даярланғанбыз. Клубтың театрын алғанбыз. Билет екі күн бұрын қыдыртып сатылған. Жетішатырдың қазақтары қандай тыраш; қатын-қалаш, бала-шағасымен келді, залға сыймай кетті. Мұнда саналы жеңгейлердің де пайдасы үлкен тиеді ғой. Рәзия жеңгей неше түрлі тәтті нандар пісіріп, жеміс алып, баласының тойы болатындай қызмет істеген. Оспанбек ағайдың үйіндегі жеңгей де қоңыр қаздай байпаңдап, екі бөшке қымызды сатып, ақшаны көпіртіп алып жатыр. Қарындастарымыз да бағдарлама сатып, сымпылдап жүгіріп жүр. Мұқтаж шәкірттер кенелмеген не қалды? Жастардың тұңғыш журналы аяқтанбасқа не қалды?

Халық мұнша жиылады деген есте жоқ. Мынау топты, анау қызметті көрген соң көңіліміз көкке серпіп, аяғымыз сайға тимей жүр. Жұрт у да шу, мәз-мейрам.

Сауықты Наурыз мейрамына арнаған соң, қазақтың ескі ырымын да істегенбіз. Сарқасқа құрт көжені тай қазанға жүздіріп, бұқтырып қойғанбыз. Ішіне жылқының басын салып, екі-үш табақ ет асып, үлкендердің алдына тартпақ болғанбыз.

Ойын басталмай-ақ жұрт қымызға бас қойып жатыр. Жәлен сықылды мұғалімдер Наурызды түсіндіріп, жастардың талабын құттықтап, мінбеге шығып сөз сөйлеп жатыр. Біреулері «ата-бабамыздың жоралғысын істейік» деп, төс қағысып, көрісіп жатыр. Ойын басқарушы Әбіжанда ес жоқ. Әбіжан болмаса, сауық осындай болар ма еді?! Билетті дендеп өткізген, әйелдерге тамақты әзірлеткен, кілем, ыдыс, сайман – бар жабдықтың бәрін тапқан – сол. Әбіжан – мақтаншақ жігіт. Жарнамаға, бағдарламаға «Басқарушы» деген аты жазылғаны – Әбіжанға зор атақ. Әбіжанның таныс емес адамы жоқ, құрдасы емесі тағы жоқ. Ол жұрттың бәріне еркін. Берсе қолынан, бермесе жолынан тартқандай ғып алады.

Оның ойыны қайсы, шыны қайсы екенін адам да білмейді. Ойынды Әбіжандай кісі басқарсын...

Қоңырау екі соғылды. Біз сахна жақта домбырамызды күйлеп, тамағымызды кенеп, кісілерімізді жинап, жағамызды түзеп, шашымызды тарап, нәрселерімізді құрып, шала бүлініп, жанталасып жатырмыз. «Осынша топтың алдында шалдығып, масқара болып қаламыз ба, болмаса шапалақ соғылып, қошемет аламыз ба?», – деп, жүрегіміз дүрс-дүрс етеді.

Қоңырау үш соғылды.

Шымылдық ашылды. Зал у-шу, айғайласып, кимелесіп, орынға таласып, «дауыстама!», «отырындар!» десіп күңкілдесіп жатыр. Әлден уақытта саябырлайын деді.

Өзіміз жақсы шығардық деп ойладық. Шымылдық жабылды, шапалақ соғылды.

Хорымыз жамырап жақсы шықпады.

Рахымбек декламациясын жақсы айтты. Скрипкаға ән қосқан он екі жасар Мәржім тамаша соқты. Қайта-қайта шақырып, залды дүрсілдетті. Өзі тіленіп шыққан студент бикешіміз «Жалғыз шалды» бастағаннан мінгірлеп, «қаттырақ, қаттырақ» дегізіп еді, орта кезіне барғанда төбеге ұрғандай тұрып қалды. Қағазына қарап, кәне таба алсыншы! «Қайт, қайт!» дейміз. Тындамайды. Өзі де қылаң кісі емес еді, әлден уақытта бітіріп, өрт сөндіргендей қап-қара болып, сахнаның артына жоқ болды.

Бірақ «Әбиірді ақша отау жауып», кейінгілер сүрінбей шықты. Әсіресе жұртты сүйсіндірген Әмірқан болды.

Қазақ ішіндегі жиын, тойда айтқаны болмаса, Әмірқан театрда ән салып көрген жоқ екен.

«Жұртқа тәжім етесің, домбыраны көп күйлеп жалықтырмайсың, сыпайы жүріп-тұрасың» деп тапсырамыз. Әмірқан оның бірін де істеген жоқ. Жайдағысындай іркілместен тайтандай басып барды да, намазда тізе басқан кісіше белуарына дейін еңкейді. Сөйтті де шалқайып отыра кетті.

Әмірқан шығысымен шапалақ шартылдады. Өзге шығушылардан Әмірқанның киімі де, түрі де, жүріс-тұрысы да жат еді, қазақтың еркіндігін еске түсіруші еді.

Домбырасын күйлеп, екпіндетіп бір-екі сарындатып алды да, айқайға басты.

Зал тым-тырыс болды...

Топ көргенде Әмірқан әруақтанып, көтеріліп кетеді екен. Бұрынғы даусы астар болмай қалды. Зал жаңғырып, күңгірлеп кетті.

*Сұңқылдаған көмейі
Сыбызгының үніндей;
Ескектеген толқыны
«Бозайғырдың» күйіндей;
Аспандап соққан айғайы
Алтайдың асқар тауындай;
Желпілдеткен түндікті
Күздігүні дауылдай;*

*Төмендете сорғалап,
Тасбұлақтың суындай;
Әсем, әсем нақысы
Айдынның сұлу қуындай;
Қалықтатып созғаны
Сарыарқаның беліндей,
Жаяулатса баяулап,
Арқаның қоңыр желіндей;
Тамылжытып, сынықсып,
Жаңа түскен келіндей;
Қалың қазақ даласын
Әнімен залға сыйғызды,
Дауысын көпке сүйгізді.
Шапалақ та шапалақ...
Пәле шіркін! Бис-бис...
Тағы да шық, тағы да!..
Тағы шықты Әмірқан.*

Бұл жолы Әмірқан басқа әнге салды.

Бір-бірін қиып кете алмай, мұратына жете алмай қош айтысқан жарға ұқсап, жалғзынан айрылып, қанатынан қайырылып, зарлаған бейне жанға ұқсап, болмаса жылап егілген, көзден жасы төгілген, бейне бір қайғы-зарға ұқсап, өкінішті, өксікті, қасіретті, мұнды әнді сарнады. Жұрт төмен қарап, әркім жүрегімен сырласқандай, әншінің бітіргенін де сезбей қалды. Кенет тым-тырыс бола қалды да, шапалақ қайта соғылды. Қалғып кетіп оянған, қызықты тәтті түс көрген, қайтарам деп талпынған кісідей, жанға жаққан тәтті үннің кеткеніне өкініп, өршелене соғылды.

Әмірқан тымағын қыңырайта киіп тағы да барды. Тағы соқты. Тағы да ескектете, желпіндіре, желіктіре, ышқындыра, құлшындыра соғып, тыңдаушының айызын әбден қандырды. Әмірқан бәйгеден келді! Зал сарт-сұрт, айғай-ұйғай, гуілдеп, толқындап барып басылды. Әмірқанды құшақтап алып, арқаға қағып, бетінен сүйіп жатырмыз.

Әмірқандай әнді ешкім сала алмайды. Жай жүргенде Әмірқанды ешкім де елемейді. Әмірқан ән салса, сонда кім екенін білесің. Ән салса, ол өзін-өзі ұмытады, әннің әуеніне төңкеріледі, оның даусы көмейінен шықпайды, жүрегінен шығады. Ол әннің әр нақысын ұғады, әнді ғана сүйеді. Ол тәтті үнге, топқа бола жаралған адам. Ән салса, рақаттанып, гүл-гүл жайнайды. Көзі де, аузы да, денесі де, қолы да бірге салады. Әмірқан кісі емес, әнге айналады. Оның ән салғандағы түріне қарап отырсаң – тоясың.

Бірақ Әмірқан үнемі олай айта бермейді. Әмірқан қымызы, тойы, ойын-сауығы, қыз-келіншегі бар жерде өзін-өзі ұмытып айтады.

Әнін ұғушы, тындаушы болса, шабыттанып айтады. Тындамай, жыбырлап сөйлесе бастаса, Әмірқан тұрып кетеді, айтпайды.

III

Әмірқан кісіге тез үйір болатын, жолдасқа жанын қиятын жігіт. Наурыздан кейін бізбен дос болып кетті. Бер жаққа шықса, бізге соқпай кетпейді.

– Менің құжырамды да көріндер, – деп қайта-қайта шақырып, үйіне қонаққа апарды.

Құжырасы бір іншік екен. Қарт шешесі, қоңыр ғана келіншегі бар екен. Үйінде мәз төсеніші де жоқ. Бір асыл бұйымы – үкілі сары домбыра. Оқығандардан көргенін істеп:

– Біздің жампоз мынау! – деп қатынын жетелеп әкеп, қолын ұстатты. Қымыз, ет алып, тыраштанып, шабылып қалыпты. Әмірқандікі қаланың дәл шетінде. Үйінің ар жағы жасыл дала, қымызды ішіп алған соң көгалға шығып, сейіл құрдық. Ән туралы әңгіме қылдық.

– Менің жүрмеген жерім, көрмеген елім бар ма? – деп бастады Әмірқан. Жас күнімнен әкеме еріп, ел араладым. Әкем ересен әнші еді. Әкем қайтыс болған соң, жақсыларға еріп көп жүрдім. Жәрмеңкелерге бардым.

Маған ән үйреткен әуелі әкем болды. Содан соңғы үлгі берген кісі Жұмабек әнші еді. Уай, шіркін, Жұмабек жігіт еді. Ондай әншіні өмірі көргем жоқ. Қанша айтса, бір жалықпайсың. Бір әнін ат беріп үйренсең обалы жоқ... Өлеңші, әнші деген жігіттердің бәрін естідік. Қайда? Жоламайды. Әннің бір жерін келтірсе, бір жерін былықтырып алады. Бас-аяғы бірден мүлтіксіз шықпаған соң әнді салып не керек?

– Естайды естігендерің бар ма?

– Жоқ.

– «Қорланды» сол шығарды дейді ғой... Оның ән салғаны бір порым екен. Күжілдеп, ызбарланып, ышқынып, тістеніп, шытынап кетеді екен. Ән салғаны төбелеске бергісіз. Әншілердің көбі түр шығарам деп, әуре болады. Жақсы әнді бұзып жібереді. Қиқылдай ма, шиқылдай ма, аупылдай ма мазарат... Есіл әнді бей-берекет қылады. Бет-аузын тыржитып, зорланып, күшеніп отырып салған ән бола ма? Әнді еркіне жіберіп, қысылмай салған ғой қызығы. Әншілердің көбі не мақтан үшін, не мал табу үшін айтады. Шабыты келмесе де зорланып айтады. Зорланып айтқан ән дұрыс шыға ма? Ән салу көңілден ғой... Мен өзім көңілденбесем, жақсы айта алмаймын, айтқым келмейді.

Әннің бір келтең жерлері болады... Жұрттың көбі соны келтіре алмайды. «Ау» дегеннің бәрі ән болады деп ойлайды. Ол ән бола ма? Кейбіреу орысқа еліктей ме, ноғайша жырлай ма? Қазақ әнін бұзып жібереді. Қазақтың нағыз өз әнін салшы, қандай тындар екен!? Бү шіркіннің соңына түскен соң, құрттамаса болмайды ғой. Жұмабек марқұм әнді салып жіберіп: «Қай жері ұнамайды?» деп, білетін кісілерден сұрап отырушы еді. Әркімнің әнін тындап, жақсы жерін алып, жаманын тастап талғамаса, дұрыс шықпайтын көрінеді. Осы «Екі жиренді» елдің аузынан бала күнімде естіп едім. Енді байқасам, әжептеуір ән екен. Қандай жаңа әніңнен кем емес. Ондап, түзеген соң жұрт қағына әкетті.

Мұндай сөз Әмірқанның ғана аузынан шығады. Жалпылама әнші әннің қайткенде жақсы болатынын ескермейді де. Әмірқанның әнге берілгендігі сонша, басқа шаруаға олақ-ақ. Қолынан түк келмейді. «Аштан өлемін-ау, көштен қалам-ау, ертең не күн көрем-ау» деген уайым ойына да келмейді. Кейде: «Кемпірдің наны... отыны бітіп қалыпты» деп, сасқалақтап жүгіріп жүргені. Біреуден ат, біреуден арба, біреуден қарызданып азық, ақша алып жүргені. Ол «барды баламайды, жоқты санамайды», өзінің бірдемесін сұрасаң, бере салады, кісінің нәрссесін, киімін өзі де киіп жүре береді. Ұят екен-ау демейді. Ол кісі алдауды, арын сатуды білмейді. Кім көрінгенге сенеді. Өзін әркім талай алдап кетсе де, сенуін қоймайды. Ондай сапасты таппассың.

Сәуір айы. Мал төлдеп, жер көгеріп, құс ұялаған кез. Әмірқан, Дәулетжан үшеуіміз Керуенкөлге құс атуға бардық. Керуенкөл қалаға қырық шақырым. Екі мылтығымыз бар, қос алып барғамыз. Екі күн жатып, қайықпен жүріп, қамыстың арасынан қаздың жұмыртқасын теріп, құс атып келгеміз. Дәулетжан көл жағалап кеткен. Кешке таман Әмірқан екеуіміз қостың алдында қаз жүндеп, жұмыртқа асып отырып әңгіме құрдық. Әмірқанға: «Басыңнан кешкен бір қызық әңгімені айтшы» дегенде, мынаны айтты:

– Ел қыдырып, ән салып, жиын қуып жүрген кезім. Қайда ойын болса, іздеп кетеміз. Ормамбетте Ақтамақ деген бір тамаша қыз болды. Үріп ауызға салғандай жұтынып тұрған сұлу еді. Міне, биыл отыз екіге шығып тұрмын, ондай сұлуды көргем жоқ. Өзі паң. Жөпшенді бозбалаға көзінің қырын да салмайды. Пысықсыған талай жігіт маңына дари алмай қойған.

Бір ойында Ақтамақ деген маған орамал тастады. Өңім екенін, түсім екенін білмедім. Буыным қалтырап кетті. Буы әкетіп барады. Бетіне таман таянғанда, қолымды ұстады да: «Шын сүйсең сүй!» деді. Ақтамақты сүйген кісінің арманы бар ма? «Шыным» дедім. Қасы-

нан орын берді. Дәмелі жігіттер ішін жарып жібергендей болды. Төбем көкке жетті. Бір қаға берісте: «Біздің ауылға келіп жүрсейші» деді. Содан кейін Ақтамақтың аулынан шықпайтын болдым. Жеңгесінің отауына барсам, ән салғызады. әзілдеседі. «Әнінді тыңдағым келеді де тұрады», – дейді. Бір күні: «Түсімде көрдім», – деді. Не керек, сүйте-сүйте қалай жақындасқанымызды білмеймін: бірімізді-біріміз көрмесек шыдай алмайтын болдық. Ол «өл» десе, өлгендеймін. Түрім мынау жалғыз атты кедеймін. Неме қызыққанын білмеймін, ынта-көңілі маған ауды да кетті.

Бір күні:

– Мені шын сүйсең, алып қаш! – деді.

– Қайда барамыз?

– Қалаға кетейік.

Өлерімді білмейтін мен де жындымын ғой. Таң асып тұрған байдың екі атына екеуміз мініп, «Қала қайдасың» деп тартқанымыз ғой. Сен қыз алып қашып көрген жоқсың ғой?

– Жоқ.

– Қызық қой... Түні бойы соқтырып отырып, таң ата Орданың тауына келіп бекіндік. Маңайда ел жоқ. Күндіз тауда жатып, кешке түн қатпақпыз. Атты бір қуысқа тығып, өзіміз тамақтанып, ұйықтап алдық. Жанторсықта қымызымыз, бір қоржынбасы етіміз бар-ды. Бәрін өзі даярлап алған.

Қас қарая аттандық. Атымыз шалып, тыңайып қалған екен. Қылаң ұрады. Жортып келеміз. Алдымызда екі кезең қалды. Ар жағы – беті ашық дала. Итжатпастың асуына шыға бергенде, қарсы алдымыздан үш атты кісі сопаң етті. Ұры екен. «Ойбай!» дедік. Ақтамақ қолымнан шап беріп ұстай алды. Келе: «Түс, түс!» деді. Түсе қоймадым. Біреуі сойылмен салып жіберді, қалпақтай түстім. Есім ауып қалды. Есімді жиған кезде, екі қолымды артыма байлап, көзімді таңып, біреуі артына мінгестірді. Ақтамақтан айрылдым. Таудан тауға соғып,

әлден уақытта бір ылдиға түстік. Мені аттан түсірді. Аяғыма шылбыр тағып, бір ағашқа байлап тастады. Домалап жаттым. «Өлемін ғой» деп жатырмын. Ақтамақ байғұс сорлы болды ғой. Әлде неғып жатыр? Ой мұндай қысылмаспын. Әлден уақытта аттың дүбірі естілді. Екі атты кісі келді де, ағаштан шешіп алып, атқа мінгестіріп алып жүрді.

Көзімді шешіп жіберді – алдымда бір ақ қос тұр. Үймелесіп жігіттер тұр. «Кір» деді. Қоста Ақтамақ бар екен, мені көргенде жылап жіберді. Қостағы маңғаз менің жөнімді сұрады. Шынымды айттым. Қымыз бергізді. Ірге жағынан бір шешен домбыраны алып, қолыма берді де:

– Кәне, ән сал! – деді. Айтпасқа лаж бар ма?

– Ұрылардың әнін білесің бе?

– Білем, – дедім, Исақ – Ермектің, Иманжүсіптің, Балуан Шолақтың, Мәдидің әндерін салдым.

Әнге сүйсінді.

– Жігіт екенсің, – деді.

– Әнің болмаса, жаныңа қош айтысатын едің. Жалғыз өзің қыз алып қашып жүрген сен де бір ер екенсің. Жарайды жолың болсын! – деп көзімізді байлатып, жанымызға екі жігіт қосып, таудан шығарып салдырды.

Сөйткен Ақтамақпен бір-ақ жұмадай дәурен сүрдім. Ой, дүние-ай! – деп, Әміркан ауыр күрсінді де, дыбыссыз қалды. Бетіне қарасам, көзінің жасы парлап тұр екен.

Жұбатайын деп:

– Ой, саған не болды! – дедім.

– Әншейін... көңілім бұзылып...

– Бала болдың ба? Өткен іске өкіне ме екен...

– Ақтамақтың қылығы бетер еді... – деп солқылдап тұрып жылады. Кәне уата алсамшы.

Ар жағын қазбалап сұрағам жоқ. Екі қаз, үш қасқалдақ арқалап Дәулетжан да келіп қалды.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Қаланың кедей жатақтары, олардың кәсібі, тұрмысы қалай суреттелген?
2. Әнші Әмірқан алғашқыда (Шәкет үйінде) өздеріне қандай әсер қалдырды?
3. Әмірқанның автор баяндайтын тағы қандай мінез-құлықтары бар?
4. Әмірқан бейнесіне сипаттама жасандар.
5. Жазушының баяндау стиліне көңіл аударындар!
6. Қазақтың халық әндерін (әсіресе, әнші Әміре салған әндерді) тыңдандар.

КҮН МЕНІКІ

(«Күнікейдің жазығы» повесінен үзінді)

Күнікей ойысып барып бедеуін тежеп, шашыраған етегін жинап, көшке қараса, қара бәйбішенің пәуескесі көш алдына түсіп қалған екен.

Қара бәйбіше көштің қыр соңынан жөнелсе де, божы ұстаған жалақ Нөкені «Айда, айданың!» астына алып, жолдағы сиыршыларды бүйірден түртіп домалата, қос құласын шаптыра, желдірте, көптің алдына түспей көңілі көншімейтін.

Күнікей озғанына мардымсып, қоқиланып бұрылады да, қара пәуескені көргенде жүрегі зырқ ете түседі. «Мына тажалдың көзі тағы шалып қалмаса игі еді» деп қауіптенеді. Күнікейдің бағына қарай бұл жолы қара бәйбішенің қанталаған ала көзі сүмектей боп танауратқан тор бедеуді шала алмай қалды. Өйткені пәуескенің ернеуіне еңсеріле асылған бәйбішенің көзі көште келе жатыр еді.

Неге десеніз Ордабайдың үш баласы үш ауыл ғой. Олар бәйбішеден. Қара бәйбіше – Ордабайдың тоқалы. Бәйбіше өліп, өзінен екі ұл, үш қыз туған соң, бұ да бәйбіше атанған. Сөйтіп Ордабайдың төрт ауылы бірге көшетін. Бәйбіше балаларының көші бұрын жөнеліп,

озып кетсе, қонғанша қара бәйбішенің аузында дамыл болмайтын. Бұл жолы да Ордабайдың үлкен баласы Омардың көш алдына түсіп, көрші Көшербайдың жырық кемпірі күндігі қақайып, ала биені тебініп, жырық сары атанды қарсы алдына салып, шуда қақтырып, жеткізбей келеді екен. Олардың қыз-келіншек, құлшылары да қара бәйбішенің сырын біліп алған ғой: көштің ауған-қалғанын ат үстінен түзеп, қасақана айдатып келеді екен.

Манағы атына міне алмайтын кертанау мықыр Тұрсынға:

– Әбілет-ау, атың жүрмей келе ме? Неғып бақайын қыбырлатып келесің? Өлімтік қолына шыбық та түспегенін қарасайшы!... – деп қара бәйбіше зығырданып шабынса да, көштің орта кезіндегі қырсау қара атан мұрны созылып ауырған соң, «Не де болса бәлесін бір-ақ көрейін» деген немеше кенжең етіп, бас жібін (бұйдасын) шарт еткізді.

– Ай, ай! Ана ақ шелек тағы қалды! – деп түйе басын тартқан түйеші Дүйсенбай кейіп, баж ете түскенде, көш жетелеп келе жатқан Тұрсын бұрылып аялдайын деп еді, қара бәйбіше одан жаман шарылдап:

– Тоқтатпашы көшті, тоқтатпа!... – деп ойбай салды.

Со кезде Күнікей пәуескенің ар жағын орағытып, көштің тасасымен қыздарға барып қосылды. Апасының бәсекесін жаттаған Шәмши де арттағы бір бунақ көште қара інгенді борбайға шырылдатып ұрып келеді екен. Жанынан Күнікейдің өткенін байқаған жоқ.

Артқы көштің деңгейіне келгенде бос жүруге арланып, бір жағынан, «Бұ да болысып келеді екен» десін деп, Күнікей тартынып қалған бір түйеге жанаса кетіп, бас жібін іліп алды да, естісін дегендей: «Әйтшу, әйтшу» деп дауысын шығарды. Шәмши артына қарап: «Ей, Күнікеймісің? Тірке!» деді. Күнікейдің «немқұрайды» ғып, өтірік жарамсақтанып келе жатқанын қайдан білсін. Шәмшидің жүзінде зіл көрінбегенге Күнікейдің де көңілі жайланайын деді. «Бай балаларының бәсеке таласқаны

мұндай жақсы болар ма? Бізге жалынышты болды ғой. Бізсіз бұлардың күні бар ма...» дегендей ой келді. Күнікей түйені тіркеп, тақиясын түзеп киіп, оң жағына қарағанда Ордабай айналасының барлық шаңырағынан да үлкен, күлімдеген қызыл жақұт күн көктің бір өңірін сары алтынға малып, екі түйенің арасынан абажадай боп адырдан суырылып келе жатыр екен. Мана Арқалықтың басын жалап тұрған алтын сәуле заматта ылди біткенге шашырап, ол сәуленің жуан ортасында Күнікей де келе жатыр еді. Өңі қашып тұрған көк шөп, қызылды-жасылды, сарылы гүлдер де аты бәйгеден келгендей ажарланып, жылтырап, құлпырып ала жөнелді. Шарықтаған сайын үндеткен бозторғайдың шырылы, боталардың қоңыраудай сыңғырлаған жіңішке сұлу, қаяусыз зары, еселерінің ауық-ауық қоңырлата бастап, қоюлата көтеріп, бір жоғары, бір төмен толқынтып, жіңішкерте, сүмірейте созып: «У-у-у-һ» деп барып басылған ырғалаң боздасы сайын даланы жаңғырықтырып, өз алдына бір гөй-гөй тартып, біріне-бірі ұласып, қызғыштай қытқылдап, қырғидай шықырлап бара жатқан арбалардың шиқылы: «Апа, деймін, бауырсақ, ірімшік...», деп кебежеден басын шығарған қара қожалақ жас балалардың ызындаған қыңқылы – бәрі де бүгін Күнікейдің жанына майдай жағып, дүние өзіне бола жаралғандай, алтын күн өзіне бола туғандай көрініп келеді.

Күннің мұндай айбынды, сұлу екенін Күнікей бұрын көрсеші! Мына күн тап өзінің, өз үйінің күні тәрізді. Жып-жылы, жап-жарық!

«Әйтшу, әйтшу, мойнағым! Шырла-шырла торғайым! қарның ашты-ау ботақан! Мә, ірімшік берейін, қоя қой енді, қалқатайым!... Әлі-ақ ауыл қонады, ашқан қарның тояды...» деп ойлағанда, бала күнде ауыл көшкенде айтатын:

*Ертең ауыл көшеді,
Түндік бауын шешеді.*

*Қара қойым қашады,
Құмалағын шашады, –*

деген ойыншық өлең есіне түсті. Күнікейдің балалығы ұстап кетті: бозторғайша аспанда қызыл гүлді, алтын күнді мадақтап ән салғысы келді. Сол кезде іркіс-тіркіс түйелер де біріне-бірі жалғанып, қатар түзеп көш сәніне кірді. Қыз-келіншектердің қолы босап, бастары қосыла бастады. Тыржыңбайдың қызы:

*Жосалының басынан жоса алмадым,
Жорға мініп алдыңнан тоса алмадым... –*

деп, «Ай-ай, сәулем» деген әнді жөндеп сала алмай ыңырсып, әуре ғып келе жатыр екен. Күнікей мұрнын тыржитып жаратпады. Айтты-айтпады, қазір сондай жай қоңыр, шобыр ән салатын шақ па? Қорқалақтай шыңырлатып, бозторғайдай шырылдатып, шырқап, қалықтатып, сорғалатып салатын шақ емес пе?

Қыздардың ортасына Шәмши де кірді. Көшін жөндеп оздырғанға көңілі демегені ме, кім білсін.

– Е, ән салып келесіндер ме? Кәне айтындаршы? – деді. Байдың қызы жоқты ыңырсып келе жатқан қыздар:

– Ойбай-ау... Жоқ... әншейін... – деп, құты қашып, дымын қоя қойды.

«Өңшең шірік күн! Онысы несі? Салмайтын несі бар? Саған бола ма, өзіме бола саламын» деген кісіше, көңілі тасып келе жатқан Күнікей ешкім «айт» деместен:

*Бауырында Шұбартаудың қос балапан,
Сол таудан дария толқып су тараған.
Сұлу қыз, әсем жігіт – бәрі сонда,
Сол арадан а, ай әкуда-дай... –*

деп, сайын даланы жаңғырықтырып, көшті басына көтеріп, сұңқылдатып қоя берді. Қыздар: «Мынау қай жақтан шыға келді?!» дегендей ауыздарын ашып қарай

қалды. «Өзімді қошемет қып, ән салды ғой» деп, Күнікей бір ауыз өленді бітіре бергенде Шәмши бір қопарылып, мойнын бұраң еткізіп:

– Әй, Күнікей-ай! Сен бір жанып тұрған отсың ғой! Е, көңілашар деп осыны айт! – деп көпшіктеген болды. Өйткені бұрынғы көште бүйтіп суырылып соғып жіберетін қыз қасында болмаушы еді. Күнікей Шәмшидің ол қошеметіне құлақ қойған жоқ, жүдеметете-жүдеметете 2–3 әнді тастап жіберді. Сол-ақ екен:

Біржанның төңкерілген даусымен, «Ешкі өлмес ел жиылды бауырында!...» дегендей-ақ Күнікейдің аққудай сұңқылдап, күмістей сыңғырлап, бұлақтай сылдырап, бұлбұлдай құбылтып, бұлғындай жұтынып, жүйкені босата, сүйекті шымырлата сорғалатқан, кестедей нақысты, ботадан сүйкімді, балдан тәтті, күндей сұлу әніне көш басындағы қыз-бозбала, қатын-қалаш жиналып қалды.

– Е, базар мұнда екен ғой!

– Көп жаса, шырағым!

– Қалғып-шұлғып келе жатқанда, ұйқымызды шайдай ашты ғой... Ой, тілеуін берсін!...

– Тағы да, қарағым, тағы да... – десіп қатындар көтерілмей:

– Шешесі Шекер ғой! Бұ қыз тегін өледі деймісің?... – деп аңыз қылысты.

Астындағы торы бедеудей, бауыры жазылып алған Күнікей құдай берген өнерді аясын ба? Жұрт анталап, топ көбейген сайын аруақтана, дәуірлете соқты, делебесі қозған бір-екі қыз да Күнікейге қосылып кетті. Күнікей бірталай айтып, ерігіп келе жатқан жұрт:

– Ал, бозбалалар, сендер де айтындар! Қыз екең қыз да айтып келеді, – деп кеу-кеулеген соң Мұсатай, Әйткен сияқты бозбалалар да керіліп, ырғалаңдап көзін ашып-жұмып, айғайды салып, бүгінгі көшті ойын-сауық қылып жіберді. Сауықтың арты «ұйқы ашарға»,

«аударысқа», «көкпарға» айналып, жұрт дырду-думанмен қонар жерге келіп қалғанын да білмеді.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Әңгімеде көш жайы қалай суреттелген?
2. Қазақ халқы қандай жағдайларға байланысты көшкен?
3. Күнікейден қандай ерекшеліктерді байқадыңдар?
4. Көштің сән-салтанаты мен қызығы кімдердің үлесіне тиеді? Бейнетін кімдер көреді?
5. Көлемді шығармалардан үзінді болғандықтан, «Күн менікі» дегенмен, оған басқа да лайықты ат қоюға болатынын дәлелдендер.
6. Әңгімеден өлең үлгісімен ұйқасып келетін жолдарды табыңдар да, оның жазушының өзіндік ерекшелігі екенін ескеріндер.

ЖАНР

Жанр – деген сөз, французша – «genre», латынша «generis» – түр, тек – деген мағыналады білдіреді.

Жанр – өнердің барлық түрлерінде тарихи қалыптасқан, іштей жіктелім жүйесі. Жанрлық жіктелім әрбір өнер түрінің ерекшелігіне байланысты өзіндік жанрлық жүйе құрайды.

Музыкадағы «ән», «күй», «романс», «симфония» секілді т.б. жанрлар бейнелеу өнеріне тән емес, бейнелеу өнерінде «натюрморт», «пейзаж», «портрет» сияқты т.б. жанрлар болса, әдебиетте «айтыс», «жыр», «очерк», «әңгіме», «повесть», «роман», «эпопея» сияқты т.б. жанрлар бар.

«Жанр» сөзі француз тілінде «тек» деген ұғым береді. Сондықтан да эпос, лирика және драманы ертеректе «жанр» деп атаған.

СӘКЕН СЕЙФУЛЛИН

(1894–1938)

XX ғасыр қазақ әдебиетінде жана дәуірді жаңаша жырлаған, заман шындықтарын тың образдармен, жаңа теңеулермен байытқан, сөйтіп қазақ поэзиясында дәуірдің шындығын жырлап, жана әдеби дәстүрдің негізін салған Сәкен Сейфуллин болды.

Ол 1894 жылы бұрынғы Ақмола уәлаяты, Ақмола уезіндегі Нілді болысында дүниеге келіп, 1938 жылы 44 жасынды өмірден озады. Бұл – қазіргі Қарағанды облысындағы Жаңаарқа ауданында.

Жастайынан баласын әкесі – Сейфолла мен анасы – Жамал, оның есімін «Садуақас» деп қойса да, оны еркелетіп, «Сәкен» деп атап кетеді.

Сәкеннің сөзге дес бермейтін шешендігі мен домбыра тарта білетін шебер күйшілігі, саятшы-аңшылығы, аса сымбаттылығы ел арасында аңызға айналып кеткен.

1908–1913 жылдар аралығында Ақмоладағы приходская школада кейін үш кластық – қалалық училищеде оқиды. 1913–1916 жылдар арасында Омбы қаласындағы мұғалімдер семинариясының студенті болады. 1914 жылы Қазанда өның «Өткен күндер» атты тұңғыш өлеңдер жинағы жарық көреді.

Алғаш Ақмола уезіндегі «Бұғылы» деген жерде мұғалім болып қызмет атқарады. Жастарды оқуға, білімге үндейтін «Жетімге», «Мұра», «Інішегіме», «Түс», «Кім басшы аға халыққа» деген сияқты т.б. өлеңдер жазды.

Ақынның табиғат туралы өлеңдері мен махаббат жырларынан Абай әсері анық сезіледі. Сәкен табиғатты

ел өмірімен байланыстыра отырып, олардың өмір тіршілігімен астастырады. Ол үнемі халыққа азаттық тілей отырып, өзінің арман-қиялымен байланыстырады. («Май айында», «Жаңа жыл»).

Аса талантты ақын өзінің «Далада», «Қырда» атты т.б. өлеңдерінде, табиғатпен сырласа отырып, өз дәуіріндегі халық күйзелісін байқатады. Халық аңыздарын жинап, зерттей отырып, «Көкшетау» поэмасын жазу мүмкіндігіне ие болады. Поэма – бүкіл қазақ поэзиясындағы шоқтығы биік, аса көркем шығармалардың бірі десек, ол артық айтқандық бола қоймас.

Сондай – ақ, Сәкен Сейфуллиннің «Бақыт жолында», «Қызыл сұңқарлар» пьесалары, «Айша», «Жер қазғандар», «Жемістер» атты повестері мен «Тар жол тайғақ кешу» мемуарлық романы, қазақ әдебиетінің даму тарихында ерекеше орын иелейді.

Қорыта айтқанда, Сәкен Сейфуллин қазақ прозасы мен драматургиясын, поэзиясын кең өріс алдыруға ерен еңбек сіңірген, шын мәніндегі шынайы талант иесі.

СЫР САНДЫҚ

(Досқа жазған хаттан)

Шыр айналар шіркін тауық,
Жемің болса қолында.
Қайдағысы сені тауып,
Топырлайды жолында.

Досыңмын деп ант береді,
Жем іздеген жанама.
Жем тауылса жалт береді,
Сенерлік дос санама.

Нағыз достар бір-ақ қалып,
Шындап берік сүйіскен.
Бір-біріне сыр ақтарып,
Сыр түйінін түйіскен.

Әр адамның ішкі сыры –
Берік қойма сақталған.
Сол қойманың бір түкпірін
Достың досы ақтарған.

Кейде ашуға сол түкпірді,
Іздейді жан жақынын.
Шертеді жан сырлы жырды
Сырлас жанын шақырып.

Тыныс керек кейде жанға,
Кейде жанға ән керек.
Күй шертуге анда-санда,
Сырласарлық жан керек.

Ішкі сырды мысал етіп,
Біраз ғана жырлайын.
Суреттеуге тауға кетіп,
Суретті ептеп сырлайын..

Сарыарқаның бір тауы бар
Бір тауы бар сымбатты.
Сол таудан сен сыр тауып ал,
Сыр тауып ал, қымбаттым.

Қалың зеңгер, құзды шаттар,
Құзды шаттар қалың ну.
Сарқырайды мұз бұлақтар.
Мұз бұлақтар у да шу.

Нуда бір шың тіп-тік, сұңғақ,
Тіп-тік, сұңғақ бір биік.
Шын суреті бейне жұмбақ,
Тұрғандай көп сыр жиып.

Шынды айналған құзды шаттар,
Құзды шаттар аққан су,
Сылдырайды мұз бұлақтар,
Мұз бұлақтар у да шу.

Сөзім мысал, достым, тында,
Тында, достым, ойлап ал.
Түрлі сыр бар сол бір шында,
Сол бір шында қойма бар.

Қойма шыңның нақ басында,
Нақ басында қақпасы.
Алтын жазу қақ басында,
Қақпаның тас тақтасы.

Сол қоймада қымбат жасау,
Қымбат жасау сақталған.
Текшелеген сымдап жасап,
Сымдап жасап қақталған.

Бір сандық бар емес төрде,
Емес төрде көрнекті.
Бір түкпірде беті перде,
Беті перде өрнекті.

Бір сандық бар, ол сандықта,
Ол сандықта бір сандық.
Сырдың кілті қолсандықта,
Қолсандықта бір сандық.

Сандық іші қызыл-жасыл,
Жасыл жібек перделі.
Толған қымбат сақтаулы асыл,
Асыл сым бар пернелі.

Сұлу жанды сұлу сүйген,
Сұлу сүйген сыршылым.
Жібек талдап, түйін түйген,
Түйін түйген, түршілім.

Сыр сандықты ашып қара,
Ашып қара, сырласым.
Сым пернені басып қара,
Басып қара жырласын!

Сұлу сымда перне әуені,
Перне әуені жыр айтар.
Көңіл ашар тербеу әні,
Тербеу әні сыр айтар.

Шыққанбыз дос, шыңға талай,
Талай сырды ойланып.
Ақтарарлық алтын сарай,
Алтын сарай қойманы.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Ақын жалған және адал достықтың айырмасын неге балап, қалай суреттейді?
2. Ақын өлеңнің атын неге «Сыр сандық» деп атаған?

Сыр сандықты ашып қара,
Ашып қара, сырласым.
Сым пернені басып қара,
Басып қара жырласын! –

деген шумақтарын, өлең атына қалай байланыстырар едіңдер?

3. Өлеңде ақын жанының абзал мақсаты, ішкі нәзік сезімі, сарқылмас ой ағыны, нелерге теңеп сипатталған?
4. Ақын сырын ұғу үшін, сезім қоймасынан нені, қалай іздеу керек дейді?
5. Өлеңдегі «Сарыарқаның бір тауы бар» деген сөздерді, кімге баламалауға болар еді?

БАЯНДАУ

Жазушы өз шығармасына өзек еткен нәрсені, ол жөніндегі ой-пікірін жай ғана хабарлай салмайды.

Бұларды оқушы жұртшылыққа көркем түрде әңгімелеп жеткізу үшін **баяндау, суреттеу, диалог** сияқты әдістерді пайдаланады.

Әдеби шығарманың оқиғасын желілі түрде көркемдеп әңгімелеуді «**баяндау**» дейді.

Шығарманың оқиғасы кейде автордың атынан, не шығарманың негізгі кейіпкерлерінің атынан баяндалады.

СУРЕТТЕУ

Жазушы кейде шығарма оқиғасын баяндау барысында, оқиғаның болған жерімен, оқиғаға қатысушы кейіпкерлермен, олардың жеке басына тән өзгешеліктермен, оларды қоршаған ортамен таныстырып өтеді. Бұл көбіне **суреттеу** жолымен жүзеге асырылады.

Мысалы, «Бандыны қуған Хамит» әңгімесінде жазушы оқиға мезгілімен байланыстыра, күзгі табиғат суретін береді.

Сөйтіп, осы арқылы күзгі күннің табиғат суретін жанды түрде көзге елестетеді.

Бұл сияқты табиғат көркін суреттеуді «**пейзаж**» дейді.

ДИАЛОГ

Шығарманың ішкі мазмұнын ашуда қатысушылар сөздерінің үлкен маңызы бар. Шығарма кейіпкерлерінің өзара кезектесе сөйлеуі «**диалог**» деп аталады.

Диалогтың тамаша үлгісін Б.Майлиннің «Ыбыраймыз, Ыбыраймын» деген өлеңінен көруге болады. Әдеби шығармаларда баяндау, суреттеу, диалог аралас келіп отырады.

ІЛИЯС ЖАНСҮГІРОВ

(1894 – 1938)

XX ғасыр қазақ әдебиетінің тарихында ерекше орны бар, өзінің ерен талантының қырларын жан-жақты аша білген, сөйтіп ел арасында үздік көзге түскен ақынның бірі – Ілияс Жансүгіров.

Ол 1894 жылы қазіргі Талдықорған облысындағы Ақсу ауданында дүниеге келіп, 1938 жылы 44 жасында дүние салады.

Ілияс Жансүгіров тамаша табиғат аясында, өнер мен таланттар мекенінде, жастайынан ән мен жыр тыңдап, күмбірлеген күйді есітіп, олардың адам өмірінде алатын маңызын жан-жақты ұғынып өседі.

Болашақ ақынның туған жері – бір жағы тау, бір жағы кең жазық дала болған. Ол туып өскен жерін «Отарба» деген өлеңінде ыстық сезіммен әдемі суреттей келе:

*Ағыны боран ұлы өзен,
Ақ дауыл аспан аш кезең,
Қарта-қатпар бұйра бел.
Жыңғылы жсыныс, жиделі ой –
Ой-қой, біздің мекен ғой, – дейді.*

Төрт жасында анасы қайтыс болады. Әкесі Жансүгір ескіше сауатты, көзі ашық, көкірегі ояу адам болған. Әкеден үлгі өнеге ала білген Ілияс, Базар жыраудың, Шернияздың, Ақан серінің өлеңдерін, Біржан мен Сараның, Әсет пен Рысжанның, Шөже мен Кемпірбайдың, Жанак пен Түбектің айтыстарын ауыл адамдарына оқып беріп, олардан рухани нәр алумен бірге кейін оларды баспасөзде жариялайды.

Рас, Ілияс алғаш әкесінен хат таниды. Онан соң ауыл молдасында оқып, сауатын ашқаннан соң, «Қарағаш» деген жердегі бастауыш қазақ-татар тіліндегі мектепте оқуын одан әрі жалғастырады. Есейген кезінде Ташкенттегі екі жылдық мұғалімдер даярлайтын курсты бітіреді. Ташкентте әрі оқып, әрі «Ақ жол» газетінде қызмет істеп жүргенде, өлең жазуын одан әрі жалғастыра түседі.

Ілияс Жансүгіровтің алған білімі тым аз болса да, ауыз әдебиеті үлгілерінен терең сусындап Абай поэзиясынан айрықша нәр алады. Ерен еңбектенудің нәтижесінде, аса жүйрік ақын боп жетіледі.

Ілияс Жансүгіров «Дала», «Күй», «Құлагер», «Күйші» сияқты т.б. поэмалар мен бірге, көптеген лирикалық өлеңдер жазып, өзінің аса талантты ақын екендігін жан-жақты танытады. Келе-келе ол, кең тынысты драматург ретінде, «Кек», «Түркісіб», «Исатай-Махамбет» секілді пьесаларын ұсынса, 1934 жылы «Жолдастар» атты романын жазды. Бірақ оның бұл романы, өмірден ертерек өтуіне орай бітпей қалады.

Ақынның «Күйші» поэмасы аса тамаша көркем шығарма. Мәселен: Күйшіні Қарашаш сұлу, хан Кенеден сұрап алғанда, Кене хан оған:

*Осы ма сұрағаның, Қарашашым!
Қаласа қалағанын алсын, алсын!
Үйсіннің ерулігі болар бізге,
Бергенім басы бүтін байлап басын, —*

дейді. Онан соң ақын, ханша қолында торға түскен торғайдай болып, ауыр азаптар көрген тұтқын күйін:

*Адамның азат басы дәулет екен,
Өзінде ердің еркі сәулет екен.
Қақпасын хан Кененің келіп бастым,
Құрылған маған арнап нәубет екен.
Баласы Абылайдың Кене ме екен?
Сорыма Құдай айдап келген екен.*

*Нашарың қанын сорып, жанын жеген,
Хан емес, қара қабан деген екен, —*

дейді.

Қорыта айтқанда, алғаш әдебиет майданына ақын ретінде кіріп келген Ілияс Жансүгіровтың, аса тамаша поэзиясы мен кемел прозасы, көркем драмалық шығармалары мен сын мақалалары, XX ғасыр қазақ әдебиеті тарихында ерекше орын алады.

Поэзия, проза, драматургия жанрында өндірте қалам тебіrentкен Ілияс Жансүгіров, кеңестік дәуірдегі қазақ әдебиетін биікке көтерген тарлан таланттардың бірегейі бола алды.

ЖАС БҰЛБҰЛДАРҒА

Ал сайра, жас бұлбұлдар, мұнды үнмен,
Көңілің көтеріңкі көгілжімнен,
Еркін таң, маңайға жан көз тігіп тұр.
Сайра әнмен, сайра күймен, сайра мұңмен.

Қара құс, Қаршығаның қанаты жоқ...
Солқылдат, қауіпің жоқ енді ешкімнен.
Солқылдат, бақытыңа кез болып тұр,
Зарыққан неше жылғы қызыл гүлден.

Жас бұлбұл, құлағыңа салдым мұны,
Халыққа айт, білдір, сайра алдыңғыны.
Ем болсаң ғарып көңіл нашарларға,
Жабығып жатқан жалпы жарлық міне.

Солардың мұңы менен мұқтажын айт,
Атқанын қышқыр еркін таңның міне.
Көргенді, көк қанатты, күйлі құсым,
«Бос сөз» деп көре көрме қалжың мұны.

Қайыспас қанаттарың қия тастан,
Құтылдың сусыз шөл мен қу ағаштан,
Қарасаң жанның бәрі кетіп жатыр,
Қу шөлден, қараңғылық тұман басқан.

Дауыстап «ел мұндалар», ер таба алмай,
Адасқан таянып тұр өлуге аштан.
«Солардың маңайына тартады» деп
Сайрасын дейтұғын сөз қарлығаштан.

АҒЫНДЫ МЕНІҢ АҚСУЫМ

Ағынды менің Ақсуым,
Арқырап әлі ағасың,
Ақиланған ашумен,
Ақтарды асқар сабасын.
Тас тарпуын, шаншуын
Қарасаң қайран қаласың,
Жалғыз жазғы бір кеште,
Жағаладым жағасын.
Тұнжыраған торғын түн,
Төндім сұлу суына.
Таңырқап тау-тас тамсанып,
Жымиды жұлдыз мұңыма.
Сүмиген сүнгі сұрша тал,
Шомылды таудың суына,
Таймандаған тайпақ ай,
Желегі ме, туы ма?
Шүйке шарбы бұлтты
Қалақай қалды қылмия.
Аспанда, ай алтын құшағы,
Қусыра қайың құшады.
Қарамай қайың қалайша?
Қауқимай құшсын бұтаны.
Қайың мен сәуле сүйісіп,
Сүймегенді нысабы.
Итмұрыны мөлдіреп,
Қудырлап қоңыз ұшады.
Бауырлаған ағынның
Сумандап суы сылдырайд;
Құдиған қоңыр құрақтың
Саусағы су судырайд;

Суға төнген бір шыбық
Дірілдейд, суда сырылдайд;
Оған қонған бір шымшық
Шиқ-шиқ етед, шырылдайд...

ЖАЗҒЫТҰРЫМ

Ой, балалар, балалар!
Жылы-жылы жел соқты,
Жылғалардан су ақты.

Қаңқыл-қаңқыл қаз кепті,
Жер қарайды – жаз кепті.
Желкілдейді көк майса,
Желіндейді мал жайса.

Ауыл көшті қыстаудан
Әне, апамдар қой сауған.
Құс ұясын түзеді,
Тайымды ағам күзеді.

Ел ешкісін қырқыпты,
Егіндерін жыртыпты.
Ой, балалар, балалар!
Ойналық та күлелік,
Қос басына мінелік.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Ілияс Жансүгіров өлеңдерін кімдерге (неге) арнаған?
2. Ақын өлеңдерінен туған жер табиғатын аңғарыңдар.
3. «Жас бұбұлдарға» өлеңі кімдерге арналған?
4. Бұрын оқып, талдаған өлеңдеріңмен үндестігі бар ма? Мысалы, Абайға жақындығы, айырмашылығын айтып берің дер?
5. Ақын «Жазғытұрым» өлеңінде не жайында жырлайды?
6. Ақын өлеңдерінің тақырыбын, айтайын деген ой-түйінін ашыңдар.

ТАРМАҚ

Жас бұл/бұл, //құ/ла/ғына сал/дым мұ/ны,
Халыққа айт//, білдір, //сайра алдыңғыны.
Ем болсаң// ғарып көңіл //нашарларға,
Жабығып //жатқан жалпы //жарлық міне, –

деген үзіндідегі сөздердің қолданылуында белгілі бір тәртіп, жүйе бар екендігі бірден байқалады.

Ең алдымен, бұл үзінді буын саны мен айтылу ырғағы біріне-бірі ұқсас 4 өлең жолынан, яғни тармақтан құралған.

Әдетте «тармақ» деп аталатын өлең жолының әрқайсысы, мұнда 11 буыннан құралғандығын және айтылу ырғағы жағынан әр тармақтың үш бунақтан тұратындығын байқауға болады.

Оның үстіне, өлеңнің бірінші, екінші және төртінші тармақтарының соңғы сөздері, бір-бірімен дыбыстық жағынан үндесе ұйқасып (*a,a,b,b*), айтылатын ойды ажарландырып тұр.

Ой, балалар, балалар!

Жылы-жылы жел соқты, а

Жылғалардан су ақты. а

Қаңқыл-қаңқыл қаз кепті, б

Жер қарайды – жаз кепті. б

Бұл өлеңнің алдыңғы қаратпалы сөйлемнен басқасы түгел егіз ұйқасты екі тармақтан құралған.

Өлең буын санына, ұйқас тәртібіне, шумағына, **бунақтарға** қарай алуан түрлі болады.

Әдетте өлең жолдары буын саны, тармағы, ырғағы мен мағынасы жағынан және ұйқасу үйлесімі жағынан жеке жүйе құрайды. Бұл өлеңнің «**шумағы**» деп аталады.

Шумақ – тармақтардан, яғни өлең жолдарынан тұрады. Тармақ өз ішінен **бунақтарға** бөлініп, олар өлең ырғағын тудырады. Тармақтың соңғы сөздерінің дыбыстық жағынан үндесуін «**өлең ұйқасы**» деп атайды.

МҰХТАР ӘУЕЗОВ

(1897–1961)

Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің есімі қалың жұртшылыққа – кемеңгер жазушы, ғұлама ғалым, аса дарынды ұлағатты ұстаз, белгілі қоғам қайраткері ретінде әйгілі. Оның жемісті әдеби-ғылыми еңбегі – үлкен екі арнаға бөлінеді. Оның біріншісі – абайтанушылығы болса, екіншісі – фольклортанушылығы.

Мұхтар Әуезов 1897 жылы қазіргі Шығыс Қазақстан облысының Абай ауданында дүниеге келіп, 1961 жылы 64 жасында өмірден озады.

Әкесі Омархан да, атасы Әуез де ескіше хат танығандықтан, Мұхтардың оқуына айрықша көңіл бөледі. Мұхтар сауатын атасы Әуездің үйретуімен арабша хат танудан бастайды.

Ол 1917 жылы Семейдегі мұғалімдік семинарияда оқып жүрген шағында, яғни студенттік кезінде-ақ, қазақ ауыз әдебиеті үлгісі негізінде, небәрі 20 жасында «Еңлік – Кебек» атты драмалық шығармасын жазады.

Оның «Қорғансыздың күні», «Ескілік көлеңкесінде», «Барымта», «Қыр әңгімелері», «Жетім», «Қыр суреттері», «Қараш-қараш», «Қаралы сұлу» сияқты т.б. прозалық туындылары 1926 жылы жазған «Қаракөз», «Бәйбіше – тоқал» секілді пьесалары, алғашқы кезеңдегі шығармалары қатарынан орын алады.

Мұхтар Әуезов 1922–1923 жылдары Ташкентте қазақ тілінде шығатын «Сәуле», «Сана», «Шолпан», «Еңбек» сияқты журналдар мен «Ақ жол», «Жас қайрат» секілді

газеттерде жұмыс істейді. Осы басылымдарда оның «Түнгі ауыл», «Қысты күнгі далада», «Кешкі дөң басында», «Сыбанның моласында», «Қысқы түн», «Сөніп-жану» сияқты т.б. әңгімелері жарық көреді.

XX ғасырдың 20-жылдары қарымды қаламгердің қаламынан дүниеге келген бір топ шығармалары арасынан «Барымта», «Жетім», «Ескілік көлеңкесінде», «Қорғансыздың күні», «Жуандық», «Кім кінәлі» сияқты т.б. көркем туындыларын ерекше атап өткен жөн.

Мұхтар Әуезов XX ғасырдың 30-жылдарының орта шенінен бастап, драмалық шығармалар жазуға айрықша көңіл бөле бастайды. Нәтижеде, оның қаламынан «Айман – Шолпан», «Түнгі сарын», «Бекет», «Ақ қайың», «Тартыс», «Тастүлек», «Алма бағында», «Шекарада», «Қара қыпшақ Қобыланды» атты пьесалары жарыққа шығарды.

Мұхтар Әуезов – дүние жүзіне әйгілі, төрт томдық «Абай жолы» роман-эпопеясының авторы ретінде күллі жұртшылыққа кеңінен танылды.

Ол өзінің «Абай жолы» роман-эпопеясында, XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ қоғамында кең өріс алған күрес-тартыстарды, жер дауы, жесір дауы, барымта, үстем тап иелерінің зорлық-зомбылықтарын, кедейлердің аянышты тұрмыс-тіршіліктерін, ұлы Абайдың өмірі, ақындығымен астастыра суреттеген.

Мұхтар Әуезов өмірінің соңғы сәттерінде «Өскен-өркен» атты романын жазып, аяқтай алмай, 1961 жылдың маусымында өмірден озады.

Ұлы суреткер қырық бес жылдай көркем шығармашылықпен шұғылданады. Ол өзінің прозалық, драмалық, сын-зерттеу еңбектерімен, аудармаларымен қазақ әдебиетін байытып, кең өріс алдыра түсті.

Мұхтар Әуезовті XX ғасыр қазақ әдебиетінде әлемдік деңгейде танытқан шығармасы – «Абай жолы» роман-эпопеясы болды. Ұлы суреткер осы шығармасын жазуға дейін, оның бастау бұлағы ретінде, 1934 жылы өзінің

«Татьянаның қырдағы әні» атты әңгімесін жазған болатын. Содан соң, 1939 жылы белгілі орыс жазушысы Леонид Соболевпен бірге «Абай» трагедиясын жазды.

Қорыта айтқанда, ұлы суреткер өзінің прозалық, драмалық, сын-зерттеу еңбектерімен, кең тынысты кемел аудармаларымен, қазақ әдебиетінің дамуына аса мол үлес қосты. Нәтижеде, дархан дарын, ғұлама ғалым, бүкіл саналы өмірін, күш-қайратын, ұлы Отанына қалтқысыз қызмет ете жүріп, Қазақстанда Абайтану ғылымының негізін салды.

Сөйтіп Мұхтар Әуезов, XX ғасыр қазақ әдебиетін ерекше бір серпінді әуенмен тым биікке көтерген – тамаша прозаик, кемел драматург, талантты аудармашы, ғұлама ғалым ретінде жан-жақты таныла түсті. Өйткені, оның прозалық, драмалық, сын-зерттеу еңбектерінсіз, XX ғасыр қазақ әдебиетінің даму тарихын, өсу, кемелдену жолдарын атап өтпеу мүмкін емес.

КӨКСЕРЕК

(Әңгімеден үзінді)

I

Қараадырдың қарағанды сайы елсіз. Айналада қабат-қабат шұбар адырлар. Жақын төбелердің барлығына аласа боз қараған, тобылғы басқан.

Сай бойында май айының салқын лебі еседі. Бастары көгеріп, бүрленіп қалған қалың қараған жел лебімен сыбдыр-сыбдыр қағып теңселіп, ырғалып қояды. Маңайдан жуалардың, жас шөптердің иісі келеді.

Ұзын кең өлкені қаптай басқан қарағанның ортасында да терең құзжар бар. Соның бас жағында итмұрынды қалың жыныстың арасында қасқыр іні бар. Жақын елге мәлім ескі ін. Жазғы салымнан бері соны екі қасқыр келіп мекен етті. Бұрын итмұрын жанындағы кішкентай алаңда кеңдігі кісі сыйғандай үш үлкен ін болатын.

Биыл жас топырағы жағасында дөңкиіп, тағы бір жаңа ін шыққан. Бәрінің ауданы бір, жер астынан қатынасы бар.

Маңайы қасқырдың ойнағы. Жас шөптер басылып, тапталып қалған. Жақындағы қарағандарға қасқырдың ақ жүндері көрінеді. Қыстан қалған түбіті қазір де әр жерде сөйтіп жұлынып қалып жүр. Індердің орта жерінде екі қалың сасыр шайқалып өсіпті. Қазір де соның түбінде қысқы жүні әбден түлеп болмаған ақ қасқыр жатыр. Бауырында кішкене көк күшіктері қыбырлайды. Жарқыраған қызулы күн бойын ерітеді. Көзі бір сығырайып ашылып, бір жұмылып қалғуға кетеді. Иіген емшектері жыбыр-жыбыр тартылады. Төбесінде сасыр шайқалып ырғалады. Маңайдағы қараған мен итмұрын бастары қозғалақтайды.

Бір мезгілде бас жағынан сатыр-сатыр, сырт-сырт ши, тобылғы, қу шөмшектер дыбысы келді де, есін жиғанша бірдеме қасына тасырлатып келіп қалды. Атып тұрды... Бауырындағы көк күшік шашылып-төгіліп, ұмар-жұмар домалап қалды. Тұрғанда «арс» етіп, азу тістері ақсиып ырылдай түрегелді.

Дәл сол кезде түп қарағаннан аса бере, алдына жас қызыл қозы топ ете түсті. Соның артынан секіріп шыққан – көкшалақ. Ендіккен көбік атқан тұмсығымен ақ қасқырды айнала иіскеп, әр жерінен жалап алады. Содан соң жерде үйелеп қалып, тыпырлап жатқан қозыны көре сала «ырр» етіп барып, бас салады.

Қозы екі қомағай ауыздың керісінде қан жоса болып дар-дар айрылады. Сырт-сырт етіп жас сүйек сынды. Қапаш-құпаш қорқ-қорқ етіп қомағай қанды ауыздар асайды. Тұмсығы мен бастары, мойын жүндері қып-қызыл болған қасқырдың жасыл көздері от шашады.

Аз уақытта екеуі қозының орнын ғана иіскелеп қалды. Енді біразда көк шөпте әрлі-берлі аунап-аунап, керіліп тұрып, жегендерін құса бастады.

Алдымен туған, көзі ашылған күшіктер жемденіп

жатыр. Ең соңынан туған екі күшік бауырын көтере алмай, тырбындап жатыр еді, енесі оларды бауырына алып емізе бастады.

II

Ертеңіне түсте жат иіс шықты, алыстан әлдеқандай дабырлаған дауыстар естіліп, жақындап келе жатты. Күшіктерді жоталарына тістелеп, індерге тығып-тығып тастап, ақ қасқыр қараған ішіне кірді.

Ін үстіне мүйіз тұяқтар тасырлап дүбірлетіп келді, айқай-дабыр молайды. Бірі үстінен бірі келіп, жиын көбейді. Жерге ат үстінен тастаған ағаштар сарт-сұрт түсіп жатты. Ін аузына екі аяқтылар жыбырлады. Көргіш көздер ін түбіне қадалды. Күшіктер бірі үстіне бірі үйіліп, бауырын көтеріп қыбырлай алмай, жақын жерде жатыр еді.

Жып-жылы мықты тұсаулар мойнынан, жотадан ұстап бар күшікті сыртқа алып шықты. Жеті күшіктің бесеуін көздеріне қарап отырып өлтірді де, екі кішкенесін тірі қалдырды. Кетерде бұның біреуінің тірсегін қиып қалдырды да, екінші біреуін – ең кенжесін алып жүріп кетті. Қалған жалғыз күшікті тістелеп алып, екі қасқыр жоқ болды. Ін қаңырап қалды...

Осыдан соң бір жұма бойы маңайындағы ел күндіз-түні у-шу болып жатты. Қой жараланды. Қозы алып қашылды. Бұзаулар өлтірілді. Далада құлындаған биелердің бірнеше құлындары желінді.

Тұтқын болып кеткен көк күшік ауыл тұрғыны болды.

III

Көзін ауылға келгесін екі күннен соң ашты. Жұрт асырауға көнеді десті. Кішкене Құрмаш Көксерек деп ат қойып алды. Ертеңді-кеш асқұйғыш-итаяқ әзір болды. Бауырын көтеріп, тырбанып жүруге айналған соң, мойнына жіп тағылды.

Үй ішінен шықпайды. Түн баласында Құрмаш қасына алып жатады. Сол үшін кәрі әжесінің қойнынан да шығып кетті. Бөлек жатады. Қасында не аяқ жағында көрпенің астында Көксерек жатады.

Жаз ортасына жақындаған кез болды. Көксерек үлкейді. Семіріп жонданғандай болды. Бірақ үлкейісі даладағыдай емес, бәсеңдеу. Ауылдағы өзі құрбы күшіктерден сонша үлкен емес.

Бұл уақытқа шейін Көксерек ауыл итінен көресіні көрді. Бірде-бір ит мұны дос көрмейді, маңына жақындатпайды. Қасқырға шабатын батыл төбеттер бұны талап та тастайды. Өзге көп ит те ырылдап үріп, кейде тап беріп әр жерінен тістеп тартып кетеді.

Құрмаш қасында болғанда таяқ жемейді. Бірақ ер жете бастаған сайын бұдан иесі көз жазып қала берді. Сондай кезде Көксерекке ылғи жау иттер кездеседі.

Бір уақыт үлкен үйдің қара ала төбеті оңашада бұны алып соғып, көп езгіледі. Бұны талап жатқанын көріп, өзге иттер де келіп шабынан алып, борбайынан созғылап өлтіруге айналып еді. Шаң-шұңмен балалар, үлкендер жиылып кеп, иттерді ұрып, зорға айырып алды.

Бірақ Көксерек әлі күнге ешбір уақытта «қыңқ» етіп ауырсынған дыбысын шығарған емес. Талаймын деп ит ұмтылса, жота жүні үрпиіп тұрып алады. Тісі батып, қирап бара жатса, дыбыссыз ғана езуін ыржитады.

– Кәпір, қырыс, тағы емес пе!? Кеудесін бермейді, жасымайды! – деп ауыл аңыз қылады.

Сонымен қатар Көксерек жайында ауыл-үйдің қатындары әр алуан өсек те таратып жүрді.

– Ұры. Асырасаң мал да болмайды. Тұқымы жау емес пе?! – десті.

Кейбіреулер: «Түнде қозының құйрығын иіскелеп жүреді.

Қойды үркіте береді. Түнде даланы жақсы көреді.

Иттен қорыққанынан ғана үйде жатады» деседі. Құрмаш бұл өсектің бәрін елемейді.

Шынында Көксерек тамаққа өлгенше ашқарақ еді. Алдына құйып қойған асты әлі күнге қасында кісі қадалып тұрса, жаламайды, жемейді. Жалғыз-ақ кісі көзі тайса болды, қазір жоқ қылады. Бірақ егер тіпті қарны ашып кетсе, өзіне бермеген асты да жеп қояды. Көрнеу ши ішіне кіріп кетіп, керегеге асулы тұрған ет болса, жас тері болса, қазанда іркіт қатық болса – барлығын да өзінің ыдысына құйып қойғандай көріп, иіскелеп, жалап, жеп кетеді.

Кейде сондай жерде ұсталып, таяқ та жейді. Талай рет оқыста төбесіне таңқ етіп тиген оқтаумен бойын тызылдатып, шыпыртып тиген қамшыны да татты. Бұның жауабы – езуін ғана ыржитады.

Құрмаш қанша тәрбиелесе де Көксерек ұрлық пен адал астың айырмасы не екенін ұға алмады. Біресе өздері беріп тұрып: «Же», – жейді. Біресе сондай тамақты өзі тауып алып жеп жатса, ұрып салады. Сол себепті кей кездер алдына дайындап қойған тамақты да жемей, көзінің астымен жалт-жалт қарап жатушы еді.

Қалай да болса, үзіп-жарып жүріп, Көксерек аш болмайтын. Күнінде екі мезгіл тамақ ішу – мұның шарты болып алды. Екі рет қолдан ас құйылмаса, ол күні Көксерек өз бетімен барып бірдемені жеп жататын.

Осымен жүріп жаз ортасы ауған кезде Көксерек зіңгектей көк шолақ қасқыр болып шықты. Енді қара ала төбет те талай алмайды. Жота жүні үрпий, көздері жасылданып, бар тістерін көрсетіп, аузын ақситып ашып жіберіп, тап бергенде талай бұралқы төбет, быжыл қаншық қаңсылай, шәуілдей қашатын болды.

Мынадай кезде Құрмаштың өзі де қорқақтай барып, қой-қойлайтын еді.

Жетілмей келе жатқан тісі ғана. Көксерек арлан еді. Сондықтан бұның бойы биіктене береді. Әлі тұрқы шығып ұзарған жоқ. Барлық жүні қара көк, жотасы күдірейіп, ауыз-омыртқа мен құйрығына шейін тұптұтас болып, күлдіреуіштей бүгіледі. Атылып келе жатқан садақ оғындай үңілген, сүйірленген бір бітімі бар.

Өзі ешкімге ізденіп соқтықпайды. Ит баласына заты қастай, жібімейді. Әлі күнге бір рет жадырап ойнап көрген емес. Татулық жоқ, суық. Жалғыз-ақ атын білетін. Құрмаш пен әжесі шақырса – келеді. Онда да жүгіріп келмей, құйрығын сөлектетіп, бүкендеп қана келеді. Бұны да ашыққан уақытында істейді. Әйтпесе көбінесе анадай жерде қырыстанып, көзінің астымен жалт-жұлт қарап жатып алады. Барып түрткілеп, орнынан тұрғызып жіберген соң ғана үйге жүреді. Өскен сайын сызданып, суықтанып келеді. Сол мінезін байқаған үлкендер:

– Енді бұны өлтіріп, терісін алу керек, осы кәпір түбінде ел болмайды, – дейтін де болып еді. Бірақ Құрмаш көнбеді.

Осымен тағы біраз жүргенде бір күні Көксерек қара ала төбетке майдан берді. Қара ала төбеттің иесі Жұмаш бала жаз бойы Құрмашқа:

– Қасқырың болса қайтейін, менің қара ала төбетім бір-ақ бұрап соғады. Арашаламасан, әлдеқашан өлтіріп тастар еді, – дей беретін.

Бір күні түсте Құрмаш Көксерекке тысқа алып шығып, ас құйып жалатып тұрғанда, анадан шылапшының салдырын естіген қара ала төбет үйдің көлеңкесінен шығып алып, адымды қойып еді.

Екпіндеген бетімен, жолында жасқап тұрған Құрмашқа қарамастан, келе – Көксеректі бүйір жағынан келіп арс етіп, қауып түсті.

Бұрынырақ кезде бұндайда асын тастап, кісіге қарап жалтақтап шығып кететін Көксерек енді зор дауыспен

«гүрр» етіп, қара ала төбетті алқымынан ала түсті. Ұстаған жері құлақ шекеге жақын еді. Төбеттің мойнын бұрғызбастан қапсыра тістеп, жұлқып-жұлқып жібергенде, үлкен төбеттің арт жағы бұлғаң-бұлғаң қағып барып, Көксеректің жанына дүрс етіп, құлап түсті.

Маңайдан жұрт дабырлап жиылып қалып еді. Көксерек қара аланы тамағынан қысып, буындырып тұрып-тұрып қоя берді де, жотасы үдірейіп топтан шыға берді.

Жеңген жаудың сығымынан зорға құтылған қара ала қаңсылап жүні жығылып, бір жаққа кетті.

Осы оқиғаның ертеңіне кешке жақын ауыл жанында жатқан қойға қасқыр шапты. Дөң басында қойшының айғайымен қатар ауылдағы кәрі-жас, аттылы-жаяу иттерді айтақтап, түгел жүгіріп еді. Көп ішінде «Көксерек те кетті» деп, Құрмаш та жүгірді.

Бірақ қасқырға ешбір ит жете алмады. Дөң аспай, иттің бәрі де, адам атаулы да тоқтап қалды. Сам жақтағы алыстағы сары жотадан ереуілдеп, екі зор қарайған асты. Ол екі қасқыр еді. Солардың артында тұмсығын жерге салып тоқталмай ағызып, Көксерек кетіп бара жатты. Бір кезде жотадан о да асты. Артынан Құрмаш пен өзге балалар бірі артынан бірі: «Кө-ө-к-се-ре-к!» деп, шақырып айғайлап жүгірді.

Әбден қас қараюға айналған уақытта Көксерек жалғыз өзі баяулап ауылға келді. Бірақ үйге кірген жоқ, анадайда тұрып қайта-қайта шаңдатып, жер тырнайды. Сары жотаға қарап-қарап қойып, әрлі-берлі жүріп жер иіскелейді. Тыныштала алмағандай.

Көксеректің бұл жайын байқап ап, Құрмаштың әжесі:

– Түу, мына кәпірдің екі көзі жап-жасыл болып кетіпті-ау, тұқымын сезген екен мына жүзі қара; қой балам, енді мұны өлтіріп, терісін алайық, – деп еді.

Құрмаш бұл сөзге көнбеді. Бірақ осы кештен екі күн өткен соң, Көксерек бір түн ішінде жоқ болды. Құрмаш қашып кетті деуге қимай, айналадағы шиқарағанды, жар-

жыраларды тегіс арылтты. Таба алмады. Осымен жұрттың бәрі кеттіге есептеп қойып еді, үш күн өткенде бір күні таңертең ойда жоқтан Көксерек өз-өзінен сап ете түсті. Құрмаш пен әжесі қасқырдың бұл мінезіне сүйсініп, қуана қарсы алды. Бұл келгенде Көксерек екі бүйірі суалып ашыққан. Өзінің үсті-басы батпақ болып сыбағысқан собалақ жүдеу пішінмен келді. Қайта тұрып қалды. Тағы да бұрынғысынша күйленіп, нық семіріп, енді орасан боп өсе бастады.

Бұл соңғы күйленуі шынымен үлкен қасқыр болып ұлғаюының белгісі еді. Сонысын сезген болу керек, күздің бір қара дауылды қара түнінде Көксерек тағы жоқ боп шықты. Бұл жолғысы шын болды. Енді қайтып оралмастай болып кетті. Сол көк қасқыр саршұнақ пен қоянның көжегі сияқтыны азық қыла жүріп, өлместей болып алды. Қысқа да жеткен еді.

Жарық айлы түнде тұмсығынан бұрқырап бу шығады. Аязды түнде табанының астындағы қар шықыр-шықыр етеді.

Жотадан-жотаға жорытты. Талай жерден қарауыл қарап, желге тұмсығын түсеп, алыстан тартқан бір иіспен жүріп отырып, бір қыстаудың желкесінен келіп шықты. Тау желкесіндегі боз қарағанды, қарлы адырдан әрлі-берлі жүріп көп андыды.

Шашау шыққан мал жоқ. Айналасы қарауытып, қыстау тұр. Бадырайып қараған көздердей болып, әр жерден төрт бұрышты қызыл оттар көрінеді. Пішен төбесі мен қораның ығында жатқан иттер үреді. Сақ, мазасыз...

Бірақ сол қорадан кеш бойы мұрнын жарып өзіне тартқан қой иісі де келеді.

Қораға жақындайын деп еді, көп иттер шулап үріп маңайлатпады. Қатты аяздан тұмсығының ұшы, сзуі ашып, шыдатпай тоңа бастады. Табанынан өткен ызғар да аяқтарын қарып, қатырып барады. Қайта жортып адырға шықты.

Алғашқы рет амалсыздан көкке қарап аузын ашып
ышқынғанда ішінен зор дауыс шықты. Күтпеген дауыс.
Көксеректің ең әуелгі ұлығаны осы еді.

Қарлы елсіз адырды басына көтеріп, дауыс салды.
Тынбай, ұзақ-ұзақ ұлыды. Мұның даусы шыққан сайын,
сайдағы ауыл жақтан көп иттің арс-ұрс, шәу-шәу етіп
үргені естіледі.

Көксерек құйрығын артқы аяғының арасына тығып
алып, аш белі бүгіліп, іші қайта-қайта солқ-солқ етіп
ұлып тұр еді. Бір мезгілде дәл жанынан өзінің дауысын-
дай дауыс естілді. Ол да дәл осы сияқты...

Көксеректің дауысын есітіп, маңайда жүрген қаншық
қасқыр мұны іздеп келеді екен. Екеуі екі беттен бірін-
бірі көрісімен қарсы ұмтылысты. Етпеттеп біріне-бірі
жақын келгенде «ырр», «ырр» етіп, тістерін тигізіспей
қағысып өтісті.

Ашқарақ азулары сақ-сақ етті. Көксерек гүрілденкіреп,
маңына көп дарытқысы келмей, әрлі-берлі ортқып түсіп,
жылдам оралып, ашу шақырғысы келіп еді. Ақ қасқыр
айнала қыңсылап бұның ізін иіскеледі. Аздан соң құйрық
жағынан бір иіскеп сирағын жалап өтті. Екеуін иістері
табыстырды. Көксерек те айнала иіскеді. Бір-бір рет
жақтарын жаласты.

Көсіліп алып, сайға қарай салды. Екеуі де енді ширақ,
қатты жортады.

Қора жанындағы дүңкиген сары жотаны құлдилай
тарта бергенде, қалың жүнді барқылдық қара ала төбет
соңдарына түсті. Бұл Көксеректің жаз бойы ырылдасып
өскен ала төбеті болатын. Қасқырлар бой салып қашқан
жоқ. Ақ қасқырды алдына салып, Көксерек арт жағына
оңды-солды жалт-жалт қарап, ойға, тасаға таман түсті.
Артындағы иттерді ілестірмек болып, үріп қуып келе
жатқан ала төбет бұлар ойға түскенде тоқталуға айна-
лып еді. Қалған иттер жота басында серейіп-серейіп
тұрып қалып, сол арадан көз жіберіп тұрған. Енді қара
ала тоқтауға айналғанда, Көксерек бұрыла сала тап
берді.

Ақ қасқыр да айналып жіберіп, ағызып келіп алдына түсті. Екеуінің бетіне шыдай алмай, жалт бере қашқан ала төбет құйрығы шошандап, барбандап бетке қарсы ұзай алмайды.

Ақ қасқыр бұрын жетіп жұлып кетті. Арты көтеріліп барып түссе де, ала төбет жығылмай қарсы қарап, ырылдап тұра қалып еді.

Сол кезде ғана бұларға жеткен Көксерек келе құлақ шекеден қауып түсіп, көз ілескенше қара аланы жұлып соғып, астына жұмарлап басып алды.

Қасқырдың екеуінің де жоталары дүңкиіп, жон жүндері үрпий алған. Ауыздары басында қалың жүнге толып-толып шықса да, артынан ыстық қанға, жұмсақ етке, сырт-сырт сынған сүйекке де араласты. Аяқтарының астында ойылып қалған қалың қар бұрқ-бұрқ борады. Жылы-жұмсаққа тұмсықтары кіріп алып, екеуі де өзге дыбыс шығармай, қорқ-қорқ асайды. Суық қар араласқан жылы тамақты қомағайланып, қылқ-қылқ жұтады.

Аяқтап келгенде, екі санды екеуі ортасынан дар айырып жұлып-жұлып әкетісті. Аздан соң қара аланың қара табандары мен құйрығы ғана қалды. Одан басқа әр жерде шашылған жүндер ғана жатыр.

Екеуі айға қарсы қасқайып, қайтадан Қараадырға тартты. Алдына – Көксерек, артына соның ізімен ақ қасқыр түсіп, адырға кіре бере бір ық жартастың бауырында екеуі аунап-аунап алды.

V

Осыдан соң екеуінің жұбы жазылған жоқ. Қасына серік ергеннен бері Көксерек зорайып қатты өсті. Аяқтары жуандап, жүндерінің бәрі де қалындап ұзарып, өзі жуан, өзі мықты көкжал болып алды. Қыс іші болса да жоны шығып, алқымы түсіп семіріп кетті.

Оның есесіне белгілі аты-шулы екі қасқырдан Қараадырдың іші-тысындағы ел түгел көресіні көрді. Даладан қойшы алдынан қой тартып жейтін, жайлаудағы сиырға

шауып, тайыншадан бастап үлкен сиырға шейін жейтін – осы екеуі. Ақпан, наурыз кезінде үш-төрт түйе де желінді. «Кісіден қорықпайды. әсіресе, бір көк шолақ бар. Қойды алып соғып жарып жатқанда, қасына сойыл салым жерге келгенше қашпайды. Даладағы қойға тигенде, әуелі біреуі келіп шабады, соған қойшы алданып жүргенде, бір жақтан келіп екіншісі шабады», – десетін болды.

Боранды, аязды түндерде бірен-саран қораға түсіп көрді. Бір кедейлеу ауылдың қой қорасына түсіп, он шақты қойын жалғыз Көксерек өзі өлтіріп, құтылып шыққан уақыты да болды. Бірнеше ауылдың «Қасқырмен таласуға жарайды – ер, сақ» деп жүрген әлденеше иттері де желінді.

Және шірет жасағандай, Қараадырдың қыстауларына кезекпен соқтығады. Бірер күн бір-екі ауылдың айналасында қатты қимыл қылып жүріп-жүріп, соның артынан бір жұма, он күндей бұл маңайда жоқ болып кетеді.

Оның ессесіне екінші, үшінші ауылдар әлгінің көргенін көріп жатады. әр ауылдың тұстарында өздерінің көрініс беріп келетін қарауыл жоталары, жылғалап келетін сай, өзендері бар. Торуға мезгіл тандамайды: таңертеңі, түсі, түні – бәрі-бір. Күніне бір мардымды жем алмай, қанағат қылмайды.

Келгенде: ана кезең жақтан, анау шиден, ана қарағанды сайдан десе сол жерлерден айтқандай шығады. Бұлар айналдырып жүрген елдер малын шашау шығармай, көзден таса қылмай, қия бастырмай-ақ сақайған болады. Бірақ күндіз-түннің бірінде неқылса да бір қапысы болмай тағы қоймайды. Көксерек дәл соған кез келгендей дап-дайын болады.

Қыс қатты. Қар қалың. Қасқырды қар көтереді. Атты көтере алмайды. Сондықтан талай рет ат жаратып, шоқпар қамдап, қуамын деген жігіттер болса да еш нәрсе қыла алмады.

Бір рет ғана белгілі бәйгі жирен атымен Арыстанбек шығып, сондарынан түсіп еді. Оны адырдан-адырға салып, адастырып кетті.

Маңайламайтын жерден, алыстан мылтық атып қорқытпақ болғандар да бар еді. Одан да жасқанбады. У салғандардың уларын да жемеді. Ол уларды иттер жеп, қырылып қалған уақыттар да болды.

Мұның бәрі екі қасқыр жайындағы Қараадыр елінің аңызы, әңгімесі еді. Соңғы бірер айдай бір ауылдың кісісі бір ауылға қатынасса, жиын болып көпшілік бас қосса, көп әңгімелері екі қасқыр жайында болатын.

Көксерек семіргенде, ірілеп өскенде – осындай даңқ, атақ ішінде семіріп, өсіп келе жатыр еді.

Осы күйлердің бөрімен қатар, Көксерек оңаша елсізде қатты ойыншы болатын. Түс кезінде, я таңертең бір малды тасада аунатып жеп алып, елсіздегі қашандау жатақтарына қайтады. Сондайда ақ қасқыр жүрістен талып келіп тынығып жатса, Көксерек айналасында қар боратады. Жүгіріп екпіндеп кеп тістеп өтеді. Басынан асып аунап түседі, кейде ақ қасқыр ырылдап тісін сақылдатып, құлағын жымитып, ашумен тап береді. Ондайда Көксерек те қатты қорылдап гүр-гүр етеді. Кейде секіріп кеп: ақ қасқырдың желкесінен қапсыра тістеп алып, қысып тұрып-тұрып барып қоя береді. Екеуі осыдан әрі ұзасып барып таласпайды. Артынан Көксерек қайта ойнайды.

Күн жылына бастады. Бірнеше рет шағырмақ жақсы күндер болып, әр жердің қары тесілді. Ойдым-ойдым қара жерлер көріне бастады.

Жылы күн ұйқыны көп келтіреді, тамақтың артынан бойды көп сергітеді, етті шымырлатады. Ақ қасқыр да ойыншы бола бастады.

Көк молайып жаз шыққан соң, екі қасқырдан Қараадырдың елі сап болды.

Қараадыр сыртында елсізде екі үлкен ащы көл бар. Соның аралығында қалың шидің ішінде ескі ін болатын.

Көксерек пен ақ қасқыр сонда. Жақын жерде – қамыс, одан әрі – көл. Қауіпсіз. Адам көзінен алыс жай, бастап келген – ақ қасқыр.

Бұл кезде Көксерек басқа жақтағы елді торида. Ақ қасқыр ін маңында болады. Қамыс арасында көп құстардың жұмыртқасын жейді.

Бір күні Көксерек інге салып келіп, аузынан кесек-кесек құйрықтарды құсып-құсып тастады. Бірақ бұрынғы даңқы бойынша ақ қасқыр қарсы шығушы еді. Оны істемеді. Көксерек ін аузын тырналап, шаң боратқан соң ғана сүйретіліп зорға шықты.

Ін ішінен жат иіс сезіп, Көксерек басы мен кеудесін сұғып «ырр» етіп барып, кішкене күйкі, күшікті тістеп суырып алып шықты. Бұл бұны істегенде ақ қасқыр арсылдап тап беріп еді. Көксерек сонда да тоқтамай, көк күшікті жерде жұлқып-жұлқып соғып, қабырғаларын кірт-кірт сындырып өлтіріп тастады.

Бірақ бір емес, екінші, үшінші, тағы әлденешеуі пайда болды.

Аяғында жылыды. Күшіктерді жалап, иіскелеп, кейде қастарына да жатады. Ақ қасқырға жем таситын болды.

Аздан соң серігі қайта қосылды. Көп ұзап шықпайды. Сонда да талай жерге еретін болды.

Бір күні екеуі бір қозыны жеп келе жатыр еді. Індерінің үстінен көп үлкен жаулар кетіп барады екен. Бір-ақ қана күшік қалған, бұралып тұра алмайды, арт жағына баса алмайды. Ақ қасқыр тістеп әкеліп қамысқа тықты. Екеуі қайтадан Қараадырға бет қойды. Жарысып кезек-кезек озысып отырып келіп даладағы қойға тиді. Түн баласында құлын жеді, тай жеді.

Тыным алмай баяғы іздерімен баяғы елді қайта қан қақсатты. Бұрынғыдан жаман құтырды...

Ақ қасқыр ойнамайды, қыңсылай береді. Жесе де семірмейді. Кей уақытта жалғыз қаңғып кетеді. Көксерек артынан іздеп жүріп, зорға табады. Кейде Көксерек

қатты жүріп кеткенде, бұл жүрмей тұрып та қалады. Көксерек қайта айналып келеді.

Кей уақыттар бір-екі күндер аш та қалысады.

Бірақ Қараадыр елі екі қасқырды ұмытқан жоқ. Әлі де болса сол екеуінен көре береді. Енді жер кепті. Жазғытұрғы көкпен семірген желқұйрық айғырлар қайта мінілді.

Бір күні зор қуғын болды.

Үш үлкен жау Қараадырдың ойында тобылғыны шұбардан шығарып алып, екі қасқырды сатырлатып, бастырмалатып қуып берді. Екі айрыла қашты. Ақ қасқырдың желіні түгел қатқан жоқ екен. Бәрі бірдей соның соңына қарай үңілді.

Көксерек еріксіз ойысып келіп, үшеуінің алдына өзі түсті. Екеуі қатар қашты. Беттері Қараадыр еді. Ерікке қоймай, жандай шауып, тауға жібермей қайырып алды. Ал қасқыр ойға қарай қашты. Көксерек ерегісіп тауға қарай тартып еді.

Мұны біреуі ғана қуып, екеуі ананың соңынан кетті. Ықтиярсыз айырылып кетті. Артында жерді дүрс-дүрс басқан қатты тұяқтар бұны, енді ақ қасқырға қоспады. Сонан соң бұл адырға кіріп, бір-екі бел асқан соң қуғыншыны адастырып, құтылып алды. Бірақ серігі жоқ.

Сонымен қуғын күні Көксерек күн бойы ақ қасқырдың ізіне түсіп жортып еді. Бір төбенің бойына келгенде иіс те, із де бітті. Серігінің иісі жоқ, оның орнынан ат, адам иісі мол білінеді. Ағып, ұйып қалған қан көрінеді. Азғана иіскелеп бір рет жалап дәмін де көрді.

Түн бойы көп-көп ұлыды, таң атқанша жер тарпып, шаң боратты, ыңырсыды, аунады. Ай астында әрлі-берлі сенделіп, көп аяндап жүрді. Қасында көлеңкесі ғана жүреді.

Тағы да жалғыз жортуылға түсті...

Жаз бойы жалғыз тіршілік етті. Ащы көлдің солтүстік жағын жайлаған бес-алты ауыл Көксеректен тағы да көресіні көрді. Күндіз келіп көл жағасында, қамыста жатады.

Түн баласында бір ауылдың шуын бір ауылдікіне қосып, бықпырт тигендей қылады. Жаздай жеген қозы, бұзауының саны елу-алпысқа жетті.

Екі рет қуғын болды. Бірақ екеуінде де көлге түсіп кетіп, судың тап ортасына барып дүңкиіп жатып алды. Саяз сулы, айналасы зор батпақ, батпақты ащы көл бұған үлкен қорған болып алды. Әсіресе, жаңбырлы, желді түндерде, ай қараңғыда, ақ жауындарда Көксерек қатты құтырады.

Түнгі ауылдың қорасына шапқанда күзетшінің айтағы, иттердің үріп тұрғаны – барлығы да бұған бөгет емес. Кей-кейде ара-түнде жарқ етіп, күрс беріп мылтық та атылады. Даусынан ғана біраз сескенеді. Азғантай ұзап кетеді де, ал тыныштала бергенде қайта соқтығады.

Жасынан бір күнде екі рет жеп ашқарак болып үйренген Көксерек ауылға жақындап келгенде көзі тұнып, есі шығып кетеді.

Сондықтан ауылға тақай бере-ақ ағызып ат қояды. Қораны өрт шыққандай, жер сілкінгендей дүр-дүр еткізіп келіп, қақ жарып шыққанда, аузына кем болса бір-екі батпан құйрық ілінбей қалмайды.

Бұл жазда Көксерек қатты семіз болды. әлдеқашан түлеген тықыр жүн күзелген жылқының жалындай қайратты, қатты.

Денесінің толуы, бойының биіктеуі, қайратының молаюы – биылғы жыл ерекше болды.

Күздің ұзақ таңында бір дауылды қара түнде топ жылқыға араласып еді. Сонда қысырдың семіз асау тайын бастырмалатып қуып жетіп құйрығынан алып табандап тұрып қалғанда, тай тапжыла алмады. Аз тырмысып-

тырмысып тұрып: қоя беріп қалғанда – тай екпінімен барып тоңқалаң ете түсті. Сонда ағызып келіп бас салып, алқымына «гүрр» етіп қаба түскенде, тай көтеріп тұра алмай, Көксеректің астында ажал тапты.

Қайтадан қарлы, боранды қыс келді. Аязды, елсіз ұзақ далаларда аштық түндері басталды. Ашумен жер тарпып, қар боратып, көп ұлыды. Бір мезгілде ай астында ағараң-ағараң еткен көп топты көрді. Бұрылып бір жаққа қарай жалтарғанша, тасырлатып, қар боратып, қасына ағызып келіп қалыпты...

Қалған топтың жалғыз даусыз басшысы Көксерек болды. Іздеп жүріп отардағы жылқыны тауып алды. Тағы да аты шулы тоғыз қасқыр деген даңқы шықты.

Күндіз-түні жылқышы атаулыны күзеттен босандырмай, сонда да дамыл бермей, тай-құнанды жеп тұрды.

Артынан ерген тобы аштық көрген жоқ. Бәрі де жонданып, құтырынып, мықты, жүргіш болып алды. Шетінен Көксерекше батыл. Сол не істесе – соны істейді. Ара-тұра жылқыны тастап, маңайдағы ауылдарға да соғып кетеді. Тоғызы араласқан жерде сел қаптағандай, жау тигендей қылады. Ат, сиыр сияқты ірі қаралар бір-ақ жеммен таусылып, жоқ болып қалатын болды. Бір уақыт керуен жолында да болды. Кешеден бері ас жемей, ашыққан, аяздаған уақыт еді. Жалғыз атты шаналы жүргіншіні қамады. Айналасына қар боратады. Біресе жолына барып жатып алады. Жартысы артына, жартысы алдына түсіп, қашпай, мезгіл сайын жақындап, аян салып отырады.

Есі шыққан керуен, аты жүре алмай қалған соң, айқай салып қашып еді. Атты топтарымен жығып салып, талқандап, өлтіріп, талап жей бастады. Топ осыған араласып жатқанда, Көксерек мұны тастай беріп, қасына бір-екі қаншықты ертіп алып, кісінің артынан қар боратып, бұрқыратып салып еді, жақындап қалғанда, кісі шошып жығылды. Бірақ алдарынан айқайлап, сатырлап шапқан аттылар шығып, айырып алды.

Осыдан соң Көксерек қатты долы, ызалы болып, сызданып алды. Ырқына көнбеген күшіктерді, жүріске ере алмаған қартаң қаншықтарды кейде бас салып талап тастайды.

Тағы бір ретте қалың шилі қорықта отырған бес-алты ауылдың үстіне келді. Күндіз болатын. Күн шаңытқан аяз еді.

Шеткі ауыл бұларды көріп қалды. Ши шетінде қарда аунап жатқанда, бір түйе шықты. Үстінде кісі бар. Басына ақ оранған. Тура қасқырларға қарай жүрді.

Ат емес, қашпаса да болады. Бірақ түйе жақындап келгенде, бір қасқыр тұрып, далаға қарай ақырын бүлкектей берді. Топтың артына Көксерек керенаулап зорға тұрып, қырыстанып артына қарап, ол да аяндады. Түйе бақырып қояды да, шудасы желкілдеп, желеді. Бетті елсізге қарай түзеп қасқырлар бүлкектеді. Артында Көксерек.

Түйе бұрылып кетер деп бақылайды. Бұрылмайды. Көксерек ашығып қалып еді. Дәмелене бастады. Біресе жортыңқырап барып алдындағыларға жетеді де, бәрін тоқтатып, өзі жүресінен түсіп, түйеге қарап жатады. Түйе жақындап келгенде өзгелер жылжи береді. Бұл да артынан тұрып аяндайды.

Аяғында, ауылдан әбден ұзап шықты. Көксерек өзгелерді ілгері жіберіп, өзі бір күшік қасқырмен бөліне, оң жақ бүйірге қарай тартты. Түйелі қиыстап, топ пен бұл екеуінің аралығына қарай беттеді. Әлі де түйе бақырады. Иісі, дәмі қызықтырып асықтырып барады. Көксерек түйенің артына түсті.

Бірақ әлі онша жақындаған жоқ. Түйе енді ақырын жүре бастады. Кейде тоқтап, алды-артына қарайды. Ақбас әрлі-берлі бұрылып қозғалақтайды.

Түйе тоқтағанда – Көксерек те тоқтайды. Тұрған жерінен қар боратып, тарпына бастайды. Сөйтіп кеп бір мезгілде ағындап шауып, түйенің жанына жақындай келіп, қиыс өте берді.

Сол кезде түйе үстінен бір ұзын нәрсе шошайып созылды да күрс етті. Өлгенше қатты ащы дауыс даланы сілкіндіріп шошытып жіберді. Бар қасқыр қар боратып ытқып, қаша жөнелді.

Күрс етіп жөнелген көк түтінмен қатар Көксеректің артқы бір саны шыж ете түсті. Әрі ыстық, әрі суық бір нәрсе қадалып шаншып қалды. Санын «арс» етіп қауып қалып, түйенің үсті тағы да сыртылдатып қамданып жатқанда, бұл да ытқып қашып жөнелді.

Тоқталған жоқ, көп қашты. Біреше қырқадан, бір-екі жазықтан құлаш ұрып шауып өтті. Өзге қасқырлар бір бөлек, бұл жалғыз – бір бөлек.

Түйе қалып қойды. Жүгіріп-жүгіріп келіп, бір жартасты сайға кіре бере, арт жағы қираландап барып құлап түсті. Жол бойы тоқтамай аққан қан әлін кетірді. Жарасының ауруын да жаңа тоқтар алдында ғана сезе бастады.

Қыңсылап жатып санын жалайды. Қан шығады. Бір тұрады, бір жатады. Тұрғанда енді бір аяғын көтеріп тұрады. Үш аяғымен секектеп аяндайды.

Арада бірнеше күн өтті. Осы сайдан шыққан жоқ. Ашығып бұралуға айналды. Бірақ аяғы ептеп басуға келді. Бір-екі қырқадан асты. Бір сайда үш-төрт ат жайылып жүр екен. Бұғып қасына келді. Шетте арықтау бір көк шолақ ат тұр еді. Тап беріп қуып отырып, қалың омбыға әкеліп қамады. Оскырып қорқып тұрған атты алқымынан алып, бауыздап түсті. Санын жұлды, қоңын ойды. Омбы қардан шығармай тұрып, жығып алды. Тоя жеп алып, сайына қайтты. Күнде кешті күтеді. Түн болған соң, жемтігіне келіп, асын жейді.

Осымен бес-алты күн өтті. Қайтадан жоны шығып, тыңайып алды. Аяғы да әбден басуға келді.

Күдірейген жоталы, ашулы Көксерек тағы да жортуылға шықты. Белгілі жемтік біткеніне екі күн болған. Содан бері аш еді. Жорта-жорта, баяғы Қараадырдан шықты.

Түске жақын мезгіл еді. Жота-жотадан қарауыл салды.

Желге тұмсығын төсеп, белгілі иіс күтті. Алыстан таныс иіс келіп мұрнына жетті. Маңайға жалт-жалт қарап алып, қырдан қырды, адырдан адырды кезіп отырып, күнбатысқа қарай шырқап салды.

Көп іздеді. Аяғында, күн кешке жақындағанда, бір жотаның басында шошайған аттылы қойшыны көрді. Айналасында – сол төбенің бетінде қой шашылып, жайылып жүр. Теріп жеуге шашқан шашудай. Бірақ жақында ауыл бар. Алыстан ағындап бет түзеді. Жалғыз-ақ қарасын көріп қалған қойшы айғайды салып, бұған қарсы шапты.

Қойшы үлкен емес, бала даусы шошытпайды. Қой дүркіреп үркіп қойшыға қарай қашты. Қасқыр жақындап бір қызыл қойға ауызды салғалы ентелеп келіп қалып еді – бағанадан айғайғайлап келе жатқан қойшы қасына кеп қалыпты. Еріксіз жалтарып бұрыла беріп еді, қойшы бастырып қуып жөнелді.

Бой салып қорқып қашқан жоқ. Содан ба, болмаса тегі жүйрік пе, әйтеуір боз ат бастырмалатып жетіп келіп, Көксеректің жотасына жеңіл ағаш сарт етіп тиіп қалды.

Сол-ақ екен, қарсы бұрылып алып аттыға қарай «арс» етіп шапшып қалды. Арандай ашылған ауыз бірдемені жұлып түспек болды. Ыңғайына бала тонының өңірі ілінді. Соны бөксеріп жұлып түскенде, боз ат оскырып атқып кетті.

Баланың шошыған айғайы шықты. Қасқыр артына айналып тап бергенде, мөңкіп жүрген боздан бала аударылып құлап түсті. Көксеректе қазірде бұрын ешқашан білінбеген долылық, жайындық бар еді. Туғаннан бергі барлық көресі осыдан – екі аяқтыдан дегендей, жығылып домалап жатқан балаға тап берді. Оқыс секіргенде, санының жарасы ашылып, тыз етіп ашып қалып еді. Ол бұрынғыдан жаман ызаландырып, құтыртқандай. Боз

ұзап қашып кетті. Қой да жоқ. Екпіндеп секіріп, ырылдап кеп баланы бас салды.

Бұл бала Құрмаш еді. Қойшы ауырып қалып, әкесі бір күнге қойға жіберген еді. Астына мінгені өзінің жүйрік боз дөнелі болатын. Үстіне гүрілдеген қасқыр төніп келгенде, көзі бір ашылып, бір жұмылады. Басына таман арандай ашылып келе жатқан ауыздың жоғары жағында өзіне таныс құлақ көрінді. Сол жақтағы тілік құлақтың жартысы салпылдап тұр. Ақырғы сезген-білгені – сол...

Содан әрі баланың үні өшті. Қасқырдың аузы тиместен бұрын өліп кетті. Көксерек ырылдап тұрып: тісінің ұшымен қағып жұлып алып, басын шайқап өткенде, баланың бір жақ көзін қопарып алып кетті. Жүріп бара жатып, қылғып салды.

Түнде баланың өлігін тауып алысты. Жанында тайдың ізіндей болып, үлкен қасқырдың ізі жатыр екен...

Аңшылардың айтуы бойынша, қасқыр, түлкіге ит қосатын уақыттың нағыз өзі еді.

Қасен қолына келгелі Аққасқа барлығы үш қасқыр алды. Бұның екеуін бір күнде күздігүні жер қарада алған. Үшіншісін қар түскеннен кейін ауыл үстінен алып еді. Қасен өзінің бір-екі жігітімен және басқа аңды сүйетін төрт-бес құрбысымен соңғы уақытқа шейін ат жаратып жүргенді.

Алыс жерден еті ояндап келген Аққасқаның қыстыгүні қарда жүгіруге қызылы толық болсын деп естейтіп, баптап-қайырып жүр еді. Бұдан бұрын Аққасқаны аз-аздап қоянға жүгіртіп, екі-үш суытып алған. Соңғы уақыттардағы тамағы көбінесе құрт араласқан сұйықтау ас болатын. Қоясын да екі рет тастатып алып еді. Содан бері қысқы жүні жетіліп, өңі ажарланып, қатты құлпырып алған.

Жалғыз-ақ бүгін таңертең азғана ас құйылған екен. Соның тоғы қаша қоймайды ма деген күдік бар.

Одан басқа жоны жұмырланып, етін сыртына теуіп, бойдағы майдан, іштегі қыл-қыбырдан арылған кезі еді.

Аққасқаның бойы қасқырдан кіші емес. Аяқтарының жуандық сомдығы да содан кем емес. Өзінің барлық тұлғасында қасқырға ұқсайтын бітім бар. Түсі тазылар түсіндей емес, қасқыр түс. Дене жүні ақ сарылау келген де, мандайы шаңқиған ақ маңғыл қасқа болатын. Екі көзі шатынап шарасынан шығып тұрғандай үлкен. Үнемі от шашып тұратын қып-қызыл көз. Ашу да, ерлік те бір өзінде.

Екі шекесі «торсықтай» деп аңыз қыларлық. Бұның да жотасы күлдіреуіштей. Құйрықтан ауыз омыртқаға шейін дөң сияктанып, күдірленіп, дүңкиіп тұрады. Оның үстіне, шеке мен мойын тұп-тұтас болып келіп, шеңбер төске қосылған. Алдыңғы жағы арыстан бейнесіне ұқсайды.

Аққасқа өте қабаған. Сіркесі су көтермейтін долы, ызалы. Сондықтан ауылға келгенде шынжырдан босамайды. Далаға алып шығып, аңның ізіне салғанша, жә қарасын көрсеткенше ұзын кендірден босамайды. Әйтпесе жолда кез келген иттерге да соқтыға береді.

Итке келгендегі жалпы әдеті: өзі барып таласпайды, бірақ ауылдың көп иті алдынан шығып, быжылдап үре беріп, айналасын қамай бергенде, яки біреуінің жұлып қашқан тісі тигенде құтырып кетеді. Ондайда топ иттің ішіндегі ең үлкен төбетті секіріп барып – құлақ шекеден алып, топ еткізіп соғып, жаншып-жаншып жібереді. Кісі айырмаса астына түскен итті өлтірмей шықпайды. Өзі жүрген жерде өзге иттің еркелігін көтермейді. Күзден бері Қасен ауылының екі-үш сақ төбетін өлтіріп салды. Қатты ашуланып, ашқарақтанып кеткенде, иесін де қауып жібереді. Күздігүні үй ішінде сойып жатқан қойдың етін жегізбей ұмтылғанда, Қасенді де бір-екі рет қолынан ала түсіп, қауып алған.

Күн ескіндіге жақындап қалды. Аққасқа ізбен жүріп келеді. Жерден бас алмайды, тоқтамайды. Аңшылар Қараадырдан бес-алты шақырымдай ұзап шықты. Қасқырдың бұл күнгі беті Тастықұдықтан да өтіп,

Ақсорандағы жылқыға қарай тартты. Ақсоранда екі қос жылқы жатыр еді. Айналасы – аласа белес, қалың тобылғылы үлкен шұбар еді. Соның ортасындағы жадағай жалғыз биік – Ақсоран. Қасқырдың осылай беттегенін білген соң, аңшылар ақылдасып тұрып, Аққасқаны шақырып, тоқтатып алды.

Мұның мойнына кендір тағылған соң, барлық жұрт аяндап Ақсорандағы қосқа тартты. Бүгін түнде сонда қонып, ертең ерте жылқышыларды жүйрік ат-айғырға мінгізіп алып, қалың топ болып қуыспақшы болды.

Екі қостың бірінде Қасен аулы мен барлық Қараадырдың да жылқысы бар еді.

Жігіттер сол өз қостарына келіп қонды. Қоста түні бойы тынымсыз қызулы, лаулаған әңгімелер болды. Мол асылған семіз ет қонаққа да, жылқышыларға да көңілді желіктің шарты еді. Құрмаштың өлімі де көп уақыт әңгіме болды.

Қасендер келісімен-ақ барлық жылқышы мәлім етті: өткен түнде көкшолақ жылқыға шауып, бір жабағыны жеп кетіпті.

Жалғыз өзі бір семіз жабағының жарты етіне жақынын жепті.

– Бұл не деген жалмауыз екенін білмейміз, әкеңнің... – деп, қос басшысы сөйлеп еді.

– Ол ұзаған жоқ. Ол болса, осы Ақсоранның айналасынан табылады.

– Соңғы уақытта қасқырдан тыныш едік. Осы жалғыз қасқыр кешеден келіп араласты. Ізі тайдың ізіндей. Өнеукүні де келіп, бір тай жеп кетіп еді.

– Іздегендеріңнің өзі – сол. Ел мен қосқа кезек тиеді. Бір кәпір сырқынды. Бәрін істеп жүрген – сол. Енді, әттең дүние, соны бір ғана қолға берсе-ау! – деп жабағысы желінген Бейсембай жылқышы кіжінді.

Жатарда Аққасқаға азын-аулақ құрт пен жылы-жұмсақ ет берілді. Жұрттың бәрі айнала үйіріліп, соны күтті.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Әңгімені мазмұнына қарай тарауларға бөліп, ат қойындар. Әр тарауға жоспар құрындар.
2. Қасқыр інін бұзудағы үлкендердің әрекетінен нені аңғаруға болады?
3. Ауылдан көрген жәбір-жапасына Көксерек қандай мінездер көрсетеді? Оның себебі не деп ойлайсындар?
4. Көксеректі өз ортасына, тағылыққа жақындатқан қандай себептер? Әңгіме мазмұнынан мысалдар келтіріп әңгімелендер.
5. Көксеректің ашынып, ызақорлана түсуінің себебі не? Мұнымен Құрмаш баланың өлімінің қандай байланысы бар?
6. Көксерек пен Аққасқаның айқасын суреттеп әңгімелендер. Аққасқаның жеңуі арқылы автор не айтқысы келеді?
7. Табиғаттағы тіршілік және қасқырлар жайында не білесіңдер? Осыған орай естіген, білгендерінді ортаға салып, әңгіме өткізіндер.

СЮЖЕТ

Сюжет – французша – «*sujet*» – «зат» деген мағынаны білдіреді. Эпикалық, лиро-эпикалық немесе драмалық шығармаларды алсақ, яғни оқиғаның неден басталуынан бастап, немен аяқталуына шейін, оқиғалардың бір-біріне байланысты және үзілмей дамып отыратындығын көреміз.

Қимыл, іс-әрекет, талас-тартыс үстінде әркімнің мінезі, наным-сенімдері, күйініш-сүйініштері айқындала және сол адамдардың қарым-қатынастарына жазушының қалай қарайтындығы сезіледі. Осылардың бәрін бір сөзбен айтқанда «**шығарманың сюжеті**» деп атайды.

СӘБИТ МҰҚАНОВ

(1900–1973)

Кеңес дәуіріндегі әдебиетіміздің ерен қайраткерлерінің бірі – Сәбит Мұқанов. Ол Солтүстік Қазақстан облысы, Преснов ауданында 1900 жылы дүниеге келіп, 1973 жылы 73 жасында өмірден өтеді.

Жеті жасында әкесі Мұқаннан, сегіз жасында анадан жетім қалған Сәбит Мұқанов, Мұстафа есімді ағасының тәрбиесінде болады.

Сәбит өз бетінше ұмтылып, ауыл молдасынан хат таниды да, ел арасына тараған ауыз әдебиеті үлгілерінен: «Зарқұм», «Сал-сал», «Жүсіп-Зылиқа», «Ләйлі–Мәжнүн», «Сейфіл–Мәлік», «Бадұғұл–Жамал», «Алпамыс», «Ер Тарғын» сияқты т.б. хисса – дастандарды құмарта оқып, 15 жасынан өзі де өлең шығара бастайды. Оған Абай, Абдулла Тоқай өлеңдері ерекше әсер етеді.

Ол 1918–1919 жылдары Омбы қаласындағы мұғалімдер дайындайтын курста оқиды. Соңыра, 1922–1926 жылдары Орынбордағы жұмысшылар бөлімінде, 1935 жылы Ленинград университетінде, оқып білімін одан әрі жетілдіре түседі.

Сәбит Мұқанов әдебиет әлеміне, алғаш «Көңілім», «Зарығу», «Жалшының зары», «Шығар күн», «Жұмаштың өлімі», «Жоқшылыққа» сияқты т.б. өлеңдерімен кіріп келеді де, ақын ретінде халық арасында кеңінен таныла бастайды. Ақын өзіне өзі күш-қуат тілеп, өлеңдерінде өзін жігерлендіре түседі. Мәселен, ол:

*Қой, сен бүйтіп қамықпа,
Ілгері ұмтыл, талап ет.*

*Шығуға айдай жарыққа
Қайраттанып бол өжет, –*

дей отырып, одан әрі:

*Менің өмірім күрестің нағыз іші,
Сыналатын заман бұл ердің күші.
Қазір маған қызықтың керегі жоқ,
Көңілдің күрес қана қуанышы, –*

дейді ақын.

Сәбит Мұқанов ХХ ғасырдың 20–30 жылдарында «Батырақ», «Сұлұшаш», «Ақ аю» сияқты т.б. поэмаларын жазып, нағыз талантты ақын екендігін жан-жақты таныта бастайды.

Сәбит Мұқанов, ХХ ғасыр қазақ прозасына аса үлкен үлес қосқан ерен таланттардың бірі. Ол көптеген романдардың авторы. Мәселен, ол алғаш 1928 жылы «Адасқандар» атты романын жазды. Бірақ, оқырмандар мен сыншы, зерттеуші ғалымдардың сын ескертулеріне орай, бұл романды қайта өңдеп, 1958 жылы «Мөлдір махаббат» деген атпен бастырып шығарады.

Жазушының «Теміртас», «Жұмбақ жалау», үш томдық «Өмір мектебі», «Есею жылдары» атты ғұмырнамалық трилогиясы, «Сырдария», «Балуан Шолақ», «Аққан жұлдыз» сияқты т.б. романдары мен «Ақбөпенің сыры», «Жарқын жолмен», «Ажардың ажалы», «Бақташының баласы» деген атты повестері, идеялық-көркемдігі жағы аса жоғары шығармалар қатарынан орын алады. Оның 1938 жылы жазған «Жұмбақ жалау» атты романы, 1948 жылы «Ботагөз» деген атпен қайта басылып шығады.

Сәбит Мұқанов аса таланты драматург ретінде, «Шоқан Уәлиханов», «Сәкен Сейфуллин» пьесаларын жазумен бірге, «Алыптың адымдары», «Туған жердің тыңында», «Адам атаның шоққысында» сияқты т.б. көркем очерктер де жазып, өзінің ерен қаламгер екендігін жан-жақты танытады.

Қорыта айтқанда, Сәбит Мұқанов қазақ әдебиетінің проза, поэзия, драматургия жанрлары мен қазақ әдеби

сынының дамуында да өнімді еңбек еткен, шын мәніндегі шынайы талант иелерінің бірегейі десек, ол артық айтқандық бола қоймасы анық.

САЯТШЫ ОРАЗ

(«Өмір мектебі» романынан үзінді)

Ол жылы мен алты жастамын. Өмір бойы жалшылықта жүрген әкем Мұқан, ауыр сырқаттан еңбекке жарамай, ұзатқан қызы Зәуренің аулына көшіп келді.

Сол жылы кездескен адамдардың ішінде, менің сәбилік есімде тоқалдыққа берілген апам да, ортадан жоғары дәулеті бар, апамнан жасы екі есе үлкен жездем де, басқалар да сақталмаған, тек қана сақталған жалғыз адам – саятшы Ораз.

Орта бойлы, кең жауырынды, түстек кеуделі, мұрнының екі жақ сайынан басқа бетін түгел жапқан ұзындығы кіндігіне түсетін қалың ақ сақалды, кішірек келген дөңістеу мұрынды, ойнақылау келген дөңгелек қара көзді, желкілдеген ұзын ақ қасты, кең маңдайлы, әжімсіз қызыл күрең кескінді, ықшам сыртқы киімдерін шалбарланып алатын, кең шалбарының балағын ішіне сала, қонышын тізеден ысыра етік киетін, беліне қазақша кісе буынатын, кісесінің төңірегінде: мылтықтың оғын, дәрісін, тазалайтын саймандарын салатын салпыншақтары көп, кішігірім жебінгідей оқшантайлы, сол жақ бүйірінде қынды ұзын кездігі салбырап жүретін, арқасынан асынған шиті мылтығы түспейтін адам...

Менің есімде бұл кісі соншама айқын сақталмас па еді, қайтер еді, егер сол қыста, біздің үйдің күн көруіне оның жәрдемі тимесе...

Осы жәрдем туралы аздап гәп шертейік.

Біз көшіп барған ауыл қыстауының ұзын тұрқы батыстан шығысқа қарай созылған биік дөңнің қырқа жотасында. Жотаның ұзындығы төрт-бес шақырымдай,

қапталының кендігі екі-үш шақырымдай. Осы жотаның батыс пен шығыс жағын және екі жақ қапталдығын жаба өскен қалың ну ағаш. Ағаштары түп-түгел қайың мен терек. Ауыл қалың ағашты қырқа жондағы арасында тұрады. Төбеде жауған қар болмаса, қысты күні қалың ағаштан бұл ауылға боран беттей алмайды. Қырқа жонның нақ биігінде сай бар, көктем кезінде бұл сайда аттың бауырлығынан келерлік су жатады да төңіректей қалың ағаш өскен ауыл осы сайды дөңгелене орналасқан.

Кейін танысқанымда білдім, жездем Сүлеймен орта дәулетті, бірақ сараң адам екен. Сондықтан ба, болмаса Оразбен бұрыннан көңілдестігі бар ма, – менің әкем бұл ауылға көшіп келгенде, қысқы үйін күйеу баласының қасынан емес, Ораз үйінің қасынан салыпты.

Шала-шарпы есімде: Ораз бен біздің үй, су жататын сайдың күнгеі жағындағы қалың ағаштың қойнауында, өзге үйлерден оғаштау отырды. Біздің үйде ол жылы, мал атаулыдан жалғыз-ақ сиыр болыпты. Оразда бір ат, бір сиырдан басқа мал жоқ еді деседі. Сондықтан оның да шымнан салынған үйі мен қамыспен қоршаған қорасы да, біздің шымнан салынған үй мен қамыстан салынған қорамыз да шап-шағын, кіп-кішкене. Біздің үйде: әкем, шешем, Бағила, Ұлтуған, мен – бес жан-быз; Ораздың үйінде: өзі, әйелі (атын ұмыттым), менен екі жас үлкен ұлы Мағаз, екі жас кіші қызы Жанкүміс – төрт жан бар.

Ораз, ең алдымен, мерген болды деседі және жалғыз оқты шитімен ғана атады екен. Бертініректе аспанда зырлап ұшып бара жатқан үйректі шитімен атып түсіргенін өзім де көзіммен көрдім. Ес біліп, қасына ерген кездерімде Ораздың атқан оғы тимегенін көрген емеспін. Өзгелер де: «Ораздың атқаны өмірде мүлт кеткен емес» деседі. Оның екі түрлі мергендігі елдің есінде ерекше сақталған.

Ораздың бір мергендігін былайша сипаттасады жұрт: тағы бір жазда, ел жайлауда отырғанда той болады. Тойға жиналған жұрт, көлдің жағасындағы көк майсаға отырып, алдарына табақ тартылған кезде, аспанның биігіне шығып ап, бір бозторғайды қуып жүрген тұрымтайды көреді. Тұрымтай бозторғайды әлденеше рет шалып, іле алмайды. Тұрымтай шалған сайын бозторғай биіктеп ұша береді.

Бозторғайды аяған жұрт «бұл бейшара неге төмен қарай ұмтылмайды, неге жоғарылай береді» десе, біреу «төмендесе-ақ қағып түспей ме тұрымтай, соны біліп жоғарылап барады» дейді. Аздан кейін бозторғайдың екпіні бәсеңдеп, тұрымтайдың екпіні күшейе бастағанын көреді жұрт. «Апыр-ай, енді шалады-ау, бейшараны!...» деп аяған жұрт шуласа бастаған кезде, жиынның арасынан мылтықтың даусы гүрс ете қалды. Сол кезде торғайды ілгелі жүрген биіктегі тұрымтай қан көбелек ойнап төмен қарай құлдырап құлайды.

Жұрт «не болды бұған?» деп танданса, тұрымтайды атып түсірген Ораз екен!...

Ораздың мергендігі осындай болса, құсбегілігі одан да бетер болған. Есін білгелі қыс бүркіт салудан, жаз қаршыға мен тұйғын салудан қол үзбеген. Алғыр құстардың ішінде ілуде біреуі ғана болмаса, бабын тауып қайыра алмайтыны – ителгі деседі. Ораз осы ителгіні де қайырып салған кісі.

– Менің малым көп, – деп қалжындайды екен Ораз.

– Қайдағы мал? – деп сұрағандарға:

– Көктің құсы, жердің аңы түгелімен менікі, олар барда мен аштан өлмеймін, көштен қалмаймын, – дейді екен.

Оның қайырып салатын құстарды ұстауына да қайран қалады жұрт. Аспанда ұшып бара жатқан қаршыға, бүркіт, немесе солар сияқты алғыр тағы құстардың ұшып бара жатқанын көрсе, Ораз күлімсіреп қарап тұрып: «Бара бер! Қонар жерінді білем. «Барам да алып қайтам» дейді екен. Расында да сөйтеді екен ол. Ұшып

кеткен құстың соңынан кете барады екен де, қайдан, қалай ұстайтынын кім білсін, біраз уақытта алып қайтады екен. Қай құстың алғыр боларын, қайсысының алғыр емесін көкте ұшып бара жатқанда айырып, жақсысын ғана қуып, жаманына әуре болмайды екен. Сол сөзі рас па, немесе ұстаған құстың бабын таба біле ме, Ораз ұстаған құстың бәрі де алғыр болады екен.

Жазы-қысы құс салатын Ораз, әр күні қоржынын толтыра аң әкелмей қоймайды екен. Соның бәрін өз пайдасына жұмсаса, оның байып кетуі мүмкін ғой. Бірақ, Ораз өйтпейді. Оның қанжығасы қанды екенін білетін жұрт, аң мен құсқа мылтықпен шықсын, қайырған құсымен шықсын, қасына топталып ереді екен. Ораз атқанын, я ілдірген аңдарын соларға үлестіріп, өзі үйіне бірер күнге азық әкеледі екен.

Ораз қыстыгүні күзен, тышқан, түлкі, қасқыр сияқты аңдарды да көп аулаған. Бірақ солардың да терісін сатып пайда қылмай, кім көрінгенге сауғаға бере берген.

Өмірін табиғаттың арасында аңшылықпен кешірген Ораз, аса жарқын мінезді, ұрыс-талас дейтінді білмейтін, өзі ешкімге соқтықпайтын, өзіне ешкім соқтықпайтын, кісіге телмірмейтін, сұраған адамның қолын қақпайтын, үлкенмен де, кішімен де құрдас, ойыншы, әзілқой, қалжыңшыл, аса жайдары мінезді адам болды.

Оның аса дос көретін тобы – балалар болушы еді. Жазда да, қыста да аңға шықса, қасында балалар қаптап жүретін. Сауғасын ол балалардан да аямай, күндік олжасын үлестіріп беретін, бүгін құрқалған баланы ертең риза қылатын.

Әлі күнге есімде: Ораздың ерте аңға шығуын білетін балалар, таңертең оның үйінің маңайына жиналады. Оразда жалғыз-ақ ат болды дедім ғой. Қардың жұқа және жұмсақ кезінде ғана ол аңға атпен шығады да, қар қалындаған кезде жаяу шығады. Жасы сол кезде алпыстарды орталаған Ораздың денесі тіп-тік, жүрісі шапшаң. Ол ит терісінен істеген үлкен қолғабын оң қолына киеді де, томағалы бүркітін жұдырығына қондырып:

– Ал, кәне, жүріңдер, балалар! – деп жөнеле береді. Қаптаған бала Ораздың соңынан ере тартады...

«Сағындық жалы» аталатын жотадағы ағаштан біз шығып кетеміз. Бұл жотаның оң жақ қабырғасын ала жарыса біткен «Сәдір шоқы» дейтін бір жал бар, сол жақында жарыса біткен «Елтін» дейтін жал бар. Осы жолдардың арасындағы сайлардың әр жеріне өзектене талдар, шіліктер өседі.

– Ал, балалар, – дейді Ораз, сайға түсе бере, – мен талдың ығына отырайын, сендер жел жағына шығыңдар да ішіндегі анды бері қарай айдандар. Балалар: «Айдағанға көне ме ол, ата», – десе:

– Неге көнбейді? – дейді Ораз. – Айғайдан қашпайтын аң бола ма, ар жағынан дыбыс шықса, бері қарай өздері де жөнкіді.

Ораз жұмсаған жаққа балалар жүгіріп кетеді де, шуласа кеп жыныстың ішіне кіреді. Талдардың не шіліктердің арасындағы бар аң қоян ғана ма, болмаса ең қорқағы солар ғана ма, әдетте шудан үркіп ағаштан шыға қашатын қоян болады. Ораз ол кезде, бүркіттің томағасын алып әзірленіп отырады. Аң аулап дағдыланып қалған бүркіт, бұл кезде қанатын қомдаңқырап, жан-жағына қылқылдап қарайды да, қашып шыққан қоянды көргенде, бірер рет шаңқылдап шақырып жіберіп, талпына бастайды. Сол кезде Ораз бүркітін ұшырады.

Шарықтап биікке шығып, төмен сорғалай аң алу – бүркіттің ата дағдысы. Сол дағдысымен ол қашып бара жатқан қоянға тұра ұмтылмай, әуелі бойын жазып, биіктеп алады да, содан кейін, қоян қашып бара жатқан жаққа қарай құлдырай кеп құйылады.

Бүркіт атаулының бәрі сондай ма, немесе Ораздың баулыған бүркіті сондай ма, иесі жүгіріп жеткенше ұстаған қоянын тірі қалпында басады да отырады.

Жасының қартандығына қарамай, Ораз сол кезде балалардан жүйрік.

Балалар қарға батпайды, ол батады... Егер қар тіпті қалың боп жүгіруге мұрша бермесе, Ораз аяғына шаңғы

киіп алады. Шаңғы кигенде ол «Шапқан атқа қатарла-сам» деп серпеді. Атпен жарыса ала ма, жоқ па арасы бізге мәлімсіз. Бірақ шаңғы кигенде ол қардың бетінде аққан жұлдыздай зымырайды...

Сол кезде оның былай да күрең кескіні тіпті күрең тартады.

Шешем сол қыста орыс поселкелерінен тон алып тікті. Жәрдемшісі – ер жетіп қалған қызы Бағила ғана. Оның оң қолы отқа күйгеннен тырысып, іске жарағысыз боп кеткен. Ол ине сабақтап беруден басқаға жарамай-ды. Тонды шешем тебен инемен, жуан кендірмен өзі ғана тігеді.

Неге екенін кім білсін, ол тіккен тонның ақысына біздің үйдің алатыны картоп қана. Осы картоптан басқа адал ас жоқ.

Сондай таршылықта тұрған күндерде, бір күні таңертең Ораз келді де әкемнің көңілін сұрап отырып:

– Ау, Мұқан! – дейді, үй ішінің хал-жайын көргеннен кейін. – Шарифатта айтады екен, «ең ауыр ақы – көрші ақысы» деп. Маған биыл көрші қондың қой сен. Бәрібір «иттің құлы итақайға» үлестіріп жатқан дүние. Сен оны намыс көрме, мен оны борыш көрмейін, биыл қыс мылтықтың қарауылына, бүркіттің тұяғына ілінген олжаға екеуміз ортақ болайық.

Осы кеңестен кейін біздің екі үйдің дастарқаны қосы-лып кетті. Ораз үйінің қоян етінен пісіретін бәлішіне біздің үй де ортақ болды. Бірақ бұл бәлішті екі үй кезектесіп бір күні Ораздікі, бір күні біздікі пісіреді. үлкендігіне кісінің құлашы әрең жетерліктей зор бәліштің ішіне қоянның етіне араласа картоп та салына-ды. Молдығы ма, берекелігі ме, – бір бәліш екі үйдің жанын лық тойғызады. Әуелі олар бәлішті айнала оты-рып қасықпен ішіндегі тұздықты етін соғып алады да, содан кейін сыртқы қабыршағымен шай ішеді...

Аурулы Мұқанның көңілін аулағысы келе ме, немесе кеңесқор адам ба, – асқа тойғаннан кейін Ораз әңгімені соғады кеп.

Оның бар әңгімесі аңшылық туралы ғана. Бұл әңгіме әлденеше күндерге созылады және бір әңгімеге бір әңгіме жанаспай, тыңнан басталып жатады.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Жоғарыдағы шағын үзіндіні оқып, ауызша мазмұндандар.
2. Қазақтың құсбегілері туралы не білесіңдер?
3. Бұл шығармадан суреттеулердің қандай түрлерін байқадыңдар? Оларды мәтіннен тауып оқып беріңдер.
4. «Аңшылық» тақырыбына шығарма жазыңдар.

ЕСІЛ БОЙЫНДА

(«Өмір мектебі» романының екінші кітабынан үзінді)

Есіл!...

Шілденің шымырқанған сарша-тамыз кезінде Есіл өлкесі адамның көзіне күндік жерден шалынады. Күн сәскеден жоғары көтеріле, сумандай аққан мөлдір толқынды сағым Есілдің алабына сыймай, қазанда қайнаған сүттей аппақ күміс көбігін кең кемерден көпіршіте төгеді. Төгілген сағымның толқыны тулап, шиыршықталып аспанға шапшиды. Шапшыған толқынды сағым сай-салаларды өрлеп, қанатын кең жаяды. Сол кезде сағымға көзің түссе, Есілдің көктемдегі асау тасқыны қайтадан көтеріліп, теңіздей топаны кең өлкесін бөлеуге бет алған екен деп ойлайсың.

Сағым солай көтеріліп толқыған кезде, мұнартып алыстан көгілдірлене көрінген Есілдің тоғайы сағым бетіне сендей қалқып шыға келеді. Желпінген тоғайдың түсі көз тоқтатпай, біресе көк, біресе жасыл, біресе ақ сықылданып бояуы қас пен қабақтың арасында әлденеше құлпырып, сағымның суына шомылып, денесіне шаң жолатпай түрленген сайын, тоғай жарқырай түседі.

Көктемде кең жайылған тасқыннан еркін сусындаған

Есіл өлкесінің жібектей жұмсақ, жұпардай иісті қалың шалғыны аттың омырауын тіреп, бауырынан келеді. Бой жеткен шалғын сұлудай сыланады, сылана жайқалған шалғынның бетінде шешек атқан гүлдер тотының қанатындай толықсып құбылады. Қанша қадалсаң да құбылған бояуды көзің түстей алмайды.

Шілдеде Есіл өлкесінің желі баяу еседі. Жылдың өзге мезгілдеріне жортуылын жиілететін жел, піскен өсімдіктің жемісін төгермін деп аяғандай, жұлқылап-желпіп мазаламайды. Бірақ шалғын онымен тыныш тұрмайды. Үстінен толқыған сағымның болар-болмас салмағын ауырлағандай, не оның толқуына еліктегендей, шалғын да желсіз тыныш күнде өзінен-өзі теңселіп шайқалады. Шайқалған шалғынның бетіндегі гүл бағы да тербеліп, көзіңе күн шашырап шығып келе жатқан мезгілдегі көл бетінің күн сәулесі шалған әлсіз толқынын елестетеді. Шайқалған шалғын басын иіп, белін бүкірейте теңселгенде, жығылған жамбасынан тұрмас деп ойлайсың, кәмшат құндызының қылшығы тәрізденіп, сынып барып, қайтадан тіріліп жазылып жүре береді.

Толқындай теңселген шалғынның ішіне кірсең, оның гүлге бөлеген тереңіне сүңгігің келеді, жұпар иісті жасыл жібегін жастанып та, жамылып та жаныңды жайландыра жатқың келеді. Жайқалған жасыл шалғынды жапырып жүре беруге аяғандай, не жаныңды жайландырғың келгендей, бір тұста сен жасыл жібекке бөлене сұлай кетесің. Сенің дененді жасыл шалғынның толқыны толқып кеп, екі жағынан жаба бүркейді. Сен бір мөп-мөлдір жасыл суға сүңгігендей әсер аласың!..

...Бір кезде, жасыл толқынға сүңгіп құмарың қанып, енді тыныстайын дегендей, қимылсыз жата қойсаң шалғынның түбінде ақ меруерттей жалтылдаған, көлемі бөдененің жұмыртқасындай бір домалақ заттарды күресің. Бұл не? Жұмыртқа дейін десең, тым жиі, шалғынның түбінде сыңсып сыймайды!.. Бұл ма? Бұл – жидек!

Желге, күнге көрінбей, жасыл шалғынның жібек құндағына бөленіп өскен Есіл өлкесіндегі жидектің түсі піспеген тәрізді аппақ көрінеді... Егер соның біреуін сабағынан үзіп алып, мұрнына тақасаң, жаныңа жайлы бір тамаша иісті сезесің. Иісіне құмарта тұра пісуіне күдіктеніп, аузыңа салудан бұрын бармақтарыңмен деменкіреп көрсең, балбыраған жұмсақ жидек балдай ери бастайды... «ә, піскен екен!» – деген оймен аузыңа салып, тандайыңа баса сорсаң, тәттілігі тіліңді үйіре жәнеледі!.. Шіркін, содан да тәтті жеміс бола ма екен!..

Есіл шалғынының арасынан өсетін жеміс-жидек қана емес. Онда үркер жұлдызындай шоқталып, қызыл жақұттай жарқыраған бүлдірген де өседі. Уыз қымыз татыған ол жемісті бүрінен ағытып алып, алақаныңды толтыра асап жіберсең, қандай шөлің болса да қана қояды.

Жеміс – адамға жеңсік. Оған өзің тойсаң да, көзің тоймайды. Сен оның бірінен соң біріне құмартасың. Бүлдіргені мен жидегіне жеңсік құмарыңды қандырған сен шалғынның мөп-мөлдір жасыл толқынынан тұрып сілкінесің де, мұнартып тұрған тоғайға тартасың.

Тоғай да бұл кезде кемеліне келіп толықсып тұрады. Дәудей дөңкиген кәрі үйеңкісі, күміс қабықты қайыңы, қалайы қабықты терегі, мыс қабықты мойылы, теңселген талы, ши борбай шілігі, шымшымпаз шеңгелі, кірпі түкті тікені мен доланасы, торы тобылғысы аралас өскен тоғай теп-тегіс жасыл желек киіп, жапырақтары желбіреп, өзінен-өзі сыңғырлап күй тартқандай боп тұрады. Шиенің шөптен азғана биік бұтақтарына көзінді салсаң, үстіне қып-қызыл шұға жапқан сықылданады. Мойылға қарасаң, ботаның көзіндей мөлдіреп, бұтақтың басына сыймай сыңсып тұрған қарақат.

Шіркін, қарақат, тәтті де, сұлу да жеміс-ау!..

Жібек шалғында, жыныс тоғайлы табиғаттың бұл байлығына көзің тойған кезде оның иесін іздейсің. Ол – әрине, Есіл!

Сен Есілді іздейсің де, көпке шейін ұшырата алмайсың. Бұл кезде Есіл сабасына сарқылып, ағар арнасымен моп-момақан боп жылжиды да жатады... Сол түріне қарағанда, егер тасыған кездерін көрмесең, оның сонша кең өлкені сусындатқан, денесіне әл, бетіне нәр берген өзен екеніне сенбейсің.

Есіл ағысының жасырын күшін сен суына сүңгігенде ғана көресің. Моп-момақан боп, тұнып тұрған сияқтанып, оның суы тізеңнен аспай-ақ сені қабықтай қалқытып ала жәнеледі. Сен малтымпаз болмасаң, суға кеттім деп үрейленесің. Бірақ «жанды» аталатын Есілдің суында, тек аяғың мен қолыңды қимылдата білсең болғаны. Көтеріп ала жәнеледі!..

Тәттілігі қандай сол судың!.. Салқындығы қандай!.. Мөлдірлігі қандай!..

Есіл өлкесінің көркемдігі көзінді сонша қызықтырса, сонша хош иісі мұрныңды қытықтаса, құлағыңды қытықтайтын тамаша хорын қайтерсің!.. Ол хорға сұңқылдап аққу, қаңқылдап қаз, шаңқылдап шағала, безектеп қызғыш, барылдап үйрек, сайрап бұлбұл, шықылықтап сауысқан, қарқылдап қарға, шырылдап шегіртке дегендей... жан-жануардың бәрі қосылады... «Бұл ән-күйге мен қалай қосылмаймын!» дегендей, сезімі өлік біреу болмаса, мына хорды естіген адам қалай желікпес... Қалай ән шырқамас!..

Осы хорға менің де қосылғым кеп, көңілім желіккенмен, бір тарантасқа мініп қасымда келе жатқан қазының Мырзатайынан қымсынам. Бес болыс Керей-Уақтың ең ірі әншісі танылған ол кісінің жасы сол кезде елу-алпыс шамасында. Орталау толық денелі, қаба қара сақалды, жуан мойынды ол – жасы жер ортасынан ауғанмен, баладай жеңіл мінезді, кім көрінгенмен құрдас бола кететін ойыншы, қуқылшыл адам. Оған өмір бойы бар біткен байлық – жарықшақсыз дауыс біткен өңеші ғана, әйтпесе шаруа жағынан «жалғыз атты жалаңқайыңның» өзі. Сонда да ол – елге әдемі қоңыр әнімен,

ойнақы мінезімен өте сүйкімді боп күн кешкен кісі.

Маған ол осы таяуда баяндап отырған Кегерін қаласында бірінші рет кездесті. Оған дейін естігенім көп еді де, көргенім жоқ еді...

Мырзатайдың біраз әнін мен Кегерінде – қонақ болған үйде естігем. Одан аттана байқасам, естігендерім «жүзден бір» ғана екен, әнге ол кісіге «тең жоқ» екен және сені «айтыңыз» деп жалындырмай «бала, мына бір әнге қалай қарайсың?» деп тың бір әнді өзі бастап кетеді екен...

Одан кейін – тағы тың ән... одан кейін тағы бірі!.. Сөйтіп, әнге ән жалғаса береді де, алыстан ағып кеп, алысқа ағып кетіп жатқан Есілдің суындай таусылмайды, ұшы-қиырын көрсетпейді!.. Майда қоңыр оның әнін биіктетіп көтеруге де, бұралтып ырғақтауға да, құбылтып нақыштауға да еркін жетеді.

Әндеріне ат қойып, айдар таға айтқанда, «мынау пәлен әншінің пәлен әні» деп, мен бұрын естімеген әлдекімдерді атап кетеді. Біресе ол:

*Сұрасаң менің атым Құлтума-ды,
Алтайдан Құлтумадай ұл тумады! –*

деп бастап, Атбасардың күнгеі жағындағы «Өр Алтайға» кетіп қалады. Енді бір әнінде:

*Атандым Ғазиз ақын бала жастан,
Әнші жоқ Қараөткелде менен асқан, –*

деп, Ақмолаға барады. Енді бір әнінде:

*Сұрасаң руымды Қаракесек,
Досым аз, дұшпаным көп қылған өсек, –*

деп, Қарқаралыға барады. Бір әнінде одан ойысып, Баян тауын төңіректеп, Жаяу Мұсамен жолдас болып кетеді. Одан ойысып:

*Ертістің арғы жағы Арганаты,
Домбыра бозбаланың қолқанаты, –*

деп, Кереку (Павлодар) маңайындағы Естайға барады, содан Омбының, Қызылжардың әншілерін түгендеп, Қостанайдағы Басығараның Қанапиясына жетіп бір тыныстайды. Сонда шамалап байқасаң, Мырзатайды өз аулына отырғызғанда, әр тармақпен келетін әндердің радиусы – бес-алты жүз шақырым!..

– Ал, Мырзеке, – деймін мен, оның әндерін тыңдап отырып, – мынау Есіл өлкесі ғажап жер екен қой, осыған арналған ән бар ма тегі?

– Е, бар, – дейді ол іркілмей, – «Есіл тасып барады» деген әнді естігенің бар ма?

– Жоқ.

– Ойбай, міне жерде жүр екенсің қой, оны естімей, – дейді Мырзатай күліп. – Ол – өте жақсы ән.

– Айтыңызшы, онда.

– Әуелі, әннің шыққан тарихын айтайын, содан кейін әнді, жарай ма?

– Жарайды, – деймін мен. Олай дейтінім, бұл әннің ғана емес, Мырзатай көп әндердің шыққан тарихын біледі және тарихтары тыңдаушыға әннен кем қызық болмайды, өйткені көп әннің тарихы – кейде драма, кейде комедия, кейде трагедия боп жататын пьесалардың сюжеті.

Мырзатайдың айтуынша, «Есіл тасып барады» әнінің тарихы былай: елге ең алғаш штат шыққанда (1868 жылдың қазақ елін билеу заңы), Керей атаулы елге Байтүменов Бекберді деген болыс болады. Ол Қызылжардың малын бағатын жатақтың баласы екен. Жаңа заңды іске асырғалы шыққан бала – Шодыр деген ояз, Бекбердіні қасына тілмаш етіп алады. Заң бойынша, орыс тілін білетін кісі ғана болыс болуға тиісті. Ондай адам қазақ даласынан табылмайды да жұрттың «қалауымен» орысшаға жетік Бекберді болыс сайланады. Оның ар жағы белгілі. Ақылды Бекберді аз уақытта елді де иіріп жусатады, байып та алады, әлденеше әйел де алады...

Оның бір әйелінен Ұлпа дейтін қыз туып, аса көрікті боп өседі. Осы қызға Шүректің Мұратбегі дейтін жігіт

ғашық болады. Бекберді оны кедейсініп менсінбейді, басқа жердегі бір байдың баласына бермек болады... Көктемде ұзатпақ болады. Сүйіскен екі жастың ендігі амалы – түн жамылып қашу. Екеуі осыған уәделеседі. Олардың ауылдары Есілдің екі бетінде екен.

Уәделі түнде Мұратбек Есілден өтіп бара жатса, құлақтанып тұрған Бекбердінің жігіттері тұра қуады, аты жүйрік Мұратбек жеткізбей кетеді...

Сол күні қарлы жаңбыр жауған екен. Ұлпа уәделі жерге келсе, аттың ізі бар да, жігіт пен ат жоқ!.. Кешігіңкіреп келген Ұлпа Мұратбек өкпелеп кеткен деп ойлайды. Сол кезде Есіл тасып кетеді, ендеше, егер Мұратбек өкпелеп аулына кетсе, тасыған Есіл сабасына түскенше орала алмайды, ол ұзақ уақыт, оған дейін қыз ұзатылып кетеді...

Басына сондай қайғы түскен қыз «Есіл тасып барады» әнін және Мұратбекке арналған өлеңін шығарады.

– Қане, соны айтыңыз! – деймін мен Мырзатайға.

– Айтайын, – дейді ол, – Әні де, өлеңі де дәл, өйткені ұзатылып кеткен сол қыздың келіншек күнінде өзінен үйренген ем.

– Айтыңыз!..

Ән «шу» дегеннен шырқап биік басталады да, аяғы қоңырлайды. Өлеңдері:

*Есіл тасып барады жардан асып,
Қар жауады жаңбырмен араласып...
Ауылының тұсында ақша шатыр,
Ашуланып кетті де, біздің батыр.
Шошып тұрып орнымнан, іздеп келсем,
Әсем басқан сал-қоңыр ізі жатыр.*

*Топырақтан жаралған қайран дене,
Жаны бірге, тән басқа болды неге!
Қатты өкпелеп шынымен кетті ме деп,
Бір тимеді кірпігім кірпігіме.*

*Өзің атың – Мұратбек, әкең – Шүрек,
Сені қос деп құдайдан қылдым тілек.*

*Осылайша екеуміз болғаннан соң,
Бір жаралса қайтеді қолқа-жүрек!..*

- Қалай, бала, ұнай ма? – деді Мырзатай.
- Ұнайды. Әсіресе – өлеңі.
- Әні ше?
- Әні де жақсы. Бірақ өлеңі тіпті жақсы екен.
- Несімен жақсы?
- Үш жақтан: бірінші, қазақ әндерінің көбінің де сөзінде өрбіген белгілі бір оқиға болмайды, мына әннің сөзінде өрбіген оқиға бар.
- Ол рас. Екінші?
- Біздің әндердің сөзі:

*Базардан алып келген жезді құман,
Пәлеге ұшырайды сөзді қуған.
Бал шайнап, шекер жұтқан, беу, қарағым,
Көзіңнен айналайын жаудыраған, –*

деген сияқты, әр пікірден құралған қойыртпақ болады, мына әннің сөздері бір пікірді айтуға арналған жинақ, ықшам екен.

– О да дұрысқа келеді, – деді Мырзатай аз ойла-
нып, – үшінші?

Біздің ғашықтық туралы өлеңдеріміздің көбін жігіт қызға шығарады да, қыздың жігітке шығарған өлеңі өте сирек кездеседі ғой, мынау ән мен өлең сондай сиректің бірі екен.

– Рас екен-ау! – дейді Мырзатай тағы да аз ойла-
нып, – себебі не екен осының?

– Халқымыздың тұрмысына байланысты ғой деймін. Мен орыс арасында көп жүрген жігітпін. Орыс қыздарының жігітке шығарған ән мен өлеңдері толып жатыр...

– Ендеше, – дейді Мырзатай қуанып, – қазақ қыздарының сүйгеніне арнап ән мен өлең шығаруы көбейеді екен ғой?

- Әрине, сөйтеді.
 - Есілдей тасиды екен қой олар?
 - Әрине, тасиды.
 - Сол дұрыс! – дейді Мырзатай салмақты кескінмен, – Әйелге жас күннен жаным ашып өскен кісімін, маған осынысы керек!..
 - Ендеше, тағы да басыңызшы, «Есіл тасып барадыға».
 - Басайын, – деп, Мырзатай көтеріңкі еңсемен шырқай жөнелді.
- «Есіл тасып барады жардан асып...»*

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Есіл өңірінің табиғатын таныту үшін жазушы табиғаттың қандай құбылыстары мен көріністерін суреттейді?
2. Мәтінде есімдері елге белгілі қандай халық композиторлары аталады.
3. «Есіл бойында» үзіндісінің Жүсіпбек Аймауытовтың «Әнші» әңгімесімен және Ілияс Жансүгіровтің осы аттас өлеңімен қандай ұштастығы бар?
4. Халық әншілері мен композиторлары туралы жазылған қандай шығармаларды білесіндер?
5. Мұғалімнің көмегімен әңгіменің стильдік ерекшелігін талдаңдар.

Қосымша оқып, пікір алысуға: «Менің мектептерім» ғұмырнамалық шығармасынан «Ақан сері» әңгімесі.

СТИЛЬ – жазушының өмір шындығын танып-білу, сезіну қабілетін, бейнелеу шеберлігін, өзіндік суреткерлік тұлға-бітімін танытатын даралық өзгешелігі. Бір сөзбен айтқанда қаламгердің жазу мәнері, қолтаңбасы.

Қолтаңба, жазу мәнері, яғни стиль – тек аса талантты жазушыларға ғана тән сипат.

ҒАБИТ МҮСІРЕПОВ

(1902–1985)

XX ғасыр қазақ әдебиетінің даму тарихында, сөз зергері аталған, академик – жазушымыз – Ғабит Махмұтұлы Мүсірепов. Ол 1902 жылдың 22 наурызында Солтүстік Қазақстан облысы, қазіргі Жамбыл ауданына қарасты «Жана жол» елді мекенде туылған.

Алғаш ауылда сауат ашқан ол, 14 жасында Серғали деген нағашысының көмегімен, 1917 жылы Қостанай уездіне қарасты «Обаған» деген елді мекендегі екі сыныпты орыс мектебінде оқыды. Онда, белгілі ақын Бекет Өтетілеуов деген мұғалімнен дәріс алып, әдебиетке деген құштарлығы ерте ояна бастайды.

Ол мектепті бітіргеннен соң, Пресногорьковтегі жоғарғы бастауыш училищесіне түсіп, жеті жылдық көлеміндегі білім бұлағынан нәр алады.

Онан соң, 1923 жылы Орынбор қаласындағы жұмысшы бөліміне оқуға түсіп, онда орыс және әлем әдебиетінің озық үлгілерімен танысады.

1926 жылы Омбы қаласындағы Ауыл шаруашылығы академиясында оқып жүріп, алғаш рет «Тулаған толқында» атты хикаясын жазады.

Ол 1928–1938 жылдары баспасөздерде жұмыс істесе, 1938–1955 жылдары бірінғай жазушылықпен шұғылданады.

Ол 1956–1966 жылдары «Ара» («Шмель») атты сатиралық журналдың бас редакторы болса, 1966 жылдан өмірінің соңғы сәттеріне дейін өнімді қалам тебіrentіп қазақ прозасы мен драматургиясының дамуына субелі үлес қосады.

Ғабит Мүсіреповтің әдебиетке деген ерекше зейінін байқаған нағашысы, оның Пресногорьковтағы бастауыш училищесіне барып оқуына көмектеседі. Онда болашақ жазушы А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов, Н.В. Гоголь, М. Горький, Джек Лондон сияқты т.б. ұлы тұлғалардың шығармаларымен танысып, әдебиетке қызығуы арта бастайды.

Сөйтіп, болашақ қаламгер – проза, драматургия, аударма салаларында өндіре еңбек етіп, XX ғасыр қазақ әдебиетінің дамуына аса мол үлес қосып, қазақ прозасының шынайы шеберіне айналады.

Ғабит Мүсірепов – әңгіме жанрының шын шебері ретінде ерекше бағаланған ұлы суреткер. Оның «Көк үйдегі көршілер», «Күсен», «Бір адым кейін, екі адым ілгері», «Қос шалқар», «Көк үйдегі көршілер», «Алғашқы адымдар», «Шұғыла», «Талпақ танау» сияқты т.б. шығармаларын, аса тамаша көркем туындылары деуге болады. «Қазақ солдаты», «Оянған өлке» романдары да жазушының қаламынан өмірге келген аса тартымды көркем туындылар.

Оның қаламынан өмірге келген очерк, әңгіме, новелла, мақалаларымен бірге, қазақ драматургиясының алтын қорына қосылған «Қыз Жібек», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Ақан сері – Ақтоқты», «Амангелді» атты пьесалары, қазақ әдебиеті тарихында ерен орын иелейді. Ол – Ана туралы новелла жазудың шынайы шебері.

Ғ. Мүсірепов 1950–1960 жылдары «Автобиографиялық әңгіме», «Өмір жорығы», «Сөз жоқ, соның іздері», «Айгүл қойшының бір күні», «Қаз қалпы», «Италия сапарынан» сияқты т.б. әңгімелерімен бірге, Сәкен Сейфуллин жайлы «Кездеспей кеткен бір бейне» атты прозалық поэмасын жазды.

Қорыта айтқанда, XX ғасыр қазақ прозасы мен драматургиясын биікке көтеріп, аударма саласында да еселі еңбек еткен Ғабит Мүсірепов, көркем әдебиеттің нағыз шеберіне, ана тілінің ерен жүйрігі, не жұпар иісі аңқыған нағыз сөз зергері дәрежесіне көтерілді.

Амал не?... Осындай ұлы тұлға, кемеңгер суреткер, 1985 жылы 83 жасында, Алматы қаласында өмірден өтті. Бірақ ол, өзінің кең тынысты кемел көркем шығармаларымен, XX ғасыр қазақ әдебиеті тарихының төрінен бекем орын иеледі.

Сөйтіп ол, қазақ әдебиетінің даму тарихында сұңғыла суреткер дәрежесіне көтеріліп, қара сөздің хас шеберіне айналды. Сондықтан да ол, тұғыры биік тұлға, шын мәніндегі сөз зергері ретінде халқымыз арасында мәңгі жасай бермек.

АНАНЫҢ АНАСЫ

(Әңгіме)

Әйтілес аппақ, ақ қарбас, соқыр қарт етектей сақалын балуан бармақтарымен салалай тарап отыр еді. Күмістен құйғандай тұп-тұтас ақ сақалы кеудесін жауып:

– Оқындар шулап! Ақ-қ, тфу!.. – деп есіктен асыра түкіріп жібергенде, босағада отырған балалар селк етіп:

– Ағузе... Бесмелла, рәсіре... рәсіри... рәтүрк... рәрирә!.. – деп қоя берер едік...

... Жалпақ жаз. Сай-салада сағым ойнаған саршаның тамызы. Саясыз жайлаудың жан-жануары көлге тығылып қана сая табады. Күннің көзінің өзі де күн ұзын көлге шомылып жанын сақтайтындай... Шалқыған шаңқай түс кезінде адамның көлеңкесі де саялауға жер таппай бауырыңа кіріп кетеді. Жалғыз-ақ жүні түспеген көпей тайыншаға ұқсап, қойшы-малшылар ғана жалба-жұлба тері тон мен жабағы күпісін тастай алмайды. Қойшылардың өздері күнге күйіп құрысып, кішірейіп, күпілері ғана өсіп бара жатқан сияқтанады. Самайынан сағал-сағал тері шұбырған тезекші әйелдер ғана алты қырдың астынан тезегін арқалап, әрең қалтандап келе жатады.

Біз көгендеген қозыға ұқсап, мұрынды тарта түсіп, Әйтілес үйінде надан молдадан надандық оқып отырамыз. Келешекте құлдықтан бас тартпай, «оң жағына

ұрса, сол жағынды тосатын» кеше адамдар әзірленіп жатырмыз...

Ертемен төрт бұрышы жемірілген ескі тоқым сияқты «Иман шартымды» қолтығыма қыстырып, сабаққа келсем, балалар жиналмаған екен. Іркіт сабасында іркілдеген молда мен саудагер Рамазанға соқыр Әйтілес ескі күндердің әңгімесін шертіп отыр. Тот басқан әңгімені жанып-жанып жаңартып, жалт-жұлт еткізеді. Көзден айырылған соң, барлық жарықты көңілі мен құлағына жинаған қарт, ескі күндерді тымақтай бұлғап, төңкеріп-төңкеріп алады:

– Аттың құлағында ойнайтын жас кезіміз... Сексеннің екісінде ме екен, үшінде ме екен, сол кезде Жанай балуан, қайраты қайтса да, болат жүрегі мойымаған кезі еді... Даусы санқылдап шаңырақта ойнар еді. О кісі сөйлегенде іргеде ғана отырып ойымызға тоқи берер едік...

Сол кісі айтады-ау:

– Баяғыда бала кезімізде Жалпақ балуанға еріп, Ергенектінің елін шабуға аттандық, – дейді. – Жалпақ балуан Бала бидің батыры екен, бір күні Бала би шақырып алып:

– Уа, Жалпақ! Ергенекті елімізді екі рет шапты. Бірінде мен тоналдым, бірінде сен тоналып едің: мен малымды бердім, сен жаныңды бердің. Жаныңды берген емей немене, қырық жетіні қырқа матап беріп отырған қалыңдығыңды бергенсің!.. Білетін бе едің? – дейді.

– Ол кезде сен жас едің, дұшпаннан кек алу былай тұрсын, жауға өзің кездесіп қалып, астыңдағы тайынды беріп, әрең құтылған болатынсың... Қазір сен Жалпақ балуан атандың, ол кекті қалай ұмытып жүрсің?.. – деді.

Ол кезде өзгеге шыдаса да, намысқа шыдаған ба, Жалпақ балуан ұшып тұра келіп:

– Би, маңдайда бір қара таңбам бар екенін білмей жүр екенмін: қалыңдық сенікі емес, басқанікі деуші еді. Астымнан атымды алғанда алты-ақ жаста едім... Жеңсем

жауды алам, жеңілсем жауда қалам, аттандым сәрсенбінің сәтінде! – дейді де, жүре береді Жалпақ балуан...

– Тоқта, батыр! – деп Бала би тоқтатыпты да былай депті:

– Баруын барасың, елін де шабарсың. Бірақ қатын боп қалған қалыңдықтың қызығына түсіп кетпей, жер қайысқан қалың жылқыға да көзінді саларсың, – дейді.

...Сонымен сақадай сайланған қырық жігіт маңдайды батысқа қойып, түскейді үзеңгіге ала тартып жөнелдік, – дейді. Жалпақ жауырыны қақпақтай, жұдырығы тоқпақтай, сыртынан қарағанда құйған пештей болып, оқ бойы алдымызда отырады; астында сар қасқа аты бар, шекіп тастап, оқтаудай ойнап, киіктей орғып келеді. Бәкен жортқан ат өмірде үзеңгілесе алмайды... Алты қонып жетінші асқан күні, қоңыр інір кезі еді:

– Осы бір тегін адам болмаған шығар... Түнейік осы молаға, – деп Жалпақ балуан атынан секіріп түсе қалады, – дейді...

– Түстік... Айналасы алпыс қадам, үлкен қара мола екен. Маңдайында жазуы бар. Қырқымыздың бір де біріміз танымайды екеміз ғой, жазуды айыра алмадық, – дейді.

– Соны ойлағанда балалардың оқығанын ішім ұнатып отырады. Уезге шамасы келмесе де, болысқа арам бауыздатпас па екен деп ойлаймын да баяғы... – деп Әйтілес қарт бір күрсініп:

– Құрт берші балаларға! – дейді кемпіріне.

– Шақпақ шағып, тез тұтатып, от жақтық. Қақтаулы қақпыштан бір-екі қаптық та, ер жастанып, тоқым түсеніп жаттық та қалдық...

Үркер жамбасқа келіп, сұлу Шолпан маңдайға таянғанда Жалпақ батыр атып тұра келіп:

– Жігіттер, түс айылды бос, артқы айылды аямай тартындар... Күн найза бойы көтерілген кезде не қалың жауға, не қалың жылқыға кездесерміз... Менің тілегім болса – жауға кездесерміз. Бидің тілегі болса – жылқыға

кездесерміз: жылқыға да көзің сал деп еді. Ай, соның тілегі болар-ақ... – деді – дейді. Батыр мұны неден болжады десек, сар қасқа ат құлағымен алысты нұсқап, жер тарпып тұр екен... Тартып кеп кеттік! – дейді. Қатып қалған саңлақтар ұршықтай ойнап, бөкендей бүктетіліп, жер сүзгілеп, ауыздықты қарш-қарш шайнайды. Күн де шанышқақтап найза бойы көтерілді, ойды-қырды алып жатқан қалың жылқыға біз де келіп кірдік, – дейді.

«Жошыбайлап» біз де жылқыға тиістік. Екі салт жылқыдан сытылып, түскейге бет қойып, тартып та берді, кумадық, – дейді.

– Жылқының бір шетін төңкеріп, қиқулап келе жатқанымызда, бота көз қыз тезек арқалап, қосқа қарай жүгіріп келеді екен, өне бойым ұйып қоя берді, – дейді. Астымда «құлан тұяқ құдай көк» деген атым бар (ол кездегі адам құдайды біле ме!), сыдыртып келіп қызды іліп алып, артыма мінгестіріп-ақ алдым. Екі қолын белбеуіме қыстыра тастап, кете бердім. Шашын жайып «құлыншағымдаған» шешесінің даусы ғана естіліп қалды... Ол дауыс маған шаққан масадай да білінген жоқ, – дейді.

Әлден уақытта құрық үстіне құрық жаудырып, ну жылқыны иіріп бетін түзеп, екі қырдың астына түсірдік-ау!.. Сол кезде Жалпақ балуан менің артымдағы қызды көріп, батырдың салғырт көңілі ауып кетті білем:

– Сауға, – деді саңқ етіп, – дейді.

– Сауғаңа жараса, не арманы бар, ал батыр! – дедім.

Қатарласып келіп қыздың мандайынан сипап, толқынды қара шашынан бір сүйді де, жүре берді. Манадан оты өзегіме өтіп келе жатқан қыз, содан кейін арқама жабысқан көлбақаға ұқсап сұп-суық болып сала берді... – дейді.

Жылқының денін бөліп әкеттік-ау деймін. Төңкеріліп айдатпай келеді. Анда-санда енесінің бауырында шұрқыраған құлын-тай қақтығып құлап, қалып та келеді.

Жылқының жатқан жерінен жарты көш шыққан кезде

артымыздан жұлындай болып бір қара көрінді. Аққан жұлдыз ба дерсің, көзді ашып-жұмғанша келіп араласып та қалды. Көпті көрген көне жылқышы екен, басқамызға қайырылмай тұп-тура Жалпақ балуанның шылбырына орала түсіп:

– Байды шапқаның шапқан, малды алғаның алған, жылқышының жалғыз қызын қайтесің, батыр... Еркек десен өзімді әкет, қызымды қайтарып бер. Сорлы анасы аңырап қалды ғой. Тар құрсағын кеңейткен жалғыз еді, – дейді ме қалай?

Батыр оны алаң қылсын ба, мырс етіп күледі де, қасында келе жатқан Кейкі деген жігітке иек қағады. Кейкі қандай албырт, жылқышыны жалбағайдай жұлып алды да, айналдырып-айналдырып лақтырып жібереді де, тобылғы торы бесті киіктей орғып ойнап шыға береді. Екі-үш жігіт қуып беріп еді, қарайлатпады: жылқышыны әкеп беріп қайтайын деген немеше, құйрығын шаншып алып бір-ақ тартты... – дейді.

Артымдағы қыз еңіреп жіберді де, белімдегі білегін суырып-ақ алды. Алдыма алып анықтап қарасам, мөлдіреген бота көзінен меруерт жасы парлап-ақ кеткен екен. Адам баласының қызғалдақтай үлбіреген сұлуы бола береді екен, қарысып қалған білегіммен құшақтауға аядым, – дейді (Жанайдың да қолы қатты кісі еді).

Тағы да қозы көш жер кеттік. Жылқышы өлі ме, тірі ме – көңілімізде көлеңке де қалған жоқ. Айғайға жылқы баласы қандай желігеді, тасыр-тұсыр қырылып келеді...

Бір мезгілде артқа қарасақ, тұйғындай түйіліп, жұлдыздай ағып, артымыздан бір қара тағы келіп қалған екен!..

– Ау, тоссандаршы! – дегенше болған жоқ, орап алдымызға шықты. Тек ағараңдаған бірдемені ғана көріп қалдық.

– Апатайым-ай! Сор айдап әкелді ме! – деді артымдағы қыз. Астында манағы торы бесті, әлгі жылқышының әйелі, артымдағы қыздың анасы екен! – дейді. Қиқулап

жылқының оң жағына бір, сол жағына бір шықты да, айналып барып алдына түсіп, оң жаққа қарай тарта кеп жөнелді, – дейді. Жылқы да оның соңынан еріп, шығысқа қарай салуы қалай?

Біз былай қайырамыз, жылқы олай қашады. Торы бесті маңайлатпайды. Найза суырып, сойыл сілтейтін жерге келтірмейді. Әлденеше рет жылқыны бұрып алдық. Жылқы бет-бетімен жарыла қашты. Құрық үстіне сойыл жаудырып бұрмаласақ та болмады, бір бүйірде жатқан өзеннің жалғыз есік кең аралына қалың жылқы келді де енді, – дейді. Аралға енгесін, қалың жылқы айдатпапты...

Аралдың ортасында бір төбе бар екен, әлгі әйел соған шығып алып, жаулығын бұлғап, бәрімізді шақыруы бар емес пе!.. Шаншып-ақ тастаймыз ғой деп төніп келгенде:

– Менің атым – әйел, мына қыздың анасымын! Бәрің де анадан тудыңдар! Анамен алыспайды да, атыспайды да. Нең бар еді менің жалғызымда? Кел ботам, өзіме! – дегенде, қолымдағы қыздың қалай ыршып кеткенін білмеймін, секіріп барып шешесінің мойнына асылды, – дейді. Терімізге сыймай, қабағымыздан қан жауып тұрған бізде жұмысы да жоқ. Шешесі қызын, қызы шешесін жұбатып өзді-өзі болды да қалды. Сол кезде манағы Кейкі шыдамай кетіп:

– Батыр, рұқсат етсең, екеуін де тайға теңдеп алып жүрейік. Қызы қатынға, шешесі отынға жарар, – дейді. Жалпақ Кейкіге қарап, алақандай көзін бір төңкерді де:

– Жаным, сен неткен жансың? Сен қазақтың қатыны шығар да, өзімді батыры шығар деп ойлаймын... Жөніңді айтшы! – дейді әйелге.

– Батыр, атыңнан түс! Артыңнан қуып келетін ешкім де жоқ. Сен бұл елді шабуға келсең, бұл ел де басқа бір елді шабуға кеткен. Асықпай-ақ айдап бар, жауабын да асықпай берерсің! – дейді әйел Жалпақ балуанға.

Содан кейін бәріміз де аттан түсіп, төбені айнала отырдық. Бұл қарт қатынның қай шатасқанын тыңдайын

деп отыр деп бәріміз Жалпаққа ренжідік, – дейді.

Аздан соң әйел құшағындағы қызды босатады да, сөзіне кіріседі:

– Мен мына қыздың шешесімін. Қызым қазір он бесте. Дәл қызымның жасында өзім де сергелдеңге ұшырап едім. Соның суық ызғары табанымнан, қара таңбасы мандайымнан әлі кеткен жоқ... Елім дейтін елім бар дейсің бе: сай сағалап, өзен жағалап жүретін төрт үйлі бір ауыл болыпты, сол ауылда Сонар дегеннің қызы едім... Қай ел екенін білмеймін, елсізде туғыр Бала би деген баласын сүндеттетіп той істеп, ат шаптырғанда бас бәйгеге құл бастатқан тоғыз, бас балуанға күн бастатқан тоғыз тігіпті. Бәйгеге өз қызын берсін бе, айнала қыз іздепті...

Әкем арбасын жөндеп, шешем көжесін қайнатып жатыр еді, он шақты салт атты сау ете түсті:

– Жігіттер, жол болсын! – деп әкем жолай айтқанда:

– Жол болмаса болмасын, қыз болсын! – деп, қосқа сүйеніп тұрған мені қағып алды да, шауып кете берді...

Ертеңіне шапқан ат, күрескен балуанның қызығы біткесін жабулы нарға мінгізді де, мені бәйгеге беріп жіберді. Күреске түсіп, мені бәйгесіне алған Байсары деген балуан екен, еліне келгесін Күлтеке деген байына байлады. Күлтеке бай мені бір құлына атастырды да, екеумізді сауынға салды. Онда көп жыл тұрдым. Екі жылдан соң Күлтеке қызын ұзатып, той жасағанда екінші аттың бәйгесіне тігіліп (алғашқы жолы бас бәйгеге тігілген екем), осы өздерің шапқан Сары деген байдың қолына көштім. Маған атастырған құл бәйгеге тігіліп, басқа бір елге кетті. Сары байдың қайрақ деген жылқышысы бар екен:

– Өмірінде босағанда болайық, – деп байдан сұрап, мені қатындыққа алды.

– Бірің жылқышы, бірің сауыншы болып жүре тұрындар, кейін босатармын, – деп еді Сары бай. Содан бері он бес жыл өтті. Байым бүгін өліп босанды, өзім

осы орталарында отырған Күндіктің ұзын құрығы сарт етіп қызыма түсе қалғасын, сондарыңнан қуып келіп тұрмын!

Неғып қорықпай қуып келдің демендер: он бесімде өзім де тап осы қызымдай едім: сендердің қолдарыңда кетсе, енді он бес жылдан соң қызым да тап қазіргі мендей болмай ма? Мен үшін бұдан артық қорқыныш та жоқ, қорлық та жоқ. Сол мені айдап әкелген! Берсендер тірі алып қайтам, бермесендер өлі алып қайтам! – дейді. Мана әйелді асап қоярдай боп тұрған жігіттер құлағымыз салбырап, күмілжи беріппіз; не сұрау, не жауап бере алмай, жерді шұқи бердік, – дейді. Әйел оны сезе қойды

– «Тең – теңімен» деп он бес жыл отасқан байым еді, сүйегін жолда көрдім. Білектің күшін, найзаның ұшын не күшті теңдеске, не иығы теңдеске жұмсаған жоқсыңдар. Жағаласқан жау емес, жалбарынған сор емес пе еді, оның құнын қалай өтейсіңдер?.. Құлынға қосақтап қызымды әкетіп барасыңдар, бұларың да не ерлікке, не әділдікке жанаспайды. Ең мықтағанда еліңе бір күң апарып қосасыңдар. Қызым сендерге барғанда күң болады, өзіммен қалса, тым болмағанда өз етегімде еркін еркелейді. Сондықтан қызымды алып қайтам! – депті.

Өмірінде әйелден мұндай сөз естімеген әумесер Кейкі былай депті:

– Әйел еркекке қатындыққа жаралған. Біздің далада одан басқа не бітіреді олар? Қызды сатып алсаң да қатын, тартып алсаң да қатын... Жігіттер, мына қатынның сөзін қойдырып, өзін де ала жүрейік. Теретін тезек біздің елде де бар! – дейді.

Манадан ойға көміліп, тұнжырап отырған Жалпақ таудан құлағандай құлап отыр екен. Ұшып тұра келіп сары қасқа атын әйелге тоса береді де:

– Өз бойымнан бере алатын айыбым осы-ақ, жеңгей. Олқысынбай ала көр. Күндіктен босағың келсе, мына жылқыдан қалағаныңша ал да, жердің шетіне дейін көше

бер. Бірақ жер жүзінде күндік пен құлдық жоқ ел бар дегенді естігенім жоқ еді, сондықтан өзіме еріндер: қанаттыға қақтырмаймын, тұмсықтыға шоқтырмаймын! – дейді. Сонда әйел тұрып:

– Осы жылқының қаншасы өздеріңе тиеді? – деп сұрайды батырдан.

– Кім біледі, біреуі де тимес... Оны би біледі... – дейді Жалпақ балуан.

– Ендеше, жылқы да ал деме, атыңды да берме, саған ере алмаймын да: сен де еліңе жеткенше ғана ерікті батырсың, еліңе барғасын сен де еркіннен айырыласың; не байдың, не бидің сойылы боп қаласың. Батыр-балуанды көріп жүрміз ғой. Сені батыр деп жұмсайды да, мені қатын деп жұмсайды: айырмасы осы-ақ. Бірақ сенің еркін менікінен еркін болмайды. Солай емес па, батыр? – дейді әйел.

Жалпақ тағы да мойнын салбыратып отырды да:

– Біз даланың ессіз есерлеріміз ғой. Көзге түрткенде ғана селк етеміз. Көзге түртпесе көрмейміз. Сен көзімнің оқырасын алып, шымылдығын аштың. Әлгінде ғана қызынды сауғаға алып, кең өмірімнің аз ғана ойыншығы етермін деп ем. Енді одан қайттым. Өз еркім өзімде тұрғанда, мен бір адамға ерік берейін, қыз сенікі. Желден де еркін өмір сүріңдер! – дейді.

Бейшараның боз көйлегі жырым-жырым. Қолдары қарғаның тұяғындай қап-қара! Ерні қырық тілінген, жарық-жарық. Бірақ түйілген қабағынан, от жанған көзінен жаның шошырлық. Жалынған жоқ, сасқан жоқ, қырық жігітті билеп әкетті, – дейді. Жалпақтың соңғы сөзін естуі-ақ мұң екен, бірі сары атқа, бірі торы бестіге мініп, екі әйел ойнап шыға берді.

Бір кезде әйел, сар қасқа атты қалт тоқтатып, артына бұрылып:

– Керей деген ел көрсендер, сәлем айт, Жалпақ деген батыр көрсендер, сәлем айт! – деді де жөнеле берді. әйелді аттандырған бойы тұра кеп тұрған Жалпақ бал-

уан гүрс етіп құлап түсті. Біз де сонда ғана есімізді жинаппыз. Айтып-айтып не керек, жылқы да қалып, Жалпақты сүйеп елге әрең жеткіздік, – дейді.

– Шіркін, әйелдің де әйелі екен, – деп Жанай балуан ылғи айтатын еді, – деп Әйтілес қарт сақалын тағы бір салалап қоятын еді...

Балалар манадан бері тынып қалғандарын енді ғана білгендей:

– Рәсірә, рәсіри, рәтүре, рәрирә... – деп, қайта шула-сып кетер еді.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Әңгіме неге «Ананың анасы» деп аталған? Сендер қандай тақырып қояр едіңдер?
2. Шығарма оқиғасының Әйтілес қарт әңгімесімен берілу себебін түсіндіріңдер?
3. Жазушы шеберлігі (жазу тәсілі) неде деп ойлайсыңдар? (астын сызыңдар)
 - баяндау; – монолог;
 - әңгімелеу; – диалог;
 - суреттеу.
4. Қырық жігіт пен Жалпақты тізе бүктірген қандай күш, нендей құдірет?
5. Жалпақ балуан кім?
 - Әділетсіз қара күш иесі.
 - Өмірде адасып жүрген адам.
 - Адамгершілігін, мейірімін сақтаған адам.
6. «Менің атым – әйел» – дейді Ана. Әңгімеде ананың нақты есімі берілмейді. Себебін түсіндіріңдер.

ШЫҒАРМА ҚҰРЫЛЫСЫ

Жазушы көркем шығармада бізге адамдар туралы және оларға байланысты оқиғалар туралы әңгімелейді. Соның бәрі белгілі бір жүйеде, бір-бірімен байланысты суреттеледі, яғни оқиғалар бір-бірінен туындап, жалғасып

отырады. **Композиция** – әдеби шығармалар құрылысы, оның бөлім-бөлшектерінің бір-бірімен қиюласа байланысы.

Мысалы, Ғабит Мүсіреповтің «Ананың анасы» әңгімесінде оқиға Әйтілестің: «Оқындар шулап!» деп қойып, іркіт сабасындай іркілдеген молда мен саудагер, Рамазанға ертеде өткен оқиғаны айтатын әңгімесінен басталады. Мұны **«шығарманың экспозициясы»** (дайындығы) дейді.

Экспозиция – баяндалғалы отырған оқиғаның сипатына қарай беріледі. Мысалы, «Ананың анасы» әңгімесінде, Әйтілес әңгімесі өткен заман аңызына құрылған.

Әңгімедегі оқиға желісі Жалпақ балуанның Ергенектің елін шабуға аттануынан басталып, әрі қарай жылқыны барымталап айдап келе жатуы, тезек арқалап келе жатқан жас қызды олжалап алуымен ұласады. Осылайша оқиға желісі дамып, байланысып жалғаса береді. Көркем шығармада оқиғалардың басталуын және бірімен-бірі сабақтасуын **«байланыс»** деп атайды.

Әңгімеде бұдан кейін іздеп келіп қызын арашалай алмаған жылқышының мерт болуы, кейін артынан қуып келген қыз анасының барымташылардың алдын орап алуы, әңгімедегі оқиғаны шиеленістіре түседі. Бұл шығарма оқиғаларының **шиеленісуі** болады.

Әңгіме аяқталуға айналғанда оқиға өрістей келе мүлде шиеленісе түседі. Мысалы, осы әңгімедегі Ананың Жалпақ балуанға, жігіттерге арнап айтқан сөзіне әйелді жеп қоярдай болып тұрғандар күмілжіп, жауап бере алмай, жер шұқи береді.

Жалғыз-ақ әумесер Кейкінің үкімі – қызды шешесімен өңгеріп, күндікке алып кетуі. Бұл оқиғаны шарықтатып, шегіне жеткізді. Мұны шығарманың **«шарықтау шегі»** дейді.

Бірақ сөзден жеңіліп, ойға шомып, қалған Жалпақ балуан Ана мен қызына бостандық береді. Бұл – **оқиғаның шешімі**.

Сөйтіп көркем шығармадағы **оқиганың басталуы**, олардың байланысы, шарықтау шегі, шешімі шығарманың **құрылысы** болып шығады. Ал оқиға желісін, оның дамуын **«шығарманың арқауы»** дейді.

Осыған байланысты оқиғалы шығармаларды **«сюжетті шығармалар»** деп атайды. Батырлар жыры, ертегілер, әңгімелер, хикаяттар мен романдар сюжетті шығармаларға жатады.

Көңіл күйіне байланысты жазылған өлеңдерде көбіне оқиға болмайды. Сондықтан оларды **«сюжетсіз шығармалар»** дейді. Бірақ мұндай өлеңдердің де өзіндік құрылысы, яғни композициясы болады.

Жазушы шығарманы қызықты, тартымды ету үшін оның құрылысын – композициясын әр түрлі етіп құрады.

БОРАНДЫ ТҮНДЕ

(Әңгімеден үзінді)

Қайсар біздің үйге желіге сөйлеп, екпіндей кірді:

– Әлгі қайын атам болмай кеткір, Бекберген кәуігерік Күреңтөбелді сұратып кісі жіберіпті! – деп алқынып тоқтады. Даусында кернеген ыза, күйінгендік бар екен.

– Е, ол қай құтырғаны, – деп менің әкем де түршігіп қалды.

– Бес жасар баласын піштіртіп, сонда қожасы құрғыр баладан сүндет атыңды айт деп сұрағанда, иттің ғана баласы менің Күреңтөбелімді атапты дейді. Енді, міне, баланың аузына құдай салған шығар, атын берсін, қалған қалың малымды кештім депті. Мына арамдықты көрдің бе?! Қалғанының өзі екі-ақ бұзаулы сиыр! – Қайсар сөз аяғын қайын атасының арғы-бергі үрім-бұтағына тұқыл найзадай қадап, лоқсытып тоқтады.

Оның айттырып қойған қалыңдығы барын біз – ауыл балалары түгел білетінбіз. Бірақ Күреңтөбелге татитын қыз болар-ау деп кім ойлаған!

– Қайын атаңа сен не деп жауап қайырдың? – деді әкем.

– Оттамасын деп қайырдым, – деді Қайсар. Аздан кейін ашуы басылғандай болып:

– Жалғыз атымнан айырылсам, қызын ұзатып әкелерде жаяу барып, жетелеп қайтам ба?.. Бере алмаймын дедім. Теріс пе осыным? – деп аяқтады сөзін.

– Ие, енді не істемексің?

– Ертең түннен қалдырмай қызын алып қаша салам!

Әкем ондайдың аяғы көрші отырған елдердің арасына кектесу туғызарын ескерте бастап еді, Қайсар бұрылмайтын ынғайын көрсетті.

– Ағайын, дау-жанжалдан қашқалақтасаң отыра бер үйінде. Мен қызды алып қашқан бойы орыс арасына тайып отырам. Сонан соң маған соқтығып көрсін! – деп кесіп тастады. Біраз үндеспей қалысты. Әкем қол іске бара алмайтын адам. Аулымыздың аяулы бір жігіті дау-жанжал әкелгелі отыр. Дау дегеннің егіздеп кететін де кезі болады. Әкем осыны ойлап қысылады. Қайсар үзілді-кесілді жауап күтеді. Мен болсам Қайсардың ер жүректігіне қызығып отырмын. Ұзындау қиылған қара көздері қызғылт ұшқын шашып тұрғандай екен.

– Кәне, ертең бір баланды қосып бересің бе маған, жоқ па? – деді Қайсар.

– Бала дегенде үлкенірегі кісі есігінде, Иміштің үйінде... Мынау бөкмұрын босандау ғой, – деп әкем көселеу иегімен мені нұсқады.

– Маған осы бөкмұрының болады. Баланды қостың, басың пәлеге қалады! Даушылар алдымен осы үйге келіп түсетін болады, – деп Қайсар қарқылдай күліп алды. Бір қажетке жарап кеткелі тұрғаныма мардамсып, мен шалбардың ышқырын бір көтеріп, мұрнымды бір тартып қойдым. Қайсар сол күлген бойы шығып кетті.

– Төбелес, бірдеңе бола қалса маңайына жолама! – деп әкем маған ақыл айта бастады.

Қайсар өзінен басқа туысқаны жоқ жалқы жігіт болатын. Жалғыз Күрентөбел аты бар. Көкдауыл атанған тайыншадай ірі, сұрғылт көк иті бар. Желкесінен бастап иығына дейін созылған сирек қара қылшық Көкдауылдың

атақты бір тұқымнан екенін көрсетеді. Қайсарға осы екеуінен басқа, анау бір қоңыр сиыры, аздаған қой-ешкілері жараспай тұратын сияқты еді. Күреңтөбел мен Көкдауыл – ауылымыздың аруағы. Кейде біздің ауыл Күреңтөбелдің аулы деп те атала бастаған. Ауыл әйелдері Күреңтөбелдің алдынан өткен емес. Жаз күндерінде Көкдауыл ыстықтап келіп төрдің алдына сұлай кетсе, оны ешкім орнынан қозғамайтын. Қыс бойы Көкдауыл жылы үйге тұмсығын сұқпайтын. Ауыз қораның бір түкпірінде талдан тоқып, астын тақтайлап, қалың шөп төсеп тастаған үйшігі бар, сонда жатады. Таң ала көлеңкеде ауылды айнала шауып жүріп, қасқырдың ізін көрсе, иісін сезсе, Көкдауыл қораға кіре бере, бір «ауп!» деп қалады. Қайсар Күреңтөбелді ерттей бастайды. Ол күні Күреңтөбелдің беліне көлденең түсіп, азу тістері ырсиып, мұрнына жұдырықтай болып қан көбік қатқан бір қасқыр келе жатады. Осылай болған соң Күреңтөбелге татитын қыз болсын ба, Көкдауылдай ит болсын ба?! Қайсардың шешесі Бәден апай шалқып сөйлейтін, есіп отыратын адам:

– Күреңтөбел мен Көкдауылдан қасқыр құтылған емес! Көкдауылға түлкі деген не тәйірі, тышқан ғой, әшейін! – деп бір қояр еді. – Ақ құйрығы болмаса, өзгесі адыра қалсын, шай емес! – деп тағы бір беткейге серпіп кетер еді. – Қайсаржан-ау, балаларға беріп отыратын кәмпит-сәмпитім азайып қалды, қалаға соқсаң, тағы бір дорбасын ала келші, – деп мырзалық қиясынан бір атой беріп жіберер еді.

Қалайда Бәден апай балалардан барын аямайтын адам. Біз, ауыл балалары, қыс болса ол кісінің отынын жарып беруге, жаз болса бұзауын айдап келуге таласып жүреміз. Күреңтөбелді көлге жүздіріп алу керек болса, балалар үшін ол бір қиян-кескі төбелес... Ертеңіне іңір кезінде Қайсардың үйіне келсем, он шақты жігіт шай ішіп, қызара бөртеп терлесіп отыр екен.

– Мынау да қыз алып қашуға бара ма? Қой, бір жерде адасып қалар! – деп жігіттер мені мазақтай бастады.

– Қызды алдыңа өңгертіп берсек, ауылға алып келе аласың ғой!

– Мінген атың қандай? Қорқылдық шабдар бие ме?

– Ие...

– Қап, келе жатқанымызды Бекберген күндік жерден естіп отыратын болды-ау!

Бәден апай жігіттерді бұдан әріге жібермей тоқтатып тастады:

– Барады! Тым болмаса Қайсар ағасының атын ұстап тұруға жарамай ма? Қайсар ағасын жанындай жақсы көреді. Іштерінде күнә-сұмдықтан таза бір бала болса, жолдарың болады. Барады! Шайға кел, қасыма отыр, – деді.

Ауыл жатар кезде, біреуі мен, он үш жігіт атқа қондық. Бәден апай менің қойныма екі домалақ ащы құрт, бір уыс кәмпит тығып берді:

– Ұйқың келсе, ащы құрт же, қарның ашса кәмпит же!..

Қар қою жапалақтап тұр. Суық емес, жел азғана азынап қояды. Қай жаққа шығып алып соғарын байқатпай, айнала ұйтқып тұратын кезі. Әзірге қай ауылдың қамсыз отырғанын анықтап алуға айнала торып жүрген сияқты.

Жігіттер ауылдан шыға шұбала жөнеліп кетті. Ішінің қорқылдағы бар шабдар байталмен соңынан мен келе жатырмын. Барар жеріміз алты-ақ шақырым екен, тез жетіп қалдық.

Кәдуілгі, ағаш арасынан ықтай қыстаған ауыл. Бір үйден жарық көрінбейді. Бораннан иттері де қораға тығылып, бұйығып жатса керек, біреуі үрген жоқ...

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Әңгіме кімнің атынан баяндалды?
2. Қайсар қалыңдығын алып қашуға неге мәжбүр болды?
3. Қайсар қандай жігіт? Оның қандай мінез-құлықтары ұнады?
4. Кәмен қандай қыз?
5. Әңгіменің күлкілі тұстарын айтыңдар.
6. Шығарма құрылыстарына мән беріңдер.

ҚАСЫМ АМАНЖОЛОВ

(1911–1955)

Қазақ поэзиясының асқар биіктерінің бірі – Қасым Аманжолов. Ол 1911 жылы Қарағанды облысының Қарқаралы ауданына қарасты «Қызыл» деген елді мекенде дүниеге келіп, 1955 жылы 44 жасында өмірден өтеді. Әкесі Рахымжаннан жастай жетім қалады.

Ол алғаш ауылда аздап хат таниды. Ағасы Ахметжан оны 1924–1926 жылдары Семейдегі интернатқа оқуға береді. 1927–1930 жылдары сол қаладағы, «Мал дәрігерлік» техникумында оқиды.

1930 жылы Алматыға келеді де, ондағы «Лениншіл жас» (қазіргі «Жас алаш») газетінде жұмыс істейді. 1931 жылы Ленинградтағы Орман шаруашылығы институтына оқуға түседі. Бірақ денсаулығының нашарлауына орай, онда бір-ақ жыл оқыды. Соңыра, Орал қаласына келіп, ондағы «Екпінді құрылыс» газеті редакциясында тілші боп қызмет атқарса, 1935–1936 жылдары Орал театрында жұмыс істеді.

Табиғатында сыршыл да, шыншыл ақын Қасым Аманжолов, тамаша өнер иесі болған. Ол домбыра, скрипка, қобыз сияқты т.б. аспаптарды нақышына келтіре тартқанда, тыңдаушыларын еріксіз емірендіре, елітіре түседі екен.

Әрі ол шебер әнші, тамаша күйші де болған. Оның «Дариға», «Туған ел» сияқты т.б. әндері күні бүгінге дейін қазақ халқының мәдени байлығы ретінде орындалады.

Ақын жастық шағынан-ақ өлеңге құмарта түседі. Әралуан тақырыпта өлең жазып, ақындық талантын жан-жақты таныта түседі. Мәселен: оның ең алғашқы өлеңдер

жинағы 1938 жылы «Өмір сиқы» деген атпен басылып шығады. Ақынның «Балалық шақта», «Құпия қыз», «Қытай қызы», «Достар, қайда жүрсіндер?», «Сен едің мені айырған», «Орамал», «Сақыпжамал», «Дариға, сол қыз», «Өркендей бер», «Отаным», «Испания ұрпағына», «Толғау» сияқты т.б. өлеңдерінде өмірлік мәні бар мәселелерді көтереді.

Ақынның «Жамбыл тойында», «Қөкшетау», «Құпия қыз», «Бурабай толқындары» сияқты т.б. өлең – поэмалары, оның нағыз талант иесі екендігін жан-жақты таныта түседі.

Ол нағыз ақын болып жетілген шағында да, Абай, Жамбыл Жабаев, Нұрпейіс Байғанин, Сәкен Сейфуллин, Ілияс Жансүгіров, Бейімбет Майлин сияқты т.б. поэзия алыптарының шығармаларынан рухани нәр алады. Әрі, А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов, В. Маяковский сияқты орыс поэзиясы жұлдыздарының өлеңдерін сүйіп оқиды.

Қорыта айтқанда Қасым Аманжолов, үнемі іздену жолында жүріп, XX ғасырдың 30–50 жылдардағы қазақ поэзиясын ерен еңбегімен биікке көтеріп, шын мәніндегі талантты, жаңашыл ақын дәрежесіне көтерілді.

ӨЗІМ ТУРАЛЫ

Өзге емес, өзім айтам өз жайымда,
Жүрегім, жалын атқан сөз дайында.
Тереңде тұнып жатқан дауыл күйді
Тербетіп, тулатып бір қозғайын да...

Аманжол – Рахымжанның Қасымымын,
Мен қалған бір атаның ғасырымын.
Біреуге жұртта қалған жасығымын,
Біреуге аспандағы асылымын.

Шарлаған жолым жатыр жер бетінде,
Көрінер көлеңкесі келбетімде.
Қай жерде үзіледі қайран сапар,
Түйін боп өмірімнің бір шетінде.

Сол жерге қалармын ба мәңгі тоқтап,
Жоғалып жер бетінен сүрлеу-соқпақ,
Немесе бастармын ба екінші өмір,
Жалынды жыр жолында қызыл шоқ қап.

Дүние жалт-жұлт еткен кең мекенім,
Көре алмай көп жерінді мен кетемін.
Арпалыс ала құйын заманалар,
Арбасып тұрып алды, мен не етемін.

Сен неткен бақытты едің, келер ұрпақ,
Қараймын елесіңе мен таңырқап.
Жаңғыртып жер сарайын сен келгенде,
Көрпемді мен жатармын қырда қымтап.

Барым да, бақытым да осы өлеңім,
Жақыным, жүрегімнің досы өлеңім.
Өмірге келгенім жоқ бостан-босқа,
Мен қайтіп босқа жасап, босқа өлемін.

Аяған жүрегім жоқ жолдасымнан,
Сый көрді небір сараң мол Қасымнан.
Жолдастың жүзін қайта алдым жинап,
Айырылсам ала көңіл он досымнан.

Қасыммын, сол баяғы бір Қасыммын,
Бақытын ойламайтын құр басымның.
Тымырсық, түнек болсаң – дұшпаныңмын,
Ақ көңіл, адал болсаң – сырласыңмын.

Дариға, о, дариға, шіркін дәурен,
Басымнан таярмысың бір күн дәурен
Жалт беріп, жоғалар ма нажағайдай
Мерт болған балапанның қанатындай.

Сондықтан ап кел бері домбырамды,
Кеудеме күй қанатты қондыр әнді.
Берейін өмірімнен өлең жасап,
Шашайын оңды-солды мол мұрамды.

Дүниеге келер әлі талай Қасым,
Олар да бұл қасымды бір байқасын.
Өртке тиген дауылдай өлеңімді
Қасымның өзі емес деп кімді айтасын!

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Өлең «Өзім туралы» деп аталса да, ақын тек өзі туралы толғанған ба? Өзі арқылы басқа да қандай мәселелерді көтерген?
2. Қалай ойлайсыңдар, өлеңде қандай көңіл-күй басым?
3. Ақынның поэтикалық тіліне талдау жасаңдар.
Теңеу:
Эпитет:
Метафора:
4. «Сен неткен бақытты едің келер ұрпақ» тақырыбына пікірлесу жүргізіңдер.

АҚЫН ӨЛІМІ ТУРАЛЫ АҢЫЗ

(Поэмадан үзінді)

Майдан етіп дүние төрін,
Темір, болат қақтап отқа,
Жекпе-жек кеп өмір, өлім,
Соққыласып жатқан жоқ па?
Арқалап сол майдан жүгін,
Қырғын соғыс ортасында,
Жүрді ұлан,
Кекті зілін
Қоса түйіп қорғасынға, –
Ырғып бұлттан түсер жайдай,
Өзі оқ боп атылғандай,
Ерегіске жанын тігіп,
Күтті жауын, тас бекініп.
Өмір гүлін жаншып, таптап,
Шаштан сүйреп махаббатты,
Жерімізде жындай қаптап,

Найзаға іліп ар-ұятты, –
Келе жатты сұм жендеттер,
Жиіркеніп, жиырылды жер.
Жауға тамшы татырмастай
Буырқанып тасты өзендер.
Ашулы жел ащы даусы
Тұндырғандай жау құлағын.
Сол аймақтың әрбір тасы
Күйретердей жау қамалын...
Қанды көбік қара топан
Ортасында бейне шың тас,
Өр кеудесін етіп қалқан,
Сол баяғы жатыр бір жас.
Қойып айды қарауылға,
Күн де шомды ұлы ұйқыға.
Қонды орманға қорғасын бұлт,
Жат дыбысқа құлағын сап,
Тың тындаған адамға ұқсап,
Айнала аймақ тұрды жым-жырт.
Ойшыл орман мүлгіп, қалғып,
Төңіректің сырын аңдып,
Жайлап қана тартып сырнай,
Сыр шертеді ну қарағай.
Сонау орман етегінде
Жаланған от сатыр-сұтыр.
Қанды ізін қара түнге
Көме тастап жаулар отыр.
Сол бір оттан ыршып бір шок
Түсті ме ер кеудесіне?
Қойылғандай болды сол от.
Динамиттің пілтесіне.
– Қасақы жау қарсы алдында
Қасақана көрсетіп қыр,
Сенің алтын ошағында
Зұлымдық от жағып отыр;
Түскен дұшпан терезеңнен
Қапылыста салып жара,

Қуса сені өз төріңнен,
Көнсең соған,
– Не маскара!..
– Қасиет күші ұлы Отанның
– Қанатын бер қыран құстың,
Ашуын бер арыстанның,
Жүрегін бер жолбарыстың!
Күллі әлемнің ашу-кегі
Орна менің кеудеме кеп!
Жау жолына атам сені,
Бомба бол да жарыл, жүрек!
Бар арманым – асқар тауым,
Көтеріл, ел, намыс туы! –
Деп ер ұлан бақты жауын,
Болып серік жан ашуы.
Қанды пышақ – жау күлкісі
Қақ жарғандай түн жүрегін,
Шошып ұшты орман құсы,
Көл күрсініп алды демін,
Ер күрсініп алды демін.
Қинады жан қызғанышы,
Қимай жауға көл-арнасын,
Жалын шарпып дем алысы,
Құшып жерін, сүйіп тасын,
Жүрегіндей сол аймақтың
Алас ұрды намысты ұлан.
Ащы зары махаббаттың
Естілгендей, күйінді жан,
Кеуде кегі, жан ашуы
Кетті шығып «от өзектен»...
Көтерілді жаудың шуы
Түскендей-ақ қаһар көктен.
Айнала жау ырсыл қағып,
Айдаһардай көтерді бас.
Кетті ілезде қызып, жанып
Дүниедегі бір ұры айқас.
Тұтасқандай жер-аспан,

Соқты ұйытқып оқ бораны:
Қан кілкіте қара тастан,
Түрткіледі кең даланы;
Қара толқын орман шашын
Жұлды тартып снарядтар;
Мәңгі мекен көл жағасын
Тастап, суға сүңгіді жар.
Ұмтылды жау ондап, жүздеп.
Тойтарам деп ердің сағын;
Тұтқын етіп аламыз, – деп,
Айқара ашып оқ құшағын.
– Ала алмайсың! – деді ер ұлан.
– Алмай қойман! – деді жауы.
Қысты келіп жан-жағынан
Темір торлы жау құрсауы.
Сілкіндіре жер өзегін
Жарып шыққан отты селдей,
Бет қаратпай өртеп лебі,
Оқ орағын орай сермей;
Соғып жерге жау жүрегін,
Төңкерілтіп төңірегін,
Бұрсанды кеп батыр ұлан,
Автоматтан түтетіп оқ,
Жалғастыра көкте жырлап,
Өрт үстінде көк түтінді
Құстар байғұс жүр шырылдап.
Айтты да ол, соңғы сөзін,
Аударды бір отты көзін,
Жанарымен шырқ үйіріп,
Жер мен көкті алды жиып,
Сол бір күздің аясына
Кеткендей ед дүние сыйып.
Күй көңілді, жаз бейнелі
Алтын өмір мың құлпырып,
Көз алдында жардай күліп,
Қасақана алды тұрып.
Ғашық жардай қайран өмір

Қиналдырмай қалатын ба ең?
Желпуші еді ол, жуытпай кір,
Құс жанының қанатымен.
Кейде сағым, кейде жалын
Арбады елес көз жанарын,
Көрді бәрін, құшты бәрін:
Туыстарын, жан достарын...
Кенет осы сұлу сурет
Тұрған жайнап, көзді тартып,
Сұп-сұрланып, о керемет,
Орны-орнында қалды қатып.
Тұр еді ол, үсте жалын
Алтын таудай шалқып, лаулап,
Аялдамай жалт берді өмір,
От төсекке түсті аунап.
Ұшты құстар шартарапқа,
Хабарлауға ер өлімін.
Ұмтылды жау, таптамаққа
Ең болмаса қалған күлін.
Бұлтын жиып көкірегіне
Күрсінді бір аспан ауыр;
Қос қанатын соғып жерге,
Азаланып кетті дауыл;
«Таптатпан, – деп, – күлін жауға»
Құшып алып кетті дауыл,
Республика аспанында
Осынау күйді шертті дауыл.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Қасым Аманжолов қай өңірде дүниеге келген?
2. Абдолла өлімі – өмірді жеңген өлім бе, өлімді жеңген өмір ме? Ойларыңды поэмадан нақты мысал ала отырып, дәлелді жеткізіңдер.
3. Абдолланың Отанына деген махаббаты, жауға деген айбарлы үнінде ақын Қасым, жауынгер Қасым әнін естуге бола ма?
4. Абдолла ақынға мінездеме беріңдер.

ДАРИҒА, СОЛ ҚЫЗ

Майданнан Қасым келеді
Өткеріп бастан небір күн.
Үстінде сұп-сұр шинелі,
Өңіндей сұрғылт өмірдің.

Өкпесі құрғыр шаншиды,
Кеудесі күрк-күрк жөтеліп.
Қиялы көкті шарпиды,
Қанатын дауыл көтеріп.

Туған ел асыл анасы,
Қол бұлғап: «Балам, кел!» дейді.
Сарыарқа – сайын даласы,
Ұшында көздің көлбейді.

Сағына сәлем береді
Аққу-қаз көлде қаңқылдап.
Өлеңнің бұлты келеді,
Жауатын күндей жарқылдап.

Махаббат, жастық, еркелік
Қарайды көзбен суынған.
Келеді Қасым өртеніп,
Семсердей оттан суырған.

Лапылдап, маздап жанбаса,
Жабығып қалар жыны бар.
Ақылды жары болмаса,
Ақынның жанын кім ұғар.

Жаралы құстай талпынып,
Аңсайды көңіл құмарын.
Келеді ақын шарқ ұрып,
Алқынып іздеп сыңарын.

Сұрапыл соғыс сапырған,
Шайқалмай дүние қалсын ба?

Сәуле боп нәзік шақырған,
Дариға, сол қыз барсың ба?!

Көз салып қызыл вагонға,
Жүр ме екен алып есіне?
Жолыққан ару Оралда,
Ақынның әулиесіне!

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Майданнан келе жатқан Қасымның бейнесі қандай?
2. Ақынның сүйген жарына сипаттама беріңдер.
3. Қасымның туған жері, сүйген жарына деген сағынышын қалай ұғындыңдар?
4. *Өлеңді жаттап алыңдар.*

ПОЭМА

Поэма – эпостық жанрдың бір түрі. Белгілі бір оқиғаны өлеңмен баяндайтын көркем шығарма. Поэма көбіне сюжетке құрылады. Адамдардың қарым-қатынастарын, талас-тартыстарын, күйініш-сүйініш, мінез-құлық, іс-әрекеттерін суреттейді.

Жазба әдебиетте поэманың түрлері әр алуан. Кейде «эпостық», «лирикалық», «драмалық поэмалар» деп бөлінеді. Бұл – поэмаларды жанры жағынан айқындау. Поэмада қай жанрдың элементі басым болса, соған қарап айдар тағамыз.

Әдебиетімізде поэманың алғашқы нұсқалары ретінде, батырлар жыры мен ел арасында кең тараған оқиғалы халық жырларын айтуға болады.

ҚАДЫР МЫРЗАЛИЕВ

(1935–2011)

Қазақ поэзиясының көгінде, XX ғасырдың 50–60 жылдарында көрінген Қадыр Мырзалиев, қазақ өлең өрнегінің төрінен бекем орын алған шынайы талант иесі.

Ол 1935 жылдың бірінші қаңтарында, Батыс Қазақстан облысының Жымпиты ауданында дүниеге келеді де, 2011 жылы 76 жасында, Алматы қаласында өмірден өтеді.

1958 жылы Әл-Фараби атындағы қазақтың мемлекеттік университетінің филология факультетін бітіріп, «Балдырған» (1958–1961) журналында, 1961–1965 жылдары «Жұлдыз» журналында қызмет атқарды.

1968–1973 жылдары «Жазушы» баспасында поэзия бөлімінің меңгерушісі, 1973 жылдан өмірінің соңына дейін, Қазақстан Жазушылар Одағы поэзия секциясының басшысы болады.

Оның алғашқы өлеңі 1954 жылы жарық көріп, тұңғыш кітабы 1959 жылы «Көктем» деген атпен басылып шығады. Сондай-ақ, «Ақ отау», «Күміс қоңырау», «Ой арманы», «Дала дидары», «Домбыра» сияқты т.б. 20 дан артық өлеңдер жинағы жарық көреді.

Ақын өз өлеңдерінде Отанын, елін, жерін ардақтап, халықтар достығын ерекше серпінді әуенмен жырлаған. Оны ақынның 1977 жылы «Жазушы» баспасында жарық көрген «Алақан» атты жыр жинағынан анық аңғара түсеміз.

Бұл жыр негізінен төрт бөлімнен тұрады. Бірінші бөлім «Өзбек өңірінде» деп аталады да, онда ақын туысқан өзбек халқының өмірін сипаттай келе, өзбек-

қазақ халықтары достығын дәріптей түседі. Мәселен, ақын «Қос төркін» өлеңінде, екі халықтың тарихи тамырластығы мен туысқандығы жайлы ой түйіндеп:

*Тарайды арғы атамыз алты арыстан,
Бірінен біреуіне салты ауысқан.
Өзбек боп, қазақ болып бөлінгенмен,
Біз барып қосыламыз Алпамыстан, –*

деп, өте орынды байламдар жасады.

Жыр жинақтың «Қырғыз құшағында», «Тәжік топырағында», «Түрікмен төрінде» деп аталатын бөлімдерінде қырғыз, түрікмен, тәжік халықтарының қазақ халқымен болған достық қарым-қатынастарын, ерекше емірене жыр жолдарына қосады.

Міне, бұлар ақынның ұлылығы мен кемеңгерлігін көрсете түседі. Мәселен, ақын туысқан өзбек халқының өмірін, өзінің «Өзбек өңірінде» деген цикл өлеңдерінде, оларға деген ыстық сезімін, туысқандық мейірін өлең өрнегімен өре түседі. Оны біз ақынның «Жомарт жүрек», «Самарқан», «Әмір Темірдің өлер алдындағы ойы», «Ұлықбек және оның баласы», «Хұсайын Байқараның уәзірлеріне айтқаны», «Әскиябаз», «Тақия», «Актрисаның ажалы», «Базарлы Бұхара» сияқты т.б. өлең жолдарынан анық аңғарамыз.

Қадыр Мырзалиев – аса тамаша аудармашы. Оның аудармасынан қазақ оқырмандары Овиди, Руми, Виктор Гюго, Генрих Гейне, Райнис, М.Ю.Лермонтов, Д.Родари, Расул Гамзатов, Қайсын Кулиев шығармаларын өз ана тілдерінде оқу мүмкіндігіне ие болды.

Қадыр Мырзалиев қазақ балалар әдебиетінің дамуына да өз үлесін қосқан ақын. Оның «Ноян-қоян», «Алуан-палуан» сияқты т.б. жыр жинақтарындағы шығармалары балаларға арналған.

Ол «Ой арманы» атты жыр жинағы үшін 1966 жылы Қазақстан Республикасы Жастар сыйлығының иегері болған болса, 1969 жылы ақындық арыны үшін Абай атындағы мемлекеттік сыйлығына ие болған.

Қорыта айтқанда, Қадыр Мырзалиев қазақ поэзиясын биікке көтерген аса талантты ақын, тамаша аудармашы, балалар поэзиясының көрнекті өкілі.

Сондықтан да, оның өлең-жырларынсыз қазақ поэзиясының даму тарихын, өсу эволюциясын аттап өту мүмкін емес.

Ол нағыз сыршыл да, сыншыл, ойшыл ақын.

ТАБИҒАТ ТАЗАЛЫҒЫ

Пәк ауаға кешегі кім нанады?!
Түтін, тұман аспанды тұмшалады.
Кір шалады қанатын аққулардың
Соны ойласаң көңілді кір шалады.

Сексеуілдің орнында көмір қалып,
Аман ба өзі тұрғаннан өңір налып?!
Ақ мамықтай ақша қар
Шәһарларға
Енді жауса жауады қоңырланып.
Көлдер қайда жататын сұқсыр қонып?!
Қайда барсаң бір түтін бықсыр келіп...
Ақ көжек боп өкпеңе кірген самал
Шығарында шығады сұп-сұр болып!

Мұзды мұхит сол, мүмкін, қалпында әлі.
Мән берген жоқ әлі оған жарқын халық.
Мазут жұтып,
Ауырған бидауамен
Көрінбейді бүгінде алтын балық.

Шуда түтін
Шалқыған от түсінде
Ұзақ тұрып алады көкке сіңбей.
Етек-жеңі қызарған кейбір бұлттар
Ауру малдың қабарған өкпесіндей.

Бар дейсің бе өмірде азап ондай!
Дүние азса ол енді азады оңбай!

Адам таза болмайды ешқашанда
Айналайын табиғат таза болмай!

ӨЗБЕКТЕР

Ұлы көш бекетінде,
Кім-кімде сезбек мұны.
Ұлттардың букетінде,
Өзінше өзбек гүлі.

Жақсыға келінге деп,
Шығарар қызын бөліп.
Өзбектер шөлінде де,
Өседі жүзім болып.

Туыстық негізінде,
Дастан жыр таралған-ды.
Өмірдің теңізінде,
Өзбектер – арал мәңгі.

Тер төгіп – жөргегінен,
Тереді құтын халқы.
Тарихтың диірменінен
Шығады бүтін қалпы.
Арудай сызыламын,
Айтарда наз әнімді.
Өзбекке қызығамын,
Сүйгесін қазағымды!

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Ақынның «Табиғат тазалығы» өлеңі қандай тақырыпқа арналған?
2. Ақын адам баласының қандай әрекеттеріне қынжылыс береді?
3. Табиғатты ластамаудың адам баласына қандай пайдасы бар?
4. «Аялайық табиғатты» тақырыбына әңгіме жазыңдар.

5. Қадыр Мырзалиев өлеңдерінің өзіндік ерекшеліктері қандай?
6. «Өзбектер» өлеңі не жайында жырланады?
7. «Өзбектер» өлеңін жаттап келіндер.

ӨЛЕҢ ҰЙҚАСТАРЫ

Қазақ поэзиясында ұйқастардың түрі көп. Көп қолданылатын түрлері мыналар:

1. Қара өлең ұйқасы.
2. Шұбыртпалы ұйқас.
3. Ерікті ұйқас.
4. Кезекті ұйқас.
5. Шалыс ұйқас.
6. Егіз ұйқас.
7. Аралас ұйқас.

Қара өлең ұйқасы – бұрыннан келе жатқан өлең ұйқасы. Бұл ұйқаста 1-2-4 жолдары ұйқасады да, 3-жолы ұйқассыз қалады. Бұлай ұйқасу 11 буынды өлеңдерде, 7,8 буынды өлеңдерде бола береді. Мысалы:

Оқыған білер әр сөзді,
Надандай болмас ақ көзді.
Кадан жөндіге жөн келмес,
Білер қайдағы шәргезді.

(Абай)

Шұбыртпалы ұйқас – Махамбет, Абай, Жамбыл сияқты т.б. халық ақындарының өлеңдерінде көп кездеседі. Бұл ұйқаста өлеңнің барлық жолдары ұйқасады. Тек ой бітер жердегі ең соңғы жолы ғана ұйқастан тыс қалады. Мысалы:

Беркініп садақ асынбай,
Біртіндеп жауды қашырмай,

Білтеліге доп салмай,
Қорамсаққа қол салмай,
Қозы жауырын оқ алмай,
Атқан оғы жоғалмай,
Ерлердің ісі бітер ме?!

(Махамбет)

Ерікті ұйқас – белгілі тәртіппен құрала бермейтін ұйқас. Ұйқастары бірде олай, бірде бұлай болып келетін өлеңдер де бар. Бұлар көбіне жырларда кездеседі. Мысалы:

Сіздер кейін тұрыңыз,
Барайын жалғыз мен деді.
Әуелі алла анайым,
Хақ жаратқан құдайым.
Мал шыдамас жауырға,
Ер шыдамас бауырға,
Бірге туған ит еді,
Жалғыз өзім барайын,
Мінген аты ала еді.

(«Қобыланды батыр» жсырынан)

Осы сықылды бірде олай, бірде бұлай, ой толқынына қарап, керекті жерінде ұйқастыра салуды **«ерікті ұйқас»** дейді.

Кезекті ұйқас. Шумақтың бір жолы ұйқаспай, екінші жолы ұйқасып келсе, оны **«кезекті ұйқас»** дейміз

Сәулең болса кеудеңде,
Мына сөзге көңіл бөл!
Егер сәулең болмаса,
Мейлің тіріл, мейлің өл!

(Абай)

Мұнда 2–4 жолдар ұйқасқан. Кезекті ұйқас өлеңнің шумағына қарай осындай ретпен келе береді.

Шалыс ұйқас. Ұйқастың бұл түрінде 1-жол мен 3-жол, 2-жол мен 4-жол ұйқасады. Мысалы:

Шаң шығармас жолдағы,
Сілкіне алмас жапырақ,
Тыншығарсың сендағы,
Сабыр қылсаң азырақ.

(Абай)

Бұл ұйқас 7–8 буынды, 11 буынды өлеңдерде де кездеседі.

Егіз ұйқас Абай өлеңдерінде көп кездеседі. Мысалы:

Алыстан сермеп,
Жүректен тербеп,
Шымырлап бойға жайылған.

Қиуадан шауып,
Қисынын тауып,
Тағына жетіп қайырған.

(«Сегіз аяқ»)

Бір шумағы 8 жолдан құралады. 1–2 жол ұйқасады да, 3-жолда ой бітпей, ашық қалады да, 4–5 жол ұйқасады да, 6-жол ашық қалады. Ашық қалған 3-6 жол ұйқасады. Бұл – егіз ұйқас.

Аралас ұйқас. Ұйқастардың бірнешеуінен жиналып жасалатын ұйқастар бар. Сөйтіп, бір шумақтың өзінің ішінде басқа ұйқастың тармақтары қосылып кеп, жаңа ұйқас туады. Осы сияқты ұйқастар – аралас ұйқастар болады. Мысалы:

Ата-анаға көз қуаныш
Алдына алған еркесі.
Көкірегіне көп жұбаныш.

ҚАЛБАЙ ӘБДІРАМАНОВ

(1947 жылы туған)

Әдебиет майданына XX-ғасырдың 60-жылдарының бас кезінде кіріп келген Қалбай Әбдіраманов, бүгінгі таңда аса талантты ақындар қатарынан орын алады.

Қалбай Әбдіраманов 1947 жылы Қарақалпақстанның Беруни ауданында дүниеге келген.

Өлең жазуды орта мектепте оқып жүргенде бастаған. Бірнеше өлеңі қазақ, қарақалпақ тілдерінде, XX ғасырдың алпысыншы жылдары газет-журналдарда басылады.

Қалбай Әбдіраманов өз өлеңдерін екі тілде, қазақ және қарақалпақ тілдерінде жазады. Ақынның «Жүректегі жазулар», «Келешекке сапар» сияқты т.б. жырлар жинағы Қарақалпақстанда жарық көрді.

Ол тоқсаныншы жылдардың орта тұсынан бастап, Қазақстанның Ақтау қаласына қоныс аударып, қазір сонда жасайды. Оның «Қазақнама» атты көп томдық жыр кітабының алғашқы томдары басылып шығып, оқырмандар тарапынан жылы қабылданады. Оның «Ана тілім», «Ұлдарыма насихат» өлеңдерінде, ана тілді ардақтауға, балдарын нағыз азамат болуға жұмылдыра түссе, «Жапанда жалғыз Қарағай» атты өлеңі, белгілі ғалым, жазушы Қалдыбек Сейдановқа арналған. Мәселен:

Жапанда жалғыз Қарағай,
Көрінер бізге панадай.
Жапырағы сая, көлеңке,
Аялап тұрған анадай.

дей отырып, одан әрі:

Жапанда жалғыз бір ағаш,
Ешкімнен көмек сұрамас.

Қасқиған елдің перзенті,
Сексип ол тұра алмас. – деп, терең байлам жасайды.

Ақын шығармаларында азаматтық әуен, достық пен туысқандық, адамгершілік, халықтың салт-дәстүрі, ана тілі секілді т.б. тақырыптар, өзіндік өрнекпен тамаша өріле түскен.

Қорыта айтқанда, Қалбай Әбдірамановты – қазақ поэзиясын тақырып жағынан да, көркемдік ерекшеліктерімен, жырлау тәсілдерімен де, өзіндік қолтаңбасы бар, аса талантты ақындардың бірі дей аламыз. Өйткені, ақын өлеңдерінде асқақ сезіммен шынайы ой түйдектері өзара астаса түсіп, көңіл сергітеді. Бұл оның ақындық құдіретін жан-жақты аңғартады.

АНА ТІЛІМ

Ана тілім! Ай тілім! Төре тілім!
Күн бар екен тағында көретұғын!
Жалауымсың! Ошақта алауымсың!
Ақ найзамсың жауыма төнетұғын!..

Хаттарыңды қырық жыл жазып келем,
Біраз жылға мен-дағы азық берем.
Тонькөктей шықсын деп дастан болып.
Тас көрінсе – қайрақтай қажып келем!
Айналайын, маржанның асылынан,
Барлық тудың мен сені басы қылам.
Ассалаумағалейкум келесі мың жылдарға –
Мұқағалидің хан болған ғасырынан!

Мына сөздер менікі тасқа басқан,
Қазақ барда – сөйлеймін астам-астам!
Қазақ барда – отырам хан қасында,
Қалағыммен көкеме тас қаласқан!..

Ескерткіштер шаршады мініп-құлап...
Біреуі жоқ өзіңнен құлықтырақ.

Таласқандар орталық майданшаға
Орнықтады тарихқа кіріп бірақ...

Әлі мұндай жаңылыс көп болады,
Қазақ десем – көңілім тоқ болады.
Шырақ жағып тіктелген ескерткіштер
Қараңғыда, білдірмей жоқ болады!..

Ойлан, Елім! Ойлап қой, басың барда,
Өз ұлыңды ұмытпа, асың барда!
«Баспанасыз қалдым!» – деп қайта келсе
Қай қаланды бересің Қасымдарға?!

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. «Ана тілім» өлеңінің тақырыбы не?
2. Өлеңде ана тілінің ұлт, халық тағдырындағы орны, қызметі туралы қалай айтылған?
3. Өлеңде ана тілінен өзге қандай мәселе көтерілген деп ойлайсың?
4. «Ойлан, Елім! Ойлап қой, басың барда, өз ұлыңды ұмытпа, асың барда!» – деген тармақтарды түсіндіріп беріндер?
5. Өлеңді мәнерлеп оқындар.

ҰЛДАРЫМА НАСИХАТ

Апыл да тапыл әр адым,
Жүруге, міне, жарадың!
Тағамды баспа аяққа,
Түкірме суға қарағым!

«Түкірме желдің өтіне –
Өзіңнің түсер бетіңе!»
Шалқыған анау көк теңіз –
Ағаш ек соның шетіне!

Шығасың талай төрлерге,
Жетесің талай өрлерге.

Атыңнан түсіп бата оқы
Кесенелерді көргенде!

Сөз айтпай тұрып кішіге,
Өзіңнің қара ісіңе!
Көресің кейде өңінде
Енбегендерді түсіңе!

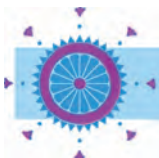
Құста да болар қасық қан,
Ақылды абзал жас ұққан.
«Сабырдың түбі – сары алтын»,
Тезірек жетер асыққан!

Пайғамбарымыз жазған бар – ҚҰРАН,
Көп сөздер қалған арғыдан.
«Үмбеттеріме» өзімнің
Бірдеңе мен де қалдырам!

Табарсың қайдан оңай дау,
Өлтіру мені қолайлау!
Мен ойлап өттім елімді –
Елге де керек мені ойлау!

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Өлеңді келістіріп оқып, ақынның айтпақ болған ой-пікірін аңғарындар!
2. Ақын ұлдарына нені насихат етіп отырғанын, мәтін арқылы іздеп табындар
3. «Түкірме желдің өтіне –
Өзіңнің түсер бетіңе!», –
деген жолдарда қандай астарлы ой жатыр деп ойлайсындар?
4. Өлең арқылы ақынның жалпы қазақ жастарына айтпақ болған насихаты қандай?
5. Өлеңді жаттап алындар!

ТОҚТАҒҰЛ САТЫЛҒАНОВ

(1864 – 1933)

Қырғыз халқының аса талантты жыр дүлдүлдерінің бірі, қырғыз әдебиетінің классигі – Тоқтағұл Сатылғанов.

Сондықтан да қырғыз халқы арасында: «Толыбайдай сыншы бол, Тоқтағұлдай жыршы бол» деген қанатты сөз, ел арасында күні бүгінге дейін айтылады.

Бұл – ақынның шын мәніндегі жыр дүлдүлдерінің бірегейі екендігін анық аңғарта түскендей.

Тоқтағұл Сатылғанов 1864 жылы бүгінгі тандағы, Қырғызстан Республикасындағы «Кетмен төбе» деген елді мекенде, кедей отбасында дүниеге келеді де, 1933 жылы, 69 жасында қайтыс болады.

Жастайынан тағдыр-тауқыметін, өмір азабын аса көп тартқан болашақ ақын, тым зерек болғандықтан, айнала-сында болып жатқан зорлық-зомбылық сырларын ерте терең түсіне бастайды. Елге аш қасқырдай тиіскен озбыр бай-манап Рысқұлбектің баласын қабанға теңеп, әшкерелейді. Оны ақын «Бес қабан» атты өлеңінде:

*Жетім-жесір әлсізге,
Қарамадың бес қабан, –*

деп сөзбен түйреп, қаймықпай үстем тап иелерінің озбырлықтарын беттеріне басады.

Өмірде болып жатқан бейберекесіздікті өз көзімен көрген ақын, оны өз өлеңдерінде ашық айтып, патша билеушілерінің зорлығын паш етеді.

Аса талантты ақын бүкіл өмірін қырғыз халқының бақыты, болашағы үшін арнайды. Жаңа заманды, жарқын болашақты аңсап, зорлық-зомбылыққа, үстемдікке тікелей қарсы күреседі.

Қорыта айтқанда, қырғыз поэзиясында нағыз халықшыл ақын Тоқтағұл Сатылғанов, қырғыз әдебиетінің классигі ретінде, оның дамуына аса мол үлес қосқан белгілі сөз майталмандарының бірі.

Оның өлеңдер жинағы 1968 жылы «Ұлы ақындар кітапханасы» сериясымен «Жазушы» баспасында, белгілі ақын Мұзафар Әлімбаев аудармасында қазақ тілінде жарық көрді.

ДҮНИЕ

Дүние зая – бекерсің,
Бір күн өтіп кетерсің,
Опасы жоқ дүниенің
Түбіне қайсың жетерсің?
Келерінде, дүние
Толысып туған айдайсың.
Кетерінде, дүние,
Су жүрмеген сайдайсың.
Келерінде, дүние,
Айыр өркеш лөктейсің.
Кетерінде, дүние,
Тұлпар мінсең жетпейсің.
Келерінде, дүние,
Ақ үйге салған әйнексің.
Кетерінде, дүние,
Тұтқасы сынған шәйнексің.
Келерінде, дүние,
Ала қар жатқан биіксің.
Кетерінде, дүние,

Мергеннен қашқан киіксін.
Келерінде, дүние,
Тасып аққан бұлақсың.
Кетерінде, дүние,
Желсіз өскен шырақсың.
Дүние шіркін осындай,
Қолыңнан қашқан құсындай.

СӘНІ КЕЛЕР МЕ

Төгілген жалы болмаса,
Аттың сәні келер ме.
Асыл сөзі болмаса,
Қарттың сәні келер ме.
Көк майса қаулап өспесе,
Жердің сәні келер ме.
Мыңғырған мал жайылмай,
Белдің сәні келер ме.
Қаз, үйрегі болмаса,
Көлдің сәні келер ме.
Сайрамаса саратан,
Шөлдің сәні келер ме.
Бүрлемесе ырғалып,
Талдың сәні келер ме.
Сақал қоймай иекке,
Шалдың сәні келер ме.
Жайқалып егін өспесе,
Жердің сәні келер ме.
Көгерген мұзы болмаса
Өрдің сәні келер ме.
Жұпары қоса еспесе,
Жердің сәні келер ме.

ӨМІР

Ат арымас болсашы,
Жас қарымас болсашы,

Өмір үлес болған соң
Орны-орнына қойсашы.

Қызыл оңбас болсашы,
Қыз құбылмас болсашы,
Көгергені шын болса,
Гүлдер солмас болсашы.

Бұлт сөгілмес болсашы,
Жігіт өлмес болсашы,
Жігіт пен қыз көз жұмса,
Жерге көмбес болсашы.

Шөп қурамас болсашы,
Көз тұнамас болсашы,
Қызыл жүзден нұр тайып,
Қыз қуармас болсашы.

Қартайғанға жиырма бес,
Қайта соғар болсашы,
Қайран жанды қолменен
Жасап алар болсашы.

Өлкеге елім толсашы,
Өмір өтпес болсашы.
Жасқа ажал ор қазбай,
Жақсы өлмес болсашы.

*Қырғыз тілінен аударған –
Мұзафар ӘЛІМБАЕВ*

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Тоқтағұл Сатылғанов қай жерде дүниеге келген?
2. Ақын өлеңдерінде қандай мәселелер көтерілген?
3. Ақын шығармаларын қазақ тіліне кімдер аударған?
4. «Дүние» атты өлеңін жаттап алыңдар.

АЙБЕК

(1905–1968)

XX ғасыр өзбек әдебиетінің даму тарихына аса мол үлес қосқан, талантты қаламгердің бірі – Айбек. Ол поэзия, проза жанрларында өнімді қалам тебіреніп, өзбек әдебиетін биікке көтерген, шын мәніндегі – шынайы сөз шебері. Әрі ол, аса тамаша аудармашы да.

Айбек – жұртшылық арасында кеңінен тарап кеткен лақап есімі. Ал оның шын аты – Мұса Ташмұхаммет ұлы. Ол 1905 жылдың 10 қаңтарында, Ташкент қаласындағы тігінші жанұясында дүниеге келіп, сол қалада 1968 жылдың 1 шілдесінде, 63 жасында дүниеден өтеді.

Айбек алғаш ескі діни мектепте оқып сауат ашады да, 1918 жылы Ташкенттегі «Намуна» («Өрнек») деп аталатын бастауыш сыныптық мектепте оқиды. 1921 жылы педагогикалық техникумға оқуға кіріп, оны 1925 жылы бітіріп шығады да, алғашқы мұғалімдік қызметін атқара жүріп, жастардың тәлім-тәрбиесіне ерекше мән бере бастайды.

Соңыра, Орта Азия мемлекеттік университетінің экономика бөліміне оқуға түсіп, оны бітірген соң, 1927–1929 жылдары Петербургтағы Ауыл шаруашылығы институтын да оқып, бітір еді, Ташкентке келіп, 1932–1935 жылдары Орта Азия мемлекеттік университетінде мұғалім болып қызметке орналасады.

Сондай-ақ, 1934–1937 жылдары Өзбекстан Республикасы Ғылым Академиясына қарасты «Тіл және әдебиет» институтында ғылыми қызметкер болып, ғылыми зерттеу

жұмыстарымен кеңінен шұғылдана түседі. Ал, 1938–1941 жылдары Өзбекстан оқу – ағарту баспасында редактор, аудармашы болып та жұмыс істейді.

Айбек өзінің шығармашылық жолын 20-жылдардың алғашқы жартысында бастайды да, өзбек әдебиетіне алғаш ақын ретінде кіріп келеді. Нәтижеде, тұңғыш рет өзінің тырнақ алды туындысы болған өлеңдер жинағын, 1926 жылы «Сезімдер» («Туйғулар») деген атпен бастырып шығарады. Онда ақынның «Жер кімдікі?», «Жұмысшыларға», «Жастық қайрат талмасын», «Өзбек елі», «Күз бен қыс», «Ферғана түні», «Қысқы кештер», «Өзбекстан», «Қоштасу», «Сенің қуанышың» сияқты т.б. өлеңдері орын иелейді.

Онан соң ақынның 1929 жылы «Көңіл күйлері» атты өлеңдер жинағы жарық көрсе, 30-жылдардан бастап поэма жазуға бет бұрып, «Ділбәр – дәуір қызы», «Бақтыгүл мен Сағындық», «Темірші Жора», «Науай», «Қаһарман қыз» сияқты т.б. кең тынысты, кемел поэмаларын жазып, аса талантты ақын екендігін жан-жақты таныта түседі.

Ақынның 1933 жылы өмірге келген «Бақтыгүл мен Сағындық» атты поэмасы, қазақ халық ауыз әдебиеті үлгілері негізінде өмірге келген көркем туынды. Өйткені, Айбек жастық, балалық шағында, қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысына қарасты Қазығұрт бөктерін мекендеген қазақ аулына, атасы Ташмұхамметпен берге әлденеше рет барады.

Қазақ аулында болған той – жиындарға қатысып, қазақ ақын – жырауларынан хисса – дастандар, жыр – термелер есітеді. Қазақ халық әндері мен күйлерін тыңдап, қыз – жігіттердің өзара, табан астында тауып айта білетін сөз жарыстарын, өзара қақтығыстарын, «жүзік салды» ойындарын да өз көзімен көріп, ерекше еміренеді.

Міне, мұның бәрі болашақ қаламгерді айрықша серпінтіп, қиялын қырыққа бөледі. Нәтижеде, соның бірден-бір жемісі ретінде, «Бақтыгүл мен Сағындық»

поэмасында қазақ қызы Бақтыгүл мен қазақ ақын жігіті Сағындық арасындағы мөлдір махаббатты, шынайы сүйіспеншілікті арналы арқау, өрісті өзек етеді.

Айбек XX ғасырдың 30-жылдардың екінші жартысынан бастап, прозалық шығармалар жаза бастайды да, алғаш өзінің «Киелі хан» романын жазса, 1944 жылы ұлы ақын Әлішер Науаи жайлы «Науаи» атты романын жазып, оқырман жұртшылыққа ұсынады да, өзінің аса қарымды романшы екендігін жан-жақты аңғартады.

Айбек, 1947 жылы «Қыздар» атты аса тамаша поэмасын жазады. 1949 жылы Кеңес дәуіріндегі бір топ ақын – жазушылармен бірге Пәкістан еліне барып, сонда болып өткен жазушылардың конгресіне қатысып, өз еліне оралған соң «Пәкістан әсерлері» деген очерк жазу мүмкіндігіне ие болады..

Сондай-ақ, Айбек «Зафар мен Зұхыра» атты поэмасымен бірге, «Алтын өлкеден ескен желдер», «Нұр іздеушілер», «Ұлы жол» сияқты т.б. прозалық туындыларын да жазып, өзінің кең тынысты, кеменгер суреткер екендігін, одан әрі де жан-жақты танытады. Мәселен, 1959 жылы «Күн қараймайды» романын жазса, 1963 жылы өзінің «Балалық» атты мемуарлық повестін жазып, оқырмандарға ұсынады.

Әрі ол аса талантты аудармашы ретінде немістің ұлы ақыны Гётенің «Фауст», орыс әдебиетінің кеменгер тұлғалары А.С. Пушкиннің «Евгений Онегин», М.Ю. Лермонтовтың «Маскарад», В.Г. Белинскийдің «Поэзияның тектері мен түрлері туралы», сондай-ақ Данте, Мольер сияқты т.б. ерен талант иелерінің көркем туындыларын да өзбек тіліне аударып, өзбек халқының рухани игілігіне, мәдени байлығына айландырады.

Орайы келгенде ерекше айта кетерлік жәйт, Айбек қазақ қаламгерлерінің, оның ішінде дархан дарын, ғұлама ғалым, академик Мұхтар Әуезов пен кеменгер жазушымыз Сәбит Мұқановтың ең жақын досы, бірден-бір сыйла-

сы да сырласы болатын. Мәселен, 1957 жылы қадірменді досы Мұхтар Әуезовтың 60 жылдық мерей тойына арнайы барып, өзінің «Құттықтау» атты өлеңін арнаған болса, «Қазақ әдебиеті» газетінде «Әдебиет мерекесі» атты мақаласын жариялап, онда ұлы суреткердің талантына аса жоғары баға береді.

Айбек қаламгер ретінде әбден жетіліп, толасқан шағында, яғни 1963 жылы «Балалық» атты ғұмырнамалық (мемуарлық) повесін жазып, онда қазақ халқына деген ерекше сүйіспеншілігін жан-жақты аңғартады.

Қаламгердің бұл көркем шығармасында Орта Азия халықтарының, оның ішінде түбі бірге туысқан өзбек – қазақ халықтарының аралас – құралас жасап, үнемі жарты бидайды жарып, бір бидайды бөліп жеген халық екендігін өте әдемі мысалдармен шебер өрбіте түскен. Онда қазақ халқының салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, қонақжайлылығы да өзінің шынайы шешімін таба білген.

Бұл көркем туындының бас қаһарманы – бала Мұса ғана емес, оның әке-шешесі, атасы Ташмұхамед пен туған-туысқандары, дос-жарандары мен қоңсылары, таныс-білістері. Ол жастық, балалық шағында атасы Ташмұхамедпен бірге, Қазығұрт тауының бөктерінде, Жаңабазар елді мекенінде жасаған қазақтар арасында жиі-жиі болып, қазақ халқы өмірімен танысады. Ақын-жыраулардың өлеңдерін, жыр-термелерін есітіп, ән-күйлерін тандап ерекше серпіле түседі. Қазақ елінде болып жатқан тойларына қатысып, олардың сақилығына, жомарттықтарына тәнті болады. Әсіресе, қыз-келіншектер мен жігіттердің өзара айта білетін әзілдері мен қалжыңдарын көріп, таң қалады.

Атасы мен бірге қазақ үйлерінде қонақ болғанда, бауырсақтар мен иісі аңқыған қымыз-қымыраннан татып көріп, қазы-қарта жеп, ауыл адамдарының ақпейілділігі мен қонақжайлылығын байқап, оларға дән риза бола түседі. Мәселен, ұлы суреткер ауыл тойында домбы-

расын ырғай тартып, жыр жолдарын ағытып отырған қазақ ақынының бейнесін; «Жауырынды, орта бойлы, қара сақалды бір кісі домбыраны алып тарта бастады. Құлаққа жағымды күй әуені, бойды балқытып барады. Ұйып, тыңдап қалыптын» – дейді де, одан әрі – «Қазан-ошақ басында жүрген әйелдер де үйдің іргесіне жиналып қалды. Олардың құлағы да күй сазында. Аршындаған күй асқақтап барып, біраздан соң аял тапты» – деп, күйге елти түскенін сипаттай келе, онан соң тағы да: «Енді домбыраны баяу ғана шертуге басып, қоңыр дауыспен термеге көшті. Оның соңы дастанға ұласты. Ара-арасында өткір әзіл-қалжың сөздер де қосып, жиылған жұртты дуду күлдіріп те қояды» – деп, қазақ жыршысынан алған әсерін, ерен сүйіспеншілікпен аса тартымды сипаттайды.

Міне, осындай қазақ халқы мен өнерін жанындай жақсы көрген қаламгердің «Науаи» атты романын, 1949 жылы Әлихан Сүлейменов қазақ тіліне аударған болса, 1963 жылы қырғи тілді, қырағы көз Қалтай Мұхаметжанов «Киелі хан» романын, Көбей Сейдаханов «Балалық» повестін, 70-жылдары қан сөлін жоғалтпай, қазақ оқырмандарына ұсынған болатын.

Қорыта айтқанда, Айбек XX ғасыр өзбек әдебиетінің кең өріс ала түсуіне, аса мол сүбелі үлес қосқан талантты ақын, ерен жүйрік прозашы болумен бірге, Өзбекстан Республикасы Ғылым Академиясының академигі, тамаша аудармашы екендігін жан – жақты танытқан белгілі сөз зергерлерінен.

ӨЗБЕКСТАН

Осы ғой біздің ел деген –

Алтын да онда гүлдеген.

Осы ғой біздің ел деген –

Қыста да көктем гулеген.

Осы ғой біздің ел деген –

Айнала әппақ қыр – белең.

Ғасырлар қалғып оянған
Қайраты өршіп, өрлеген.
Баһадүр өзі – шуақты,
Бір шуаққа жалғайтын.
Бүгінгі тарих тамаша,
Осыны досым пайымда.
Жер ашты алтын сандығын –
Ақтарды жомарт қазынасын.
Қияға халық қанаты –
Қағыла берсін лайымда!
Дәуірдің жаңа айнасы –
Алтын күн өзбек төрінде.
Бақыт пен шаттық әммасы
Еңбекте зейнет бүгінде.
Қырларым толы қимылға,
Мақтаға толы атырап.
Ғасырмен құрдас кәриялар
Жүректе жігер,
Жанарда жарқыл ойнаған.
Бүгінгі қыздар – қызғалдақ,
Студент гүл – гүл жайнаған.
Айналдым сеннен, жас ұрпақ,
Білекте күші қайнаған.
Шайырлар жырлар тынбастан,
Өмірдің өзі тың дастан.
Бүгінгі кешкі арайым,
Ертеңгі таңмен жалғасқан.
Осының бәрі ұлылық,
Ұлылық қой менің өз елім.
Осы ғой Өзбекстаным –
Молшылық далам,
Нұрлы аспан!

Өзбек тілінен аударған – Ә.Ахметов.

(«Балалық» повестінен үзінді)

Таң алдында салқын самал жәй ғана еседі. Құстар да ән шырқайды. Жол жағалауында өскен жүзімдер де, бейне бір ботаның көзіндей-ақ мөлдіреп, анадайдан көз тартып, көңіл қуантады. Жол жағалауындағы шиелер мен бүлдіргендер де, көздің жауын алып, өзіне ынтықтыра түседі.

Ағзам екеуіміз ғана ат арбада келеміз. Бау-бақша мен жүзімдіктердің нақ төбесінде, көк тотияйындай көкпенбек аспан әлемінде ақ бұлттар көшіп бара жатқан сияқты.

Мектептен үйге қайтып келсем, апам шыттан тігілген жейдем мен тоқыма шалбарымды жуыпты да, есік алдындағы жіпке іліп қойыпты.

Апам мені ерекше жылы жүзбен қуана қарсы алды да;
– Күні ертең жүресің бе? – деді ол, маған бұрыла қарап.

Мен де:

– Қайақа? – дедім, таңырқана үн қатып.

Сонда апам:

– Жаңабазарға барасың! Жаңа ғана бір адам келді. Оны бізге әкең жіберіпті. «Мұса тұрса, күні ертең өзім ертіп кетем!» – деді. Ағзам да барады. Оны да әкесі шақырыпты.

Қуанышым қойныма симай кетті. Қыр-адырлар, мидай дала, гүл – бәйшешектер, таулы жерлер бірден көз алдымда көлегейлене, елестей бастады. Әсіресе, қазақ аулындағы атан-түйелерді, қой-қозыларды, шашасына шаң жұқтырмайтын жүйрік аттарды көргендей болдым. Көз алдымда бәрін елестете бастадым.

Сөйтіп, екі күндей жол азабын әбден тартып, кешке қарай Жаңабазарға да әрең жеттік-ау. Өзі кең, әрі шаңшаң, кеп-кең алаңға ма, жоқ әлде көшеге ме, әйтеуір

бір шеті сонау кең далаға тірелсе, екінші бір сырт жағы балшықпен сыланған қамыс дүкенге тіреледі.

Қайдан келгенін қайдам, бір қарасам, әкем арбаның жанында тұр. Арбадан тік көтеріп алды да, екі бетімнен алма – кезек сұйді. Мен мойнынан құшақтап алдым да, сағынғаным соншалық, тіптен жібергім де келмеді.

Ағзам да арбадан секіріп түсті де, әкесіне қарай жүгіре жөнелді.

Әкем маған қарап:

– Біз де жүрейік балам. Сен Хасенді білесің ғой, – деді әкем мені жерге қоя түсіп. Мен де әкеме:

– Ия, білем. Біздің үйге келген еді ғой. Соның үйіне барамыз ба? Ол жақсы адам – дедім.

Бұраландаған қараңғы көшемен біраз жүрдік. Әкем аласа ғана қақпаның есігін өзі ашты. Біз аса үлкен, кең ауланың ішіне кірдік.

Үйдің дәлізінде әйтеуір бір шырақ жылтырайды. Бізді сырықтай ұзын бойлы, тым арық, бұрын көрмеген, бейтаныс бір адам қарсы алды.

– Қош келдіңіз! Төрге шығыңыздар. Құрметті қонағымыз болыңдар! – деп, әлігі адам, біздің сәлемімізді де қуана қош алды.

Дәлізге сырмақ жайып, оның үстіне құрақ көрпеше төсеп, әкем екеумізді ерекше құрметпен отырғызды.

Онан соң әлігі адам:

– Балаға мен ыстық сорпа әкелейін. Жол азабын тартып, арып – ашып келдіңіздер ғой. Жол жүру оңай емес, ауыр азап, – деді де, тысқа шығып кетті.

Тып-тынық түн. Дәл төбемізде жұлдыздар жымыңдайды. Ауланың сонау қап-қараңғы, арғы түкпірінде шегірткенің шырылдаған үні мен жоңырышқалықта жайылып жүрген жылқылардың пысқырынған дыбысы есітіледі.

Әлігі кісі көп кешікпей, бізге келді. Ол менің дәл алдыма бір кесеге құйылған ыстық сорпа мен екі күлше қойды да:

– Кәне, жиен бала! Күлшені сорпаға турап, түк қалдырмай ішіп ал. «Барына пайғамбар риза» – деген. Қалқам, бұйырғаны осы болды. Әйелім мен балам Ташкентте. Олар – біздің базаршымыз, – деді жымия күліп.

Өзбек тілінен аударған – Қалдыбек СЕЙДАНОВ.

Сұрақтар мен тапсырмалар.

1. Айбек қандай жанрларда қалам тебіrentкен?
2. Айбек әдебиет майданына қай жылы кіріп келген?
3. Айбек қазақ өмірінен қандай шығармалар жазған?
4. Айбек шығармаларын қазақ тіліне кімдер аударған?
5. «Бақтыгүл мен Сағындық» поэмасын үйде оқып, сыныпта мазмұнын айтып беріндер?
6. Жазушының «Балалық» повесті қандай көркем туындыға жатады?
7. Айбек қазақ жазушыларынан кімдермен достық байланыста болған?
8. Айбектің қандай романдары мен поэмаларын білесіңдер?
9. Айбек өзбек тіліне кімдердің шығармаларын аударған?
10. «Балалық» повестін толық оқып, оның мазмұны жайлы сыныпта пікір алмасындар.

САЙДА ЗУННУНОВА

(1926 – 1977)

Әдебиет әлеміне ХХ ғасырдың 40 – жылдарының орта шенінде кіріп келген Сайда Зүннұнова поэзия, проза және драматургия жанрларында бір жөн қалам тебіреніп, өзбек әдебиетінің даму тарихына сүбелі үлес қосқан аса талантты қаламгерлерден.

Сайда 1926 жылы Әндіжан қаласындағы жұмысшы жанұясында дүниеге келеді. 1941–1945 жылдары Әндіжан педагогикалық техникумында оқып, тәлім – тәрбие алады да, мектепте мұғалім болып қызмет атқарады.

Соңыра газет редакциясында жұмыс істей жүріп, алғаш ақын ретінде өнімді қалам тебіреніп бастайды. Нәтижеде, өзінің ең алғашқы өлеңі, тырнақ алды туындасын 1945 жылы «Пахта фронти» атты газетте жариялау мүмкіндігіне ие болады.

Сөйтіп, Сайда Зүннұнованың көркем әдебиетке деген ықыласы жылдар өткен сайын кең өріс ала түседі. Әрі білімін одан әрі жетілдіру мақсатында, Орта Азия мемлекеттік университетінің (бүгінгі таңдағы Ташкент мемлекеттік Ұлттық университетіне) филология факультетіне оқуға түсіп, оны 1953 жылы бітіріп шығады.

Университетті бітіргеннен соң Сайда Зүннұнова 1953–1956 жылдар аралығында «Гулхан» журналында тілші болып қызмет атқарса, 1956–1957 жылдары «Өзбекстан мәдениеті» газетінде, сондай – ақ 1957–1958 жылдары «Өзбекстан» көркем әдебиет баспасында, 1962–1967 жылдары Өзбекстан Жазушылар одағында әдеби кеңесші болып қызмет атқарады.

Болашақ ақынның ең алғашқы өлеңдер жинағы, тырнақ алды туындысы 1948 жылы «Қызыңыз жырлайды» деген атпен жарық көрген болса, онан соң 1950 жылы «Жаңа өлеңдер», 1954 жылы «Гүлдер өлкесі», 1961 жылы «Қанат», 1962 жылы «Алға ұмтылу», 1967 жылы «Қыздар», 1970 жылы «Көршілерім», 1972 жылы «Нилуфар», «Жыл ойлары» деген сияқты т.б. өлеңдер жинағы жарық көріп, өлең құмар оқырмандардың аса сүйікті ақынына айналады.

Сайда Зүннұнованың 1972 жылы жарық көрген «Әллә» поэмасында өзбек әйелдерінің балаға деген ерен сүйіспеншілігі мен шынайы махаббаты, ыстық сезімі жан – жақты терең сипатталғандығы соншалық, поэма салған жерден – ақ өз жетегіне үйіріп, барған сайын оқырмандарды ынтықтыра түседі.

Орайы келгенде ерекше айта кетерлік жәйт, Сайда Зүннұнова проза жанрында да өнімді қалам тебіrentкен, аса талантты прозашы да бола алды. Бұл орайда оның 1956 жылы жарық көрген «Гулбахор» атты әңгімелер жинағымен бірге, «Көшелер жарқырайды», «Үзілген үміт» секілді т.б. әңгімелер жинағын тілге аламыз.

Шығармаларында қаламгер жұмысшылар өмірін, тағдыр тауқыметін жан – жақты ашып сипаттаумен бірге, жанұя тағдырын, өзбек әйел – қыздарының шынайы сүйіспеншілігі мен ерен еңбек жолдарын сипаттаған.

Сайда Зүннұнова 1957 жылы «Гүлхан», 1958 жылы «Жаңа директор», 1962 жылы «Жалын», 1964 жылы «Адамдар арасында», 1972 жылы «Бойларыңнан айналдым» деген сияқты т.б. повестерін де бастырып шығарады. Оларда өзбек қыз – келіншектерінің тағдыры, ерен еңбек жолдары, мөлдір махаббаттары мен шынайы сезім сырлары сөз болады.

Әсіресе, бұл көркем шығармаларда 30–60-жылдар аралығындағы өзбек әйелдерінің еңбектегі ерлігі, тірлік тыныстары, бас бостандығы жолында алып барған

күрес – тартыстары, жанұя тағдыры Адолат, Усман сияқты т.б. қыз – келіншектер, ер азаматтар бейнелері арқылы өзінің шынайы шешімдерін таба түскен.

Сайда Зүннұнова шығармаларында Отанға деген шексіз сүйіспеншілік пен өз жұртына, еліне деген ыстық ықыластары, шынайы сезімдері мен мөлдір махаббаттары, жанұядағы тағдыр тауқыметтері өз ерекшеліктерімен жан – жақты сыр шерткен.

Сайда Зүннұнова аса талантты драматург ретінде 1964 жылы «Ана», 1967 жылы «Көздер» атты драмалық шығармаларын жазып, оны облыстық, республикалық театрларда қойдырып, көрермендердің де ыстық ықласына бөленген тарлан талант иелерінің бірі.

Сондай – ақ, қаламгердің 1957 жылы «Повесть және әңгімелері» атты жеке жинағы кітап болып басылып шыққан болса, 1962 жылы «Жалын» повесі, 1964 жылы «Өлеңдер» атты жинағы да жарық көріп, оқырман жұртшылықтың ерен ыстық ықыласына бөлене түскен болатын.

Не амал?... Міне, осындай аса талантты ақын, тамаша прозашы, әрі драматург Сайда Зүннұнова 1977 жылы небәрі 51 жасында дүние салып, арамыздан тым ерте кетті.

Дегенмен, дала данышпаны, ұлы Абай айтқандай: «Өлді деуге болама, айтыңдаршы, өлмейтұғын соңына сөз қалдырған», – дегендей – ақ, Сайда Зүннұнова да өзінің көркем туындыларымен әмәнда, халқымыз арасында бірге жасап, біте қайнаса бермек.

ҚЫЗЫМА

Әлем менің құшағымда,
Мен не оның қойнында.
Талай көктем желдері,
Шаштарымды сипаған

Алуан түрлі өңірдің,
Гүлін маған сыйлаған.
Сенің нәзік саусағың,
Бақытқа бөлеп, мәз қылған.

* * *

Жер қойнына енді түн,
Ай сәулесі мөп – мөлдір.
Келші қалқам, кел еркем,
Әлдилейін мен бүгін.

Гүлден де ернің әдемі,
Неткен жүзің ғажап – ақ,
Енші қалқам қойныма,
Кеудеме қойып басыңды.

Тауықтар ұйықтар қонақтап,
Жел де тынған бұтақта.
Көк орай шалғын, көк шөптер,
Жайқалады жырақта.

Жымыңдаған жұлдыздар,
Жарқыраған әсем ай.
«Ұйықтадыма қызың?» – деп,
Олар да сені сұрайды.

Жер қойнына енді түн,
Ай сәулесі мөп – мөлдір.
Келші қалқам, кел еркем,
Әлдилейін мен бүгін.

* * *

Қолын жайып әжелер:
«Басың тастан болсын!» – деп,
Ыстық ықылас, мейрімен,
Ақ батасын береді.

Желкесіне мінгізіп,
Арқалаған аталар:

«Басың тастан болсын!» – деп,
Ақ батасын береді.

Бәтегөй де ақылшы,
Әжелер мен аталар!
Басы тастан болса да,
Жүрегі тастай болмасын!

ОТАНЫМ МЕНІҢ

Жүз жыл өмір көрсем де,
жүз жыл өлең жазсам да,
Сені жүз жыл шабытпеп,
жыр жолына қоссам да,
Аялаған жарымдай –
келбетің неткен әдемі,
Тамсана оны жырлауға,
сөз маржанын таппаспын!

Гүл жазира даланы,
алдыға әкеп жайсам да,
Татымайды бәрі де,
өзіңе деген махаббатыма!

Ей, ғазиз Отаным!
Аяулы менің –
Өз Елім!

* * *

Дүниеде сан алуан,
не – не сұлулық болса да,
Бәрі де,
өзіңде ғана!
Ғазиз топырағыңды,
көзіме сүртіп,
Көктем жапырағына,
бетімді жуып.
Адамдық ақ бейіл, саф ниетпен,
саған ғана бас ием!

Сенің жолыңа,
тәнім де, жаным да құрбан!
Себебі мен,
сені сүйген – ақыныңмын!
Бірден – бір,
өзіңе жақыныңмын!

Үнемі өзіңдей,
Ұлы елдің бақытын,
Ылғи да армандайтын,
бауырыңмын!

Еркіндікті, әділдікті,
жырлаумен,
Ешқашан,
құшағыңнан, арылмаспын!

Біз әмәнда біргеміз,
Ғазиз Отаным!
Аяулы менің –
Өз елім!

Мен тірімін –

сен менің мақтанышымсың!

Еңбекте де, рахатта да,

бірге болған,

Бірден – бір,

қуанышымсың!

Ей, ғазиз Отаным!

Өз елім!

Өзбек тілінен аударған – Қалдыбек СЕЙДАНОВ

Сұрақтар мен тапсырмалар;

1. Сайда Зүннұнова қай жерде өмірге келген?
2. Ақынның ең алғашқы өлеңдер жинағы қай жылы жарық көрген?
3. Сайда Зүннұнова қандай жанрларда қалам тебіrentкен?
4. Ең алғашқы прозалық шығармасы қандай атпен аталады?
5. «Қызыма» деген өлеңінде қандай мәселені көтерген?
6. «Менің Отаным» атты өлеңінде ақын нені айтпақшы болады?
7. Сайда Зүннұнова қай жылы дүние салады?
8. Сайда Зүннұнованың неше өлеңдер жинағы жарық көрген?
9. Өзбек әдебиетінің даму тарихына қандай үлес қосқан?
10. «Менің Отаным» атты өлеңін жаттап алыңдар!

ТІЛЕУБЕРГЕН ЖҰМАМҰРАТОВ

(1915–1990)

Қарақалпақ поэзиясын тереңнен танытқан талантты ақындардың бірі – Тілеуберген Жұмамұратов. Ол 1915 жылы Мойнақ ауданы, «Ақдария» деген жерде дүниеге келеді де, 1990 жылы Нөкіс қаласында 75 жасында қайтыс болады.

Жеті жасында әкесі қайтыс болып, анасының қолында тәрбиеленеді. Жастайынан ауыл арасында ертегілер мен аңыз әңгімелер, өлең жырлар есітіп, батырлық жырларды тындап, поэзия сырларымен ерте сусындай бастайды.

Поэзияда өз қолтаңбасымен белгілі болған ақын, өлеңге айрықша жауапкершілікпен көңіл аударады.

Ақынның «Жүрек махаббаты», «Достық», «Менің замандастарым», «Дәуір жұлдыздары», «Толқын үстінде» сияқты т.б. өлеңдер мен поэмалар жинағы, «Макария сұлу» поэмасы, қарақалпақ поэзиясын дамыта түскен туындылар.

Ақын поэзиясының негізгі қаһармандары – аса белсенді күрескер жандар. Оның өлеңдерінде философиялық тереңдік пен ойшылдық, Отанға, елге, өз халқына деген шынайы сүйіспеншілік кеңінен жырланады. Мәселен, «Мен адаммын» өлеңінде:

*Адам болсаң, сен қоғамға керексің,
Қосылмасаң тамыры жоқ терексің.
Ойламасаң тек өзіңнен басқаны,
Айтшы кәне, кімдерге сен керексің... –*

дейді ақын.

Ақын поэзиясында халықтар достығы ерекше жырланған. Бұл ретте оның «Абай ескерткішіне», «Қырғыз досыма», «Қазақ жігітіне», «Сәбит туралы», «Мұхтарға», «Асқарға», «Ғабит Мүсіреповке», «Ғафур Ғұламға», «Алматыны келдім алып», «Қазақ досыма» сияқты т.б. өлеңдерін атай аламыз.

Тілеуберген Жұмамұратов проза саласында да әңгімелер мен очерктер жазған. Оның «Құпия махаббат», «Махаббат сыры», «Милиционер жігіт» сияқты т.б. прозалық шығармалары қарақалпақ оқырмандарына белгілі.

Сондай-ақ «Киіктің екі лағы», «Жалынды күндер», «Ағайынды екі батыр», «Ананың көңілі балада», «Суға кеткен адам», «Бала туралы сөз», «Мұхит ортасында» секілді т.б. эпикалық туындылары, қарақалпақ поэзиясында аса үлкен орын алған құнды шығармалар.

Ол драматургия жанрында «Тіктелген Ту» музыкалық драмасы мен «Қыздар әзілі» секілді т.б. комедиясын жазған.

Ақын Омар Хаямның «Рубаиларын», А.С. Пушкиннің, Мұса Жәлел, Токтағұл Сатылғановтың өлеңдерін қарақалпақ тіліне аударған.

Тілеуберген Жұмамұратов шығармашылығында поэзия жанры аса мол орын алады. Қарақалпақ жұртшылығы оны нағыз ақын ретінде ерекше қадір тұтады.

ҚАЗАҚ ДОСЫМА

Қазақ досым, келсең біздің араға,
Құлағың тос, ақырына қара да,
Түсінбеспіз қарақалпақ тілін деп,
Тілмаш сұрап, бізді бөтен санама.

Көрмегенді білу қиын сынамай,
Қиыспаса сөзім қаққан сынадай,
Соңынан-ақ тілмаш тауып берейін
Тында бірақ, сөйлер тілім мынадай:

– Ұлы достық – бар халықтың жақыны,
Отанымның сүйеніші, ақылы.
«Түбі бірге – түртпейді», – деп айтады,
Қазақ пенен қарақалпақ нақылы.

Түсіндің бе менің осы сөзіме,
Айна алдында қарашы бір жүзіңе:
Дәл егіздің сыңарындай аумаған
Қарақалпақ ұқсамай ма өзіңе?!

Есінде ме, о бауырмал қазағым,
Көкіректі кернеген кез аза, мұң.
Ата-баба, жел айдаған қаңбақтай,
Бірге шекті шерлі шақтың азабын.

Қобыз сарнап, Қорқыт қоныс таппаған,
Айналасын қара тұман қаптаған.
Басқа салды Асанның мұң-қайғысын,
Шұбырынды «қара табан», «ақ табан».

Қаратаудың қырқасынан көш келіп,
Уайым шегіп, ұйқысынан сескеніп,
Ата – ұлдан, ана – қыздан айрылған,
Қара көзге мөлтілдеген жас келіп.

Жүргенде де қараңғыда шырмалып,
Ата-баба қыз берісті, қыз алып.
Жырақ жолда жақын жүрек жалғасқан,
Түйе керуен қызылқұмды қақ жарып.

Кейде тіпті көрші қонған ел екен,
Ірге бірге, тең керілген керегем.
Қарақалпақ елінде де жырланды
«Қамбар батыр», «Мұңлық-Зарлық», «Төлеген».

Бір теректің бұтағындай ұрпақпыз,
Қайғыға да, шатыққа да ортақпыз.
«Кең даланың жыршысы» деп біздерді
Уәлиханов айтқан қарақалпақпыз.

Мен дән сепсем – қаулап өсті егісім,
Жесем тілді үйіреді жемісім.
Зәулім үйлер жасыл желек жамылып,
Көкке бойлап кеуде керді Нөкісім.

Ағызғаның «қара алтын» мен «ақ алтын»,
«Қызыл алтын» – ең байлығың, зор даңқың.
Абай, Жамбыл, Мұхтар, Сәбит Отаны,
Жиреншедей шешен, қазақ, ел-халқың.

Қалама кел, ауылыма барып қайт,
Бойдақ болсаң ару тандап алып қайт.
Жігіт те көп, қазақ қызы сүйгендей,
Жұрт жаңғыртып және құда болып қайт.

Құрметтеймін саған арнап мал сойып,
Салтымыз деп алдыңызға бас қойып,
Мейлі стол, мейлі көпшік жастанып,
Қыздар құйған күрең шайдан іш тойып.

Бүгін байтақ Отанымда халқым шат,
Ағаның да, құрбының да дәмін тат.
Бәрінен де ең қадірлі сыйлығым –
Жүректегі лаулап тұрған махаббат!

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Қазақ досына жыр арнаған ақын қандай мәселелерді қозғайды?
2. Ақынның қарақалпақтарды қазақстандық достарына таныстырудағы мақсаты не?
3. Ақынның өлеңдегі көңіл-күйі қандай?
4. Өлеңде халықтар достығының тарихы жөнінде не айтылған?
5. «Ата – ұлдан, ана – қыздан айырылған, Қара көзге мөлтілдеген жас келіп», – деуінің мағынасы неде?

ФЕРДАУСИ

(934–1026)

Әлем әдебиетінің даму тарихында ерекше орын алатын, ұлы ақындардың бірі – Фердауси. Ол – Саманилер патшалығы құлаған соң, Орта Азияда түркі тайпаларының үстемдік еткен дәуірінде өмір сүрген.

Ақынның туып өскен өңірі – Әму жағалауындағы Туси қаласы. Шамамен 934 жылы туылып, 1026 жылы 92 жасында дүниеден өткен. Туси қаласында дүниеге келгендіктен ол – «Әбілқасым Туси» деп аталады.

Дегенмен ол – бүкіл Шығыс әлемінде «Фердауси» деген есіммен кеңінен танылған кемеңгер тұлға. Бұл оның лақап есімі. «Фердауси» деген сөз – «Жұмбақ бақшасы» деген мағына береді.

Оның есімін әлемге танытқан шығармасы – «Шаһнама» дастаны. «Шаһнамада» негізінен Иран-Тұран елдері арасында ұзақ жылдарға созылған соғыстар мен қақтығыстар жырланады.

«Шаһнама» жырында өз дәуірінің тарихи оқиғалары, талай-талай патшалардың күрес-тартыстары, сол дәуірдің адамдары тереңнен суреттелген. Сол сияқты зороастризм дініндегі наным-сенімдерге, Иран, Тұран елдерінің ескі мифологиясына аса мол орын берілген.

Ақынның «Шаһнамасы» – қазақ халқы арасында кең тараған. Одан бізге жеткені – «Рүстем дастан» деген

көркем шығарма. «Шаһнама» дастанын қазақ ақыны Тұрмағамбет Ізтілеуов, XX ғасырдың 30-жылдарында «Рүстем дастан» деген атпен жаңғырта жырлап, халқымыздың рухани игілігіне, мәдени байлығына айландырған.

Ұлы ақын Фердаусидің «Шаһнама» дастаны – әлем әдебиеті тарихында үлкен орын алатын, аса құнды көркем дүние.

Дүние жүзі әдебиетінің алтын қорына қосылған «Шаһнама» эпопеясының бір тарауы болған «Мәнүшһр» шығармасын, Бегділдә Алдамжаров қазақ тіліне аударып, 1972 жылы «Жазушы» баспасып шығарған.

ПИРАННЫҢ РҮСТЕММЕН КЕЗДЕСУІ

(«Шаһнама» дастанынан үзінді)

Сасса да, табар ақыл қиналғанда,
Ер Пиран жетіп келді ирандарға.
Жасынан айласы мол, ақылды еді:
«Аңдыған қанды шайқас батыр! – деді, –
Тұранның естігесін ерлерінен,
Атыма қамшы салдым мен де бірден.
Ойларың емес маған, батыр, мәлім,
Не үшін мұнша тығыз шақырғаның?»
Есітіп оның сөзін, сабасынан
Аспастан, шығып саптың арасынан,
Жарқылдап дулығасы күміс кемер,
Атақты жақын келді Рүстем ер.
«Сен кімсің, – деп сұрады, – атың қалай,
Жөніңді айт жарамсақша жақындамай?»
Ол айтты: «Біледі ғой елің Иран,
Тұранның әскер бас едім Пиран.
Ер Хұман жаңа келіп қайтқан еді.
Маған кеп сөздеріңді айтқан еді.
Шыным бұл. Болғаның жөн кешірімді,
Өзің де айтшы тездеп есіміңді?»
«Рүстеммін, – деді батыр сонда мықты, –

Тастаман болат пенен торғауытты».
Ер Пиран көргеннен соң ерді сыйлы,
Мадақтап баһадүрді жерді сүйді.
Сөйледі құдіретті: «Шақырғаным,
Сен едің Тұрандардан жақын жаным.
Қорғаны Ирандардың, мақтан ері,
Сәлем деп Кей Хосроу жатқан еді».
«Құдіретті ер, – деді Пиран – алтын санақ,
Жар болсын Иезден мен халқың саған.
Тәңірім мерейінді үстем етсін,
Тағдырым жолықтырды ұлы еріңе,
Ырзамын Иезданға тірегіме.
Аман ба хас батырлар аты мәлім?
Ер Дастан, Фәрамалар, Зәварәлар,
Аман ба, өтті талай заманалар.
Мен бір құл, көрмеген еш байып, толып,
Сөзім бар, қалмасаң, ер, айып көріп:
Өсіргем бақтың емес, сор дарағын,
Суарғам сол ағашты көз жасыммен,
Ойлағам оңалам деп олжасымен.
Олжасы у боп шықты аяғында,
Тағдырдың жедім содан таяғын да.
Батырға болғам қорған Сиявуштай:
Алмақ боп асыл тұқым елге ұнаған,
Қызымды, байлығымды берді оған,
Жоқ болды екеуі де ақырында,
Жоқ енді өз балам да, батырым да.
Содан соң Афрасиябтан тарттым азап,
Жыладым, дұшпандарым етті мазақ.
Құдай бар, өтті жаудың сөзі мына,
Мұныма бір Изәдтің өзі куә:
Өтсе де талай заман, өмір сүрдім,
Жазмышқа ақырында мойынсұндым...
Көңілім қап-қараңғы дегенменен,
От басым сол кездері не көрмеген?!
Зұлымдық болып шықты ізгілігім,

Жұлдызым кең аспанда жүзді қырын.
Ақырын Сиявуштың естігесін,
Биліктен аулақ тарттым бойымды мен,
Жаныма азық еттім ойымды мен.
Өлтірмек болғанда әке ерен сұсты,
Ажалдан қалдым қорғап Ференгисті.
Үйіме ол байғұсты жасырдым мен,
Қорғадым кетсе де ұшып басым мүлдем.
Енді сен, жүрмін қалай, қажып тірі,
Қорқытып әкел дейсің жазықтыны.
Маған жау екі жақ та айдан анық,
Сонда мен күн көремін қайда барып?
Айтамын ұстап бетке тәңіріні.
Көтерме маған семсер әмір ұлы!
Кінәсіз тиме туыс, үрметіме.
Құдайдың қорыққайсың құдіретінен.
Әруағы атсын мені Сиявуштың,
Ешкімге жоқ керегі мына ұрыстың.
Соғыссақ, ренішті арқау көріп,
Майданда қалар өлік тау-тау болып.
Бір жағы Синддария, гүлді Үндістан,
Бір жағы Сақлаб, Шұғын, қырлы құшан
Дайын тұр, кетер өршіп бұдан егес,
Сиявуш алдына олар кінәлі емес.
Сол үшін қан төгудің жоқ керегі.
Батырсың жерден шыққан өнген-өсіп,
Осыны қабырғамен көр кеңесіп», –
Деді де Пиран батыр қалды тұрып,
Сипәхбәд оны ұнатпай, сәл кідіріп:
«Бұл шайқас, – деді сосын, – басталғаннан,
Майданда қырылғандар жастар жанған,
Ойлаған осылайша өзін ғана:
Әрине, жаңағы айтқан сөзің дана.
Шайқаста талай пенде жығылады,
Бұл сөзді барыстар да ұғынады.
Шайқассақ кек алмақ боп, қасіретті
Ұмытқай соғыс бізге қасиетті.

РҮСТЕМНІҢ САРБАЗДАРМЕН КЕҢЕСУІ

Ерлерін ел көтерген төбесіне,
Шақырды ер Рүстем кеңесуге.
Барлығы атағы аян өзге өңірде,
Алыптың құлақ түрді сөздеріне.
«Батырлар, – деді Рүстем, – нар едіңдер,
Түлейде түнде жортар жан едіңдер,
Дию мен піл келсе де саптарымен
Қорықпас, тәжін киген таққа мінген,
Жар болып Изэд жеңер әмір ұлы!
Бәріміз ұмытпайық тәңіріні,
Ол бізге көрсетеді дұрыс жолды,
Кеспесін тектен текке қылыш қолды.
Өмірде адам мәңгі жүрмейді ғой,
Даңқтың қор қыларын білмейді ғой,
Батырлар, кеше Пиран келген еді,
Жыр қылып өкінішін берген еді,
Бұл пенде ертеңінен не біледі?
Білерім, Пиран ертең жеңіледі.
Бостан-бос қырылады балалары,
Алауға оранады қалалары.
Дегенмен жүрген жақсы аман-есен,
Пиранның мерт болғанын қаламас ем.
Келіссе, таптамаймыз Тұран арын,
Кешкен жөн өткендегі кінәларын.
Әкелсе құныменен айыптыны,
Бітеді соғыс. Көрдім лайық мұны.
Бастаймыз содан кейін демалуды.
Мәңгілік ұмытамыз кек алуды.
Біз қанды аңсамаймыз, қара түнді
Тек қана қонар бақыт әділдерге!».
Гудәрс орнынан тұрды дағы,
Сөйледі: «Жан тең келмес баһадүрім,
Тәж-тақтың шығарғансың атағын мың.
Нұрлы ақыл, қайрат – сенде бәрі де бар,
Бастайды игілікке жаның адал.

Анық қой: соғыс қатал, өмір тәтті,
Майданда әр кез менің қолым қатты.
Аласа ішінде елдің, ұғынса адам,
Ашқан жоқ дұшпан әлі сырын саған.
Ойлама сенбестік деп бүгін мұның,
Нақылы бар емес пе бұрынғының:
Салмақты жаның қатты жек көреді,
Арамза ақиқатты жек көреді.
Ондайлар болмай жатып жүдә бесін,
Бұзады түсте берген уәдесін
Сенбесең сүйенгенге тіл-жағына,
Сұмдықтың айналмайсың құрбанына.
Есіңе ал: болмай тұрып қанды қырғын,
Тамаша сауық сайран болды бір күн.
Ер Пиран өкінген-ді істеріне,
Өкінген теріс жолға түскеніне,
Қылығын Афрасиябтың сынаған-ды,
Жасы ағып көздерінен жылаған-ды.
Сақтанып, араласпай осы дауға,
Қызмет қылсам деген Хосрауға.
Содан соң деген еді Пиран батыр:
«Кетерім анық болса Иранға ақыр.
Көріп ем қан майданның талайын мен,
Жөн болар кеңескенім ағайынмен.
Болашақ көрем десем жайлы күнді,
Жөн шығар ап кеткенім байлығымды».
Дегем мен: «Көп толқыма Пиран дана,
Табасың дүниені Иранда да.
Шайқасқа қатыспасаң, ақбас ерім,
Сенеді ақтығыңа патша сенің.
Толқыма, өткін біздің жағымызға,
Жүреміз біздер саған болып ырза».
Осылай бәтуаға келіскен ек,
Ұмытып бар ниетін ер істемек.
Шаптырды Афрасиябқа шабарманды:
Келді деп Иран қолы хабарлады.
Әскермен деген жаудың шығар есін,

Ұмытқан ұзамай-ақ уәдесін.
Қарасақ қан майданға ертесіне,
Тұранның толы әскер өлкесіне,
О, батыр пана болған хан тағына,
Алдамақ сені осылай ол тағы да!
Көргесін қайратыңды, арқаныңды,
Меніңше залым Пиран қорқа білді.
Тірегі Тұрандардың Камус еді,
Мәншур де, Фәртусі де арысы еді.
Бәрі де өшті түсіп хан тағынан,
Құшанның батыры өлді арқаныңнан.
Енді ойлап құйттай пана сұм жанына,
Шықпақшы Пиран батыр бір жағына
Сезініп жеңілерін Тұрандардың,
Алдамақ, ескі қулық бұлар мәлім.
Берем деп айыптыны, сені батыр,
Алдады, ол табады жөнін ақыр.
Көрерсің, сары белден атқанда таң,
Манаурап мамыражай жатқанда маң,
Жасайды Пиран сонда масқараны,
Бас болып Иран қолын бас салады.
Алдайды, жек көремін оны мүлде,
Пиранның Аһриман бар көңілінде.
Өзің біл тыңдамасаң жақын жанды
Есіңе алшы алданған Баһрамды.

Аударған – Б. Алдамжаров.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Фердауси қай ғасырда өмір сүрген?
2. «Фердауси» сөзінің мағынасы не?
3. «Шаһнамада» қандай мәселелер көтерілген?
4. Пиран мен Рүстемнің соғысу туралы пікірлері қандай?
5. Жырды оқып, мазмұнын айтып беріңдер.

ГЕНРИХ ГЕЙНЕ

(1797–1856)

Неміс халқының аса талантты ұлы ақыны Генрих Гейне, әлем поэзиясының дамуына сүбелі үлес қосқан, ұлы тұлғалардың бірі. Ол 1797 жылы Дюссельдорф қаласының тұрғыны, шағын шаруалы еврей жанұясында туылып, 1856 жылы, 59 жасында қайтыс болады.

Оның ең алғашқы өлеңдері 1817 жылдан баспасөзде жариялана бастайды. 1821, 1823 жылдары өлеңдер жинағы жарық көреді. Ақын «Жырлар кітабы» атты өлеңдер жинағы арқылы, неміс оқырман жұртшылығына кеңінен таныла түседі. Онда аса терең философиялық ойларға барып, сол кездерде үстемдік жасап отырған немістің мешцандық қоғамының сорақылық істерін, жағымсыз мінез-қылықтарын қатты сынға алады.

Сондай-ақ ол, «Атта Троль» поэмасында, сол кезде кең өріс алған немістің ұсақ-буржуазиялық, радикалдық сөзуар поэзиясын мінеп-шенеп, әшкере етеді.

Ал, ақынның «Германия» атты поэмасы немістің қанаушы тобына қарсы күрескен саяси мәні зор көркем шығарма. Сондықтан да бұл – ақын поэзиясының биік шыңы ретінде неміс поэзиясында үлкен орын алады.

Ақынның халық аңыз – әңгімелері, ертегілері негізінде жазылған өлеңдерін, халқымыздың талантты ақыны Тайыр Жароков қазақ тіліне аударып, 1965 жылы «Жазушы» баспасынан бастырып шығарған. Онда Гейненің «Шат көңілді – ер Германия», «Еріксіздер кемесі», «Жетімдерді еске алу», «Ғашықтардың шол-

жаңы», «Филантроп», «Қызыл кебіс», «Екі сері», «Ақылды төбет» секілді т.б. өлеңдері орын алған.

Қорыта айтқанда, әлем поэзиясының дамуына аса үлкен үлес қосқан Генрих Гейне, бүгінгі таңдағы оқырмандардың сезім пернесіне де нәр себе түсетін, кемел талант иелерінің бірегейі десек, ол артық айтқандық емес, бірден-бір шындық.

ЕРІКСІЗДЕР КЕМЕСІ

(Үзінді)

Биік аспан төрінде самғаған
Түннің сұлу шам-шырағы жайнаған,
Шадыман-шат нұрлы жүзбен қарайды,
Арулардың от көзіндей ойнаған.

Жерге, суға қарап көктен шам-шырақ
Жылт-жылт еткен фосфордайын жарқырап
Сәуле төксе, көк толқындар құлпырып
Ағып жатыр өзен сайда арқырап.

Желкендерін желбіретіп қырындан,
Еріксіздер кемесі тұр тынымдан,
Фонарь жанып дінгектердің басында,
Негрлер жүр би билеген шуылдап.

Күй бастаушы скрипка шалуда
Матрос та барабанды қағуда,
Хирург те безілдетіп түтігін,
Аспазшы тұр флейте ойнап бабында.

ЖЕТІМДЕРДІ ЕСКЕ АЛУ

Ылғи жетім бала көзін жаутаңдап,
Өтті екіден сапқа тұрып томпаңдап,
Үстеріне киген көкшіл көйлегі,
Албырап бір нарттай жанған өңдері...
Ой, шіркін-ай! Қандай сұлу жетімдер!

Жан-жақтан жұрт салған ақша сылдырап
Тиын түскен жатыр сауыт сыңғырап,
Жетімдердің жаутаңдауы көзінің
Халықтың да тебіrentкен сезімін.
Ой, шіркін-ай, қандай сұлу жетімдер!

Жетімдерге жақындап кеп әйелдер,
Мандайынан сипап-аяй білгендер
Аз бөгеліп сөйлесіп те келеді,
Кейбіреуі тәтті тоқаш береді.
Ой, шіркін-ай, қандай сұлу жетімдер!

Кейбір мырза қалпағын ап таңқалып,
Қалтасынан тиын-тебен қамданып
Лақтыра сап ілгері өтіп жүреді –
Оның-дағы мұз емес қой жүрегі.
Ой, шіркін-ай, қандай сұлу жетімдер!

Саудагер де жетімді аяп көргенсіп,
Жөп-шөнділеу бірдемені бергенсіп,
Көкке қарайды рахымы игендей,
Құдай өзі есіркесін дегендей.
Ой, шіркін-ай, қандай сұлу жетімдер!

Тігінші мен тоқымашы, құрылысшы,
Қаладағы ылғи қара жұмысшы
Жетімдердің денсаулығын тілеп-ақ,
Соғыстырып жұтып жатыр құр арақ.
Ой, шіркін-ай, қандай сұлу жетімдер!

Осылардың ту сыртында той тойлап,
Құдайсынып паңдар күліп жүр ойнап,
Тойда әйгілі даңқы шыққан өзгеше,
Толқысиды Гаммония бәйбіше.
Ой, шіркін-ай, қандай сұлу жетімдер!

Көк тоғайдың жұпар исін жұтып бір,
Кернейшіні жұрт қақпада күтіп тұр,
Сендер дағы, – осы тойда жетімдер
Шатырларда бір сайрандап өтіндер.
Сіздер қандай сұлусыздар, жетімдер!

Дастарқанда каша қанша, торт қанша,
Жей беріңіз тек нәпсіңіз тартқанша!
Жетімектер жұрт алдында жасқанбай
Кеміруде соның бәрін тышқандай.
Ой, бишара, қандай сұлу жетімдер!

Жаным ашып көңіліммен күйінген,
Жетімдердің есіме алдым үйін мен,
Сол бір үйде қорлық көрген не түрлі
Ойыма алдым миллиондаған жетімді.
Ой, бақытсыз, қандай сұлу жетімдер!

Оларда жоқ тұрар жалпы баспана,
Мейрамда да сирек берер ас және,
Жыл бойы олар тентірейді бос тағы
Бет-бетімен тозып жеке бастары.
Ой, бишара, аянышты-ақ жетімдер!

Орыс тілінен аударған – Тайыр Жароков.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Генрих Гейне кімдерден сабақ алған?
2. Оның ең алғашқы өлеңдері қайсылар?
3. Ақын өлеңдерін қазақ тіліне кім аударған?
4. Генрих Гейне өлеңдерінен жаттап алыңдар.

РАСУЛ ҒАМЗАТОВ

(1923–2003)

Дағыстанның аса талантты халық ақыны – Расул Ғамзатов. Ол 1923 жылдың 8 қыркүйегінде, Дағыстанның Хунзах ауданына қарасты «Цада» деп аталатын авар аулында дүниеге келіп, 2003 жылы 80 жасқа қараған шағында бақилыққа аттанады.

Ол Буйнақ педагогикалық училищесін бітіргеннен соң, өзінің алғашқы өмір жолын мұғалімдіктен бастап, жастардың тәлім – тәрбиесіне ерекше мән береді.

Соңыра, 1950 жылы Мәскеудегі М.Горький атындағы Әдебиет институтын бітіріп шығып, білімін одан әрі жетілдіре түседі.

Ақын өз өлеңдерін 1937 жылдан бастап жаза бастайды да, ең алғашқы тырнақ алды туындысы болған өлеңдер жинағын, 1943 жылы «Жалынды махаббат пен өшпес өшпенділік» деген атпен бастырып шығарады.

Онан соң «Біздің үйдің балалары», «Мен туған жыл», «Биік жұлдыздар», «Тауда менің жүрегім», «Жұлдыз бен жұлдыз тілдесер», «Тырналар» деген сияқты т.б. өлеңдер жинағын бастырып шығарады.

Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында Расул Ғамзатов, Краснодар батырларының, Дағыстан жауынгерлерінің ерлік күрестерін жыр жолдарына қосып, жастарды елін, жерін, Отанын шын жүректен сүйе білуге жұмылдыра түседі.

Ақынның ең алғашқы өлеңдер жинағы 1947 жылы «Біздің таулар» деген атпен жарық көрсе, онан соң 1948 жылы «Туған жер», 1950 жылы «Тау халқының отаны»,

1952 жылы «Ағама арналған сөз», 1955 жылы «Дағыстан көктемі» секілді т.б. өлеңдер жинағымен бірге, 1958 жылы «Тау қызы» атты поэмасын жариялап, жыр сүйер қауымдардың ыстық ықласына бөленеді.

Ақынның өлеңдерінде Дағыстан халқының өмірі, тірлік тыныстары жан – жақты сыр шертуден бірге, авар жастарының шынайы сезімі, мөлдір махаббаты, халықтар достығы мен ынтымақ – бірлігі жан – жақты көрініс тапқан.

Расул Ғамзатов поэзиясында тау халқының өр мінезі, қайсар да қажырлылығы, олар психологиясындағы өр мінездер мен қайтпас – қажырлылық, өзіндік ерекшеліктерімен көрініс тапқан. Оның поэзиясында сыр шерткен кейіпкерлері, ылғида бір – бірімен дос, жолдас, туыс боп келеді де, өз Отанына, еліне – жұртына шынайы сезіммен берілген, ел қорғаушысы ретінде тілге алынады.

Ол өзінің 1952 жылы бастырып шығарған «Туған жылым» атты өлеңдер жинағы үшін мемлекеттік сыйлықтың иегері болған болса, 1962 жылы өзінің «Жарық жұлдыздар» атты өлеңдер жинағы үшін ең жоғарғы сыйлық – «Еңбек ері» деген атаққа ие болады.

Оның үстіне Расул Ғамзатов, авар тіліне А.С.Пушкин, М.Ю. Лермонтов, В.Маяковский, Н.Тихонов сияқты т.б, аса талантты орыс ақындардың поэзиялық шығараларын аударып, авар халқының рухани игілігіне, мәдени байлығына айландырған, ерен талант иесі.

Аса талантты ақынның «Тау қызы» атты поэмасы, қазақ тілінде сахнаға бейімделіп аударылды да, ол Ғабит Мүсірепов атындағы жас өспірімдер театрында бірнеше жыл қойылу мүмкіндігіне ие болды.

Сондай – ақ оның, «Менің Дағыстаным» атты екі томдық прозалық туындысын, қазақ оқырмандары да ерекше сүйіспеншілікпен қуана қарсы алды. Аса талантты ақынның мемуарлық бұл туындының бірінші томын, 1971 жылы Кенжеболат Шалабаев қазақ тіліне

аударған болса, екінші кітабын, аса талантты ақын Ғафу Қайырбеков 1973 жылы аударып, қазақ халқының мәдени байлығына, рухани игілігіне айландырды.

Ақын өзінің қара сөзбен жазған бұл екі кітабында, ақындық ерен шабытпен, бай жомарт тілімен, өзінің туған жері – Дағыстанды, оның халықтарының ерлік тарихын, ата – баба дәстүрін, бастан кешкен сан алуан оқиғаларын кеңінен сипаттауға айрықша мән берген.

Елін, жерін, авар халқын шынайы сезіммен сүйе білген ақын, халық тарихының сырлы сипаттарын да жан – жақты ашып, зор махаббат, ерен сүйіспеншілікпен, философиялық терең тебіреніспен тамаша байламдар жасайды.

Қорыта айтқанда Расул Ғамзатов, Дағыстанда жасаған аса талантты авар ақыны. Оның өлеңдерінде авар халқының өмірі, тірлік тыныстары, салт – дәстүрі, тағдыры жан – жақты сыр шертумен бірге, Дағыстан елінің тау – тастары, тамаша табиғаты, халқының ынтымақ бірлігі, асқан қайсарлығы мен қажырлылығы, өр мінездері өзінің шынайы шешімдерімен жан – жақты көрініс тапқан.

АНА ТІЛІМ

Адам деген не көрмейді түсінде,
Жатыр екем бүгін қабыр ішінде.
Дағыстанның кең аңғары, күн ыстық,
Көкірегімде орнаған бір тыныштық.

Асау өзен арқырайды жарды ұрып,
Жұрт тараған жалғыз мені қалдырып.
Мен жатырмын үнсіз туған жерімде,
Жер болады балғын тәнім менің де.

Мен жатырмын қара жерге табына,
Көрмейді ешкім, келмейді ешкім маңыма.

Тек қырандар шаңқылдайды шың жақта,
Бұғылар көп ыңырсида бір жақта.

Кетті ғой деп қыршын ғана жасында,
Жыламайды ешкім молам басында.
Анам қайда, досым қайда күндегі,
Жарым қалай жатқанымды білмейді.

Бар адамнан жатырмын тек бөлек мен,
Бір дауысты естіп қалдым кенеттен.
Естідім мен осы арадан үнін де,
Екі кісі сөйлесті авар тілінде.

Мен жатырмын жер астында көз жұмып,
Мына екеуі күбірлейді сөз қылып.
Ғасан деген бір кісінің қулығын,
Әли деген бір кісінің сұмдығын.

Естідім де сөзін ана тілімнің,
Бойым жылып лезде мен тірілдім.
Балгер де емес, дәрігер де емес емдейтін,
Тек өзімнің тілім екен сөйлейтін.

Өзге бір тіл емдер басқаларынды,
Мен онымен айта алмаймын әнімді.
Егер тілім ертең болса құрымақ,
Мен дайынмын өлуге де бүгін – ақ.

Мен жаныммен сүйем осы тілімді,
Кедей деп – ақ айта берсін білімді.
Ассамблеяда естілмесін сөзі де,
Ана тілім – ұлы менің өзіме.

Махмұд жырын оқу үшін жас қауым,
Күте ме әлде аударуын басқаның?
Мен болдым ба ең соңғы ақын бүгінде,
Өлеңдерін жазар авар тілінде.

Мен сүйемін планетаның барлығын,
Өзен – тауын, әр көлі мен әр қырын.
Мен сүйемін ұлы елімнің гүлін де,
Әлімше оны айттым авар тілінде.

Қымбат маған елімнің бар даласы,
Балтық пенен Сахалиннің арасы.
Қайда болсын қиям оған жанымды,
Туған жерден қазсын бірақ қабірді!

Аварша бір жазып қойған құлпы тас,
Тұрса ауылда, аварлар да ұмытпас.
Еске ап жүрер кәрі – жасы жақын кеп,
Мұнда Расул Ғамзатұлы жатыр деп.

Аударған – Сағи Жиенбаев.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Расул Ғамзатов қай халықтың ақыны?
2. Ақынның ең алғашқы өлеңдері қашан жарық көрген?
3. Оның өлеңдерінде қай халықтың өмірі сыр шерткен?
4. Ол авар тіліне орыс халқының қандай ақындарының өлеңдерін аударған?
5. Ақынның қайсы шығармасы, кім тарапынан қазақ тіліне аударылған?
6. Расул Ғамзатов қандай силықтардың игері?
7. Ақынның «Ана тілім» атты өлеңін сыныпта мәнерлеп оқындар!
8. Ақын өлеңдерінің өзіндік ерекшеліктерін қалай түсіндіңдер?
9. Расул Ғамзатовтың ел, жұрт, Отан туралы жазған өлеңдерін жаттап алындар.
10. Ақынның «Кенже неберем Шахризадаға» атты өлеңін оқып шығып, сыныпта мазмұнын айтып беріндер.

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз.....	3
---------------	---

ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТ ҮЛГІЛЕРІНЕН

Халық ауыз әдебиеті.....	5
Лиро-эпостық жырлар.....	6
«Қыз Жібек» жыры.....	7
Төлеген – қазақ эпосы үшін жаңа кейіпкер.....	8
Жібек – өз теңін іздеген ару.....	10
Сансызбай – нағыз азамат бейнесі.....	11
Бекежан мен Қорен бейнесі.....	13
«Қыз Жібек» – ауыз әдебиетіміздің айшықты үлгісі.....	15
Қыз Жібек (<i>Жырдан үзінді</i>).....	16
Эпос. Типтік бейне.....	33
Шешендік сөздер.....	34
Жиренше шешен	35
Төле би	37
Қазыбек би	41
Қазыбек бидің толғауы.....	44
Әйтеке би	46

XV–XVIII ҒАСЫР ӘДЕБИЕТ ҮЛГІЛЕРІНЕН ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫ

Шөже Қаржаубайұлы	50
Дәукейге.....	51
Шөженің Бәйтікті мақтағаны.....	52
Бәйтікті жамандағаны.....	54
Шал ақын Құлекеұлы	56
Он бес деген жасым-ай.....	58
Кәрілік.....	58
Бұл дүниенің мысалы.....	59
Базар жырау Оңдасұлы	61
«Сөйле» дессең, сөйлейін.....	62
Халық үшін туған қайратты ер.	63
Не артық? Атасы жақсы қандай-ды.....	64

XIX ҒАСЫР ӘДЕБИЕТ ҮЛГІЛЕРІНЕН

Махамбет Өтемісұлы	66
Махамбеттің Жәңгірге айтқаны.....	68
Ерлердің ісі бітер ме?.....	68
Исатай деген ағам бар.....	68
Ассонанс.....	69
Аллитерация, Теңеу.....	70
Метафора.....	71
Шернияз Жарылғасұлы	72
Исатай мен Науша батыр туралы.....	73
Абай Құнанбаев	75
Қан сонарда бүркітші шығады аңға. (Қысқартылып алынған).....	77
Күз.....	79
Өлсем орным қара жер.....	80
Жиырма тоғызыншы сөз.....	81
Антитеза.....	82
Портрет.....	83

XX ҒАСЫР ӘДЕБИЕТ ҮЛГІЛЕРІНЕН

Сұлтанмахмұт Торайғыров	84
Бір адамға.....	85
Оқып жүрген жастарға.....	86
Арыстан мен тышқан.....	86
Балалық жасым өтесің.....	87
Ирония.....	88
Сатира. Сарказм.....	89
Мағжан Жұмабаев	90
Жазғытұрым.....	91
Қысқы жолда.....	92
Өлең құрылысы.....	93
Жамбыл Жабаев	94
Аттандыру.....	95
Атаның әлдіі.....	96
Алғадай туралы әрбір ой.....	96
Ақын. Жырау. Жыршы.....	98
Жүсіпбек Аймауытов	99
Әнші (Әңгіме).....	100
Күн менікі. («Күнікейдің жазығы» повесінен үзінді).....	113
Жанр.....	118

Сәкен Сейфуллин	119
Сыр сандық. <i>(Досқа жазған хаттан)</i>	120
Баяндау.....	123
Суреттеу. Диалог.....	124
Ілияс Жаңасүгіров	125
Жас бұлбұлдарға.....	127
Ағынды менің Ақсуым.....	128
Жазғытұрым.....	129
Тармақ.....	130
Мұхтар Әуезов	131
Көксерек <i>(Әңгімеден үзінді)</i>	133
Сюжет.....	155
Сәбит Мұқанов	156
Саятшы Ораз. <i>(«Өмір мектебі» романынан үзінді)</i>	158
Есіл бойында. <i>(«Өмір мектебі» романының екінші кітабынан үзінді)</i>	164
Стиль	172
Ғабит Мүсірепов	173
Ананың анасы <i>(Әңгіме)</i>	175
Шығарма құрылысы.....	184
Боранды түнде <i>(Әңгімеден үзінді)</i>	186
Қасым Аманжолов	190
Өзім туралы.....	191
Ақын өлімі туралы аңыз. <i>(Поэмадан үзінді)</i>	193
Дариға, сол қыз.....	198
Поэма.....	199
Қадыр Мырзалиев	200
Табиғат тазалығы.....	202
Өзбектер.....	203
Өлең ұйқастары.....	204
Қалбай Әбдіраманов	207
Ана тілім.....	208
Ұлдарыма насихат.....	209

ТУЫСҚАН ХАЛЫҚТАР ӘДЕБИЕТІ ҮЛГІЛЕРІНЕН

Тоқтағұл Сатылғанов	211
Дүние.....	212
Сәні келер ме.....	213
Өмір.....	213
Айбек	215

Өзбекстан.....	219
Қыр елінде.....	221
Сайда Зүннүнова.....	224
Қызыма.....	226
Отаным менің.....	228
Тілеуберген Жұмамұратов.....	231
Қазақ досыма.....	232

ӘЛЕМ ӘДЕБИЕТІ ҮЛГІЛЕРІНЕН

Фердауси.....	235
Пиранның Рүстеммен кездесуі (<i>«Шаһнама»</i> <i>дастанынан үзінді</i>).....	236
Рүстемнің сарбаздармен кеңесуі.....	239
Генрих Гейне.....	242
Еріксіздер кемесі (<i>үзінді</i>).....	243
Жетімдерді еске алу.....	243
Расул Ғамзатов.....	246
Ана тілім.....	248
Мазмұны.....	251

O'quv nashri

**Q. SEYDANOV, T. QALDIBAYEV,
G. BABASHEVA**

ADABIYOT

*Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
7-sinfi uchun darslik-majmua*

Qayta ishlangan 4-nashri

(Qozoq tilida)

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent – 2017

Редактор *Г. Айтбаева*
Көркемдеуші редактор *Ш. Абилхайирова*
Техникалық редактор *Р. Бобохонова*
Корректор *Г. Айтбаева*
Компьютерде беттеген *Л. Цой*

Баспа лицензиясы АІ № 201, 28.02.2011.

Басуға рұқсат етілді 30.06.2017. Пішімі 60х90 $\frac{1}{16}$.
Офсеттік баспа. «Time RomanKaz» гарнитурасы.
Шартты баспа табағы 16,0. Есепті-баспа табағы 14,8.
Таралымы 5 065 нұсқа. Тапсырыс № 4764.

**«Sharq» баспа-полиграфия
акционерлік компаниясының баспаханасы,
100000, Ташкент қаласы, Буюк Турон көшесі, 41.**

Жалға берілген оқулықтың жағдайын көрсететін кесте

№	Оқушы- ның аты-жөні	Оқу жылы	Оқулық- тың алғандағы күйі	Сынып жетек- шісінің қолы	Оқулық- тың тапсы- рылған- дағы күйі	Сынып жетек- шісінің қолы
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Оқулық жалға берілгенде және оқу жылының соңында қайтарып алғанда жоғарыдағы кестені сынып жетекшісі төмендегі бағалау критерийсі негізінде толтырады:

Жаңа	Оқулықтың бірінші рет пайдалануға берілгендегі күйі.
Жақсы	Мұқабасы бүтін. Оқулық негізгі бөлігінен ажыралмаған. Барлық парақтары бар, жыртылмаған, көшпеген, беттерінде жазулар мен сызықтар жоқ.
Орташа	Мұқабасы мыжылған, едәуір сызылып, шеттері жейілген. Оқулық негізгі бөлігінен ажыралуы мүмкін. Пайдаланушы тарапынан қанағаттанарлы қапталған, Түсіп қалған беттері қайта тігілмеген, кейбір беттері сызылған.
Нашар	Мұқабасы сызылған, жыртылған, негізгі бөлігінен ажыралған, яки түгелдей жоқ. Қанағаттанарсыз қапталған. Беттері жыртылған, парақтарын, оқулықты тіктеп болмайды.

**Q. SEYDANOV, T. QALDIBAYEV,
G. BABASHEVA**

O'quv nashri

ADABIYOT

*Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
7-sinfi uchun darslik-majmua*

Qayta ishlangan 4-nashri

(Qozoq tilida)

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent – 2017

Редактор *Г. Айтбаева*
Көркемдеуші редактор *Ш. Абилхайирова*
Техникалық редактор *Р. Бобохонова*
Корректор *Г. Айтбаева*
Компьютерде беттеген *Л. Цой*

Баспа лицензиясы АІ № 201, 28.02.2011.

Басуға рұқсат етілді 30.06.2017. Пішімі 60x90 ¹/₁₆.
Офсеттік баспа. «Time RomanKaz» гарнитурасы.
Шартты баспа табағы 16,0. Есепті-баспа табағы 14,8.
Таралымы 662 нұсқа. Тапсырыс № 4764 А.

**«Sharq» баспа-полиграфия
акционерлік компаниясының баспаханасы,
100000, Ташкент қаласы, Буюк Турун көшесі, 41.**